НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 79

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2013

Черговий випуск видання присвячено мовотворчості українського культурного діяча, класика української літератури Івана Нечуя-Левицького. Про значення його як теоретика, творця літературної мови, майстра художньої оповіді, пейзажотворення йдеться в низці статей.

Значну увагу приділено питанням функціонування української мови в сучасному мас-медійному просторі.

Читач має змогу ознайомитися з новітніми лінгвостилістичними теоріями, застосуванням методів когнітивістики до конкретного аналізу художніх текстів (М. Семенка, Б. Антоненка-Давидовича, М. Матіос та ін.).

Культуромовні розвідки присвячено вивченню сучасної усної і писемної літературної мови.

Практичні рекомендації дотримання літературної норми стануть у пригоді широкому колу читачів.

Адреса редакції

Інститут української мови

Національної академії наук України,

вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001.

Тел.: 278-4281, 279-1885;

e-mail: kultura-slova@ukr.net

Інститут української мови НАН України

висловлює подяку

МІЖНАРОДНОМУ БЛАГОДІЙНОМУ ФОНДУ

«ЛІГА УКРАЇНСЬКИХ МЕЦЕНАТІВ»

за фінансування видання

ISSN 0201-419

ЗМІСТ

МОВА І ЧАС

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

ТЕРМІН І СЬОГОДЕННЯ

УСНА МОВА. ВИМОВА. НАГОЛОС

НАРІЧЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

РЕЦЕНЗІЇ

МОВОСВІТ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Світлана Єрмоленко

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗМІСТ ХУДОЖНЬОЇ ОПОВІДІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Мова епічних творів, створених великим майстром, має магічну силу: вона переносить читача в конкретний історичний час, робить його свідком подій, про які розповідає автор. Водночас слововживання письменника — це певний часовий зріз української літературної мови з її народнорозмовними, книжними, фольклорними джерелами, з фіксацією нових мовних явищ, спричинених міжмовними, міжкультурними контактами, а також пошуками індивідуального художнього мововираження. Саме цим прикметна мовотворчість Івана Нечуя-Левицького, який явив у художніх образах історію українського суспільства другої половини XIX ст., його соціальні, національні, мовні проблеми. Словник письменника і структура художньої оповіді, насиченої інтонаційно багатими, індивідуалізованими репліками персонажів, оцінними авторськими монологами, дають змогу читачеві не лише зануритися в конкретні побутові ситуації, пізнати народні звичаї, обряди, а й оцінити ширший погляд письменника на етнокультурні й соціальні явища тогочасного суспільства, які позначалися на долях, характерах конкретних людей.

У реалістичних повістях І. Нечуя-Левицького, зокрема в повісті «Причепа», яка під назвою «Причепа. Картини з волинської України» була надрукована 1868 року в журналі «Прав-

да», простежуємо наскрізну тему, пов'язану з актуальним для українців питанням національної ідентичності, збереженням самобутньої культури, мови, загалом із відстоюванням людської гідності (Цит. за виданням: Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у 10 томах. — Т. 1. — К., 1965).

Спостережливе око письменника фіксувало процес зародження в суспільстві капіталістичних відносин, що супроводжувався поглибленням соціальної нерівності, руйнуванням родинних традицій, духовним зубожінням людей. Він пише про життя різних родин, а за ним постає картина становища України в Російській імперії. Окремі сторінки повісті фактично є коментарями до історії західних областей України: *Ціла сім'я Серединських розлізлась по Вкраїні, шукаючи хліба то в писарях по сахарнях, то в економіях, то в урядових канцеляріях. Дрібна шляхта біднішала і помаленьку вмішувалась у народ, втрачувала свою католицьку віру й польську мову. Батько нашого Яся Серединського вмер у бідності і зоставив сина сиротою* (С. 143); — *Ти знаєш, що в нас грошей біг-ма! Коли б як одягти дочку, не випустити босою й неодягненою. А то виходе в злидні, та ще й з готовісінькими злиднями! Потім буде соломою топити, горшком воду носити та згадувати бучне весілля. Ти мені там не дуже напікай та наварюй! Я тобі на це й грошей на дам. — Про мене! — сказала матушка, вийшовши до другої хати* (С. 152). Зауважмо, що в модельованих діалогах І. Нечуя-Левицького часто звучить багатозначний мовний стереотип *Про мене!* Він належить до національно маркованих засобів діалогічного спілкування. Його вживають, коли хочуть припинити суперечку, м'яко висловити незгоду. Інколи цей вислів означає байдужість і навіть зверхність щодо співрозмовника чи обговорюваної ситуації. Через діалоги художньої оповіді автор розкриває психологію людських характерів, фіксує ситуативні висловлення, у яких важливу стилістичну функцію виконують приказки, прислів'я, мовні стереотипи як виразники рис національного характеру.

Замислюючись над соціальним розшаруванням у суспільстві, над проблемами освіти, І. Нечуй-Левицький створив у повісті оригінальні мовні портрети духовенства, дворянства, описи звичаїв міщанства, селян. Запам'ятовуються, наприклад,

характерні для епічної оповіді словесні малюнки — зображення двох священиків, таких несхожих зовні й *супротилежних* (авторське означення) вдачею: *Восени, після другої Пречистої, в чималому селі Нестеринцях раз якось вечірньою добою сидів отець Хведор Чепурновський на канапі в своїй світлиці. На другім кінці канапи сидів близький його сусіда отець Мойсей* (С. 126). Уповільнений, розлогий початок повісті змінюється динамічними жартівливими репліками, пор.: — *Якби, о. Мойсей, з нас двох та зробився один піп! — каже було о. Хведор, — що б то за диво вийшло! Який би то був піп! і великий, і широкий, і товстий, і довгий!* (С. 127).

Письменник обирає для зображення своїх героїв типовий інтер'єр, перелічує предмети, що належать до *обстави* (саме таку назву як синонім до слова *інтер'єр* засвідчує мовна практика письменника): *канапа, софа, косинчики з карнизом на книжки та на проскури; камода, багато образів.* Детально описуючи інтер'єри різних помешкань, оповідач зафіксував зіткнення нової європейської побутової культури із патріархальним традиційним українським побутом, народними звичаями. Виховання в родині священика дало змогу письменникові правдиво відтворити різноманітні обряди — сватання, весілля, народження, похорон.

Джерела мови І. Нечуя-Левицького — це фольклор, народнорозмовна стихія, в якій спостерігаємо помітний вплив на українську мову польської, а також мова сучасної йому української інтелігенції. Щодо фольклору, то в повісті «Причепа» натрапляємо на уривки з народних пісень, на типові народнопоетичні порівняльні звороти. Наприклад: — *Так, моя свашко, так! Свята правда! — сказав становий, осміхаючись. — Недурно співають у пісні, що «воли та корови — все те поздихає, а біле личко, чорні брови — повік не злиняє!»* (С. 242).

Народнорозмовна стихія відтворена у діалогах персонажів. У їхньому спілкуванні звучить український гумор, дотепна гра слів, виявляються національні особливості людських характерів. Ось, скажімо, як змальовано характер станового, поляка за походженням. І його репліки, і авторський оцінний текст увиразнюють контраст улесливої мови станового і зниженої оцінки його іншими персонажами:

— Не мої коні! Дурно я оце їхав до вас, пане Пшепшинський!

— От же й дурно! Спасибі коням, що заволокли до моєї хати дорогого гостя. А без того багато б в Дніпрі води утекло, поки б отець Мойсей одвідав свого приятеля (С. 238). У наступних рядках замість очікуваного стилістично нейтрального дієслова *завітав* (*до Лемішок*) автор уживає експресивний вислів *становий шубовсть у хату*:

— Моє шанування моїм любим, дорогим сусідам! З святою неділею будьте здоровенькі, — ***прокукарікав*** *становий, розмахуючи картузом. — Як же ви живете на старості? як же вас Господь милує?*

Пшепшинський говорив так добре по-українській, як щирий українець селянин.

— А я оце ***гулящим часом*** *до вас. Піду, кажу собі, та одвідаю старих знайомих* (С. 239).

Почалось поштування. Становий пив та знай похваляв господиню й господаря. У кожній його репліці — лестощі: *— Які у вас гарні світлиці!— казав він. — Які чудові образи на всі стіни! А скільки в вас усякого добра! Ваш двір та ваша господа повні, мов та чаша. Аж через край ллється!* (С. 239). Хоч він і прагне породичатися з українською заможною родиною Лемішків, але майбутні свати для нього — це люди нижчого культурного рівня, тому для збіднілого шляхтича породичатися з ними означало *знеславити себе і свою сім'ю* (С. 243).

Етнокультурний і соціальний зміст реплік персонажів наскрізний у художній оповіді письменника. Прикладом може слугувати діалог про виразний соціальний компонент у семантиці слова *пан*:

— Ми люди прості, — промовив Лемішка, насупивши брови.

— Господь з вами! не жартуйте, пане Лемішко, і ви, пані Леміщихо.

— Який з мене там пан! — миркнув Лемішка. — Чого вже, чого, а од цього Господь милував (С. 240).

Показове вживання споріднених зі словом *пан* дієслів *спаніти, панувати,* прикметника *спаніле* (*лице*), іменників *панок, панькання, по-панській жити.*

Соціальний мотив звучить і в монолозі станового: він, віддаючи свою дочку Зосю за Якима, переймається тим, що рід

Лемішок — не панський, а міщанський, що в них і *прізвище не дуже лепське* (йому хотілося, щоб Зося була *пані Лемішковська*): — *Все то люд простий, міщанський: жінки позавірчувані хустками чи намітками, чоловіки в чекменях чи в жупанах. А нам треба ж кликати на весілля сусідніх знайомих дідичів і багатих і просвічених поляків. Аж мене страх бере, як тільки подумаю, що скажуть наші знайомі пани, лицем до лиця стрівши таку громаду в моєму домі!* (С. 242). Одна з дочок станового бідкається: — *І що нам з такими женихами? .. Один був і дідич, та бозна-який; другий був і капітан, та голодранець. Цей і гарненький, і молодий, і має сяку-таку маєтність, та зате міщанин, коли не сірий мужик... Не знаю, за віщо нас Господь карає! Всі поляки живуть по-панській, мають повний двір слуг, челяді, їздять в каретах* (С. 222).

Те, що є предметом заздрості дочок Пшепшинського, засуджує Лемішка-батько, відмовляючи сина від одруження із Зосею. Виникає суперечка між батьками, передана в колоритній репліці Лемішки, зверненій до жінки: — *Стара, стара! та й досі з молодою головою, як я бачу! — промовив неласкаво Лемішка* (С. 234); *Його понуре лице, насуплені брови, низький і тихий голос зараз дали знати, що батькові не подобається таке сватання* (С. 234); *А од тебе, сину, вона вимагатиме добрих коней, панського погонича; вона тобі схоче байдики бити, баляндраси та шляхетські усякові витрембаси, а ти їй тільки настачай!* (С. 235—236); *Оженися, синку, з нашою дівчиною, таки з міщанкою! Чи мало ж тепер їх ходить вже і в сукнях! Вона буде проста, трохи не така, яка була й твоя мати. А хто ж скаже, що Лемішка не був щасливий з твоєю матір’ю? Вбереш її по-панській — вона тобі і привчиться до панських звичаїв, навчиться й штокати по-московському. Чого вже, чого, а панувати — то наука дуже легка! Аби грошей доволі!* (С. 236).

Соціальне й етнокультурне протиставлення персонажів повісті виявляється в описаній ситуації весілля. Так, становий перехрестив молодих католицьким хрестом, а Лемішка — православним хрестом. Ставлення панів, дідичів, шляхти до міщан — Лемішки й Леміщихи — колоритно зобразив письменник: *Дійшла черга й до Леміщихи. Сміливо й голосно промовила вона крізь сльози прості народні приказки, і голосно рознеслося укра-*

їнське слово по хатах, скрививши сміхом не один польський рот... (С. 244); *До чарок Лемішки й Леміщихи з гостей не доторкувався жадний поляк з перевертнів, жадний дідич, окрім сестер молодої* (С. 245); *Коли ненароком вона* [пані] *звернула увагу на старих Лемішок, .. так жахнулась, аж одскочила, аж скривилась, ніби вкололась, або опеклась... Міщанський жупан, просте убрання Леміщихи в тім салоні, куди вона приїхала на вечір, так її зачудували, ніби вона побачила тут між людьми ведмедів* (С. 245).

Словом *великопанство* І. Нечуй-Левицький передає цілий комплекс соціальної і культурної характеристики людей, де *гордість, черствість* протиставляються *природженій делікатності, простоті.* На контрасті побудовано опис одягу, обстави кімнати, а найчастіше — характеристика мови спілкування, пор.: *Були навіть такі панки, котрі стояли вище за Лемішку тільки європейською одежею, трошки тільки письменні, ледве вміючи читати й писати. Але вони говорили московською або польською мовою і вже гнули кирпу, цурались своїх батьків, котрі не знали іншої мови, окрім своєї української; і вони вже соромились при людях сісти з ними поруч, розмовляти з ними попросту, піднімали їх на глум* (С. 246).

Природний вигляд хатнього інтер'єру з детальною характеристикою стола, стільців, ліжка, оформленням стін, вікон тощо так само побудований на контрасті *панський* (*європейський*) — *стародавній*: *Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати!* (С. 246—247). Письменник уважний до опису деталей не лише кімнати, усіх речей у кімнаті, а й опису розваг, як, наприклад, гулянки в гаї, де *зібрався чималий гурт людей, урядників, багатих, трохи цивілізованих міщан* (С. 256). Як ознака побуту багатих міщан згадуються *самовари*; паничі танцювали *веселий кадриль*, а згодом: *Гулянка приймала вигляд більше сільський, демократичний* (С. 257). Тому й паничі *почали вже скакати в довгої лози, давши вольності гулянці, а потім стали з паннами грати в кота та в мишки, в хрещика, як от грають прості дівчата на майдані або коло цвинтаря* (С. 257). *Музики вчесали козачка*, *суддя садив гопака*; *А пунші лилися, а вино пилося* (С. 258). Згадуються в повісті *мужичі пісні*, як от: «Петрусь», «Гриць», «Бурлака», «Чоботи», «Гречаники» (С. 258).

В опис гулянки після діалогу: *— Я потанцюю краще, як ви, пане! — обізвався наймит Леміщин, Тарас. — А йди порівняємось! — гукнув суддя, — побачимо, чий батько дужчий!* вклинюється (з характерними порівняннями, влучними дієсловами) майстерна розповідь про танець: *Суддя виробляв дрібушечки*; *Його* [Тараса] *ноги й руки тремтіли, як лист на дереві.* Зіставна характеристика панської і народної, за висловами письменника, *мужичої, демократичної,* побутової культури проходить через усю художню оповідь. Очевидно, І. Нечуй-Левицький переймався темою соціальної і національної нерівності. Показовий щодо цього діалог Хоцінського і о. Хведора:

— Нарікають на нас, на поляків.. буцімто тільки ми встоюємо в письменстві за панство... По-моєму, хто до чого родивсь, до того й берись, — «як не піп, то й не микайся в ризи»; всьому дав Господь своє місце в світі. Одним треба панувати, другим покорятись, треба ж комусь і мужикувати. Не можна бути всім панами, — не можна бути всім і мужиками! Що сам Господь звелів, те й повинно бути.

— Коли ж то звелів таке диво Господь?— спитав о. Хведор.

— Воно не велів-таки Господь такими словами, але, бачте, в Біблії.

—В якій же то Біблії? хіба, пане, в вашій, бо в нашій нічого такого немає, — промовив о. Хведор, сміючись. — Чому ж і з мужика не може бути і вчений, і купець, і чиновник? (С. 146).

Один із основних мотивів повісті «Причепа» — мотив української мови як соціального явища. Хто розмовляє цією мовою? В устах яких персонажів вона протиставляється польській, московській мові? Чому до цієї мовної теми постійно звертається письменник?

Асиміляція українців, яка відбувалася в Російській імперії через освіту, державні установи, руйнувала родинні відносини, робила чужими батьків і дітей. І для освічених, і для неосвічених людей було зрозуміло, що чужа мова — інструмент приниження українців. Щоправда, більше про це замислюються представники вищого соціального стану. Письменник реалістично відобразив соціально-мовну ситуацію в тогочасному західноукраїнському суспільстві, пор.: *Свою розмову панна вела*

по-польській, а панич по-московській — така чудасія частенько трапляється на нашій Західній Україні! (С. 206).

Повість — це гостра критика двомовності суспільства, явлена через психологію правдивих людських характерів. Думки персонажів (а це ж роздуми і самого письменника) висловлені не лише в дотепно-гумористичній словесній формі, а й у формі глибоких філософських роздумів, у яких відчуваємо не тільки сум, коли люди стають «перевертнями». Письменник виконує роль лікаря, який ставить невтішний діагноз суспільству і фактично прогнозує стан етнокультурного і соціального гноблення українства в колоніальних умовах. Численні міні-тексти підтверджують лейтмотив повісті, пор.: *От і почав Хоцінський до мене вчащати... прийде до мене в гості, в'ється коло моїх дітей, тирить їм у руки польські книжки, цвенькає до їх по-польській* (С. 136); *Зося говорила з нею* [Леміщихою] *завжди по-польській* (С. 247); *Зося почала говорити з ним* [свекром] *по-великоруській. Лемішка хотів і собі закидати по-московській, розмовляючи з нею, але замолов таку нісенітницю, що тільки сам махнув рукою, а в хаті усі зареготались. Од того часу він говорив до неї по-українській* (С. 248).

Характеризуючи входження Зосі в українську родину, письменник на конкретному прикладі подружнього життя Зосі і Якима висновковує: *Своїм гострим розумом вона* [Зося] *швидко постерегла, що українець, вчений на чужому грунті, чужою мовою, не має жадного міцного грунту під своїми ногами і схиляється туди, куди повіє дужчий вітер* (С. 248). До зміни мови спілкування в родині Зося обирає свій шлях. Вона лестить Якимові: — *Як ти мило промовляєш про своє кохання! — сказала вона. — Ще ж воно буде краще, як ти скажеш оце все по-польській. Яким чинив її волю* (С. 249). Звичайно, його польська мова не була досконала, але він більше думав про мовне виховання своїх майбутніх дітей. Спочатку Яким намагався домовитися з Зосею, що з дітьми вона говоритиме польською мовою, а він — московською, на що Зося відповідала:

— *Ні! я краще вивчу їх тільки по-польській. Доволі й того, що їх школа вивчить по-московській...*

Про українську мову само по собі не було й слова промовлено.

Сам Яким, невважаючи на свою «старість», як він казав, вивчився по-польській і балакав з своєю жінкою завсігди по-польській. В їх закутку, в їх кімнаті запанувала вже Польща (С. 250).

Мовне виховання неодмінно пов'язувалося із соціальним статусом дітей, тобто українська мова сприймалася як мова мужицька, пор.: *Малу дитину Зося заборонила пускати до пекарні, між наймичок, щоб воно не зучилось говорить по-мужицькій, цебто по-українській* (С. 278).

А Яким поступово відмежовується, віддаляється від свого природного середовища, спочатку переходячи на московську мову, а потім у сім'ї і на польську: *Він* [Яким] *почав говорити до батька, до матері, до наймичок і сусід по-московському, бо вже ніби соромився своєї української мови, і очевидячки пишався цим та чванивсь перед домашніми і перед сусідами* (С. 194).

В іншій родині, про яку йдеться в повісті, так само виникають мовні, соціальні і релігійні проблеми. Історія життя Гані, що вийшла заміж за поляка, сповнена реалістичних, часто трагічних ситуацій. Вона почувалася чужою в неприродних для неї соціальних і етнокультурних умовах: *Серед польських гостей Ганя і собі мусила промовляти потрохи по-польській. Всі польки без сорому хвалили її в вічі за те, що вона так чудово говорить по-польській, хоча вона насилу, велику силу змогла зліпити докупи кільки польських словець. А Ясь, невважаючи на те, що вже говів до нашої церкви, в домі Хоцінського знов став поляком, говорив по-польській* (С. 171). Автор повісті через висловлювання й поведінку своїх героїв виявляє особливості національного характеру, зокрема, йдеться про виховання манер, особливості поведінки персонажів. Чоловік Гані, проповідуючи свою філософію міжособистісного спілкування, повчає дружину: *Пані повинна бути гордовита, поважна, а коли не гордовита, то принаймні повинна знати, хто їй рівня, а хто й ні. Якось ти до всіх однаково привітна, — і до великого пана, і до писаря, і до наймички... До одних треба бути, звичайно, привітним та звичайненьким, а до других — так собі… і щоб люде збоку постерегали теє. А ти — як говориш, так якось говориш зо всіма однаково! Гордість та пиха — то ознака розуміння своєї честі. Гордість — то прикмета й окраса аристократії* (С. 182).

Не лише в таких повчаннях, а й у побутових дрібницях фіксує автор прикметні ознаки національного характеру, поведінки людей. Його оповідь некваплива, пересипана дотепними висловами, насичена фразеологією, часто нагадує народні перекази. Письменник — уважний дослідник етнокультурних і соціальних явищ, через які пізнаємо історію українського народу.

Художні тексти І. Нечуя-Левицького становлять цінне джерело вивчення історії української літературної мови. Тогочасна мовна практика зафіксована, наприклад, у характерних прислівникових формах: [говорити] *по-польській, по-московській, по-українській, по-мужицькій*. Названі прислівники належать до частотних авторських слововживань, на відміну від рідковживаних на той час словосполучень *говорити українською мовою*. На прикладі функціонування синтаксичних одиниць, зокрема синтаксису словосполучень, спостерігаємо помітний вплив польської мови. Тобто письменник зафіксував українську літературну мову з відповідними явищами міжмовної інтерференції, з активним використанням народнорозмовної і тогочасної писемно-літературної практики, якою послуговувалася українська інтелігенція.

Надія Сологуб

НЕЗНАНИЙ ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ У ПРАЦІ «СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

«Микола Джеря», «Кайдашева сім'я»… З цими хрестоматійними творами насамперед асоціюється ім'я І. Нечуя-Левицького. Відомий він як автор повістей, історичних романів, роману «Хмари» про інтелігенцію 40—60-х рр. XIX ст., за який звинувачували письменника в буржуазному націоналізмі. Майже невідомий він як історик і етнограф.

І зовсім незнаним постає І. Нечуй-Левицький зі сторінок своєї етнографічно-фольклорної розвідки «Світогляд українського народу» (Львів, 1876; перевидана в Києві 1992 р.). На

фоні відомої фрази міністра внутрішніх справ Росії Валуєва про українську мову «нет, не было и быть не может», заголовок розвідки І. Нечуя-Левицького звучить прямо-таки революційно, як і її перше речення «Український народ один з менших синів у сім'ї індоєвропейських народів».

Для написання своєї праці І. Нечуй-Левицький опрацював багато досліджень про міфологію, збірок пісень, колядок, легенд, казок, прислів'їв, приказок, переказів та інших етнографічних матеріалів XIX ст.

Автор вводить читача в давній міфологічний світ українців. Насамперед, це назви богів, в яких вірили наші предки. Це засвідчені в літописах назви: *Сварог* (бог вогню), *Дажбог* (бог сонця), *Перун* (бог грому і блискавки), *Велес* (бог товару), а також *Лель, Коляда, Стрибог, диви, рожаниці, русалки*. «Український народ вже зовсім забув про своїх давніх богів. Одначе в колядках, щедрівках і в других народних творах ми знаходимо ще й тепер стільки міфологічного елементу, що, зібравши порозкидані прикмети, ми можемо намалювати кілька міфічних давніх образів», — пише автор і наводить поодинокі фіксації цих назв в українській мові. Наприклад, приказки в Угорській Русі (тепер Закарпаття) — ***Перун*** *би тя розтраскав! Коби не* ***Перун****, многі би не хрестилися!*; в східній Україні — *Ой* ***леле*** *мені, ой* ***лелечко*** *мені*; *Благослови, мати, ой мати* ***Лада****, мати, весну закликати.*

У колядках і щедрівках дослідник бачить сім'ю давніх світлих богів: *пан Господар, господиня, їхня дочка панна, їхній син красний панич*. Він асоціює ці образи із сім'єю небесних світил (*місяця, сонця*).

«Зібравши докупи» порозкидані в колядках і щедрівках характерні риси цієї небесної сім'ї, І. Нечуй-Левицький перелічує давніх світлих богів українського народу: *бог Господар*, *богиня Сонце*, *богиня Зоря*, *богиня Хмара*, *Громовик* (у трьох іпостасях *пастух, хлібороб, воїн*), *ловчий*, *Вітер*, *Весна*, *Купайло*, *Коляда*.

Кожного з богів І. Нечуй-Левицький детально характеризує на широкому фольклорному матеріалі, зокрема на українських колядках і щедрівках. Як зазначає автор, «український народ і тепер називає в приказках Бога господарем»: *Бог старий господар, має більше, ніж роздасть! Бог багатий, то й нам дасть*

(Номис). Пор. також у колядці, що наводить І. Нечуй-Левицький: *Ішов, перейшов місяць по небі,/ Зірниця сестриця каже:/ «Ходи до мене бога шукати!».*/ *Найшли ми Бога, Пана Господаря* (запис Чубинського).

До назв міфологічних істот, наведених у розвідці, належать також *Дзієдко, русалки, мавки, полісуни, польовики, домовики, чорти, відьми, упирі, вовкулаки, Доля і Злидні.* В основному це темні сили.

Фантазію народу особливо хвилювали небесні явища. Вони дали багатий матеріал для міфології. Найбільше — грім і блискавка, які нагадували «війну на небі», боротьбу темних і світлих сил. *Громовик-воїн* — це втілення грому і блискавки. Як наслідок — відповідна лексика: *стріли, сагайдак, шолом, лати, меч, кінь* тощо.

Громовик-пастух стимулює вживання відповідної лексики. *Громовик-хлібороб* постає в образі орача. У колядках небо — то *поле не міряне, не оране і не сіяне… На тому полі оре золотий плуг… волами з золотими горами. За тим плугом ходить сам Господь… На тому полі вродило насіння … золотий колос. Женці нажали на полі снопів як дощу, кіп як зірок на небі…* Народна фантазія невичерпна. Але в ній проступає правда життя хліборобів — наших предків.

Прикметно, що українські міфологічні персонажі зіставляються з індійськими, грецькими, скандинавськими, старослов'янськими тощо. Наприклад, автор зауважує, що в індійських Ведах *бог Громовик* (*Індра*) теж постає як воїн, *хмари* названо *небесними коровами*, а в колядках *отари овець* асоціюються з *хмарою* тощо. Назва *Вирви-город* в колядках пов'язана з міфічним *царем Воротом*, у якому вгадується змінене ім'я давнього злого бога Вед — *Врітри*. Назву *Зміїв вал* асоційовано з міфічною оповіддю про страшного змія, якого запрягли в плуг, від чого утворилася борозна — зміїв вал і т. ін.

Звичайно не всі етимологічні паралелі, подані І. Нечуєм-Левицьким, є авторськими. Він і не приховує цього, посилаючись на відомих дослідників. Проте спрямованість відомого в українське русло, відшукування (а часто й розкривання) у відомому невідомого, піднесення українського до світового контексту (і це в епоху невизнання української мови!) викликає захоплення.

Окрему групу розгляданої автором лексики становлять назви християнських понять: *Христос, Матір Божа, Богородиця, святий Петро, Іван Хреститель, Святий Юрій, Пречиста, святий Микола, пророк Ілля*, а також назви релігійних християнських свят: *Різдво, Великдень, Водохреще.*

Розділ «Метаморфози» цікавий не лише змістом, а й лексичним наповненням. Усі дослідники відзначають, що українська народна поезія дуже багата на метаморфози (перетворення, обернення людей в дерева, квіти, зілля), що активізує відповідну українську лексику, створює національний колорит мови автора.

Як і в попередніх розділах, І. Нечуй-Левицький підкреслює зв'язок української міфології з міфологією інших народів, зокрема зауважує, що українські метаморфози людей у квіти нагадують грецькі. Дослідник зазначає, що християнство надало міфічним богам християнського колориту, змінивши давніх богів на Христа, св. Петра, св. Миколу, Богородицю, що позначилося на ономастиконі української міфології.

Варте уваги спостереження автора щодо естетичності персонажів українських міфів: «Ми не бачимо в народній фантазії охоти до негарних, неестетичних, велетенських міфічних образів, до тих величезних, страшних, головатих та ротатих богатирів з страшними антинатуральними інстинктами…». Цю естетичність сприйняття забезпечують мовні засоби міфів.

Мова розвідки рясніє термінами (*пантеїзм, дуалізм, двоєвіра, язичницька міфологія, геоморфна і зооморфна форма, соціальна ієрархія, дохристиянські вірування, мирове дерево, антропоморфічний*), що засвідчує формування українського наукового стилю навіть в несприятливих для цього умовах.

У праці відбито тогочасну українську літературну писемну мову взагалі, в якій натрапляємо на такі вживання: *ціль, з'явище, логічні мислі, турма овець* тощо.

Стиль викладу розвідки «Світогляд українського народу» не можна назвати суто науковим. Швидше він науково-популярний і, безперечно, в ньому відчутна риса великого майстра слова. Для прикладу такий уривок: «Давні люди мусіли думати, гадати формами картин, а не души: тим-то у всіх народів релігія попереджала філософію і науку. Всі образи для своєї ре-

лігії давні Українці мусіли брати з природи, котра обгортувала їхнє життя з усіх усюдів, як і всі народи з давніх-давен в своїй міфології переносили поперед усього землю на небо. Тим-то й вийшло так, що все в міфології, що справді діється на небі, все те ніби діялось десь на землі».

Праця «Світогляд українського народу» засвідчує глибокі знання І. Нечуя-Левицького в галузі української і світової міфології, фольклористики. Письменник рідною мовою розкриває глибини культури українського народу, його багатовікові традиції і світоглядні засади. Праця також відбиває стан української літературної мови другої половини XIX ст. на Східній Україні, а також внесок І. Нечуя-Левицького у стилістичне збагачення писемно-літературної практики.

Людмила Мялковська

ПРО АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ТВОРІВ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Мову творів І. С. Нечуя-Левицького лінгвісти оцінювали неоднозначно. Так, у «Курсі історії української літературної мови» (далі — Курс) Г. П. Їжакевич зазначає, що «не все з написаного письменником має однакову художньо-пізнавальну цінність.. У мовному відношенні творчість Нечуя-Левицького також не рівноцінна» (Курс, 435). Авторка розділу протиставляє мову І. Нечуя-Левицького і М. Коцюбинського, відмовляючи першому в глибокому розкритті внутрішнього світу персонажів, їх психології, пор.: «У нього [Нечуя-Левицького] ми не знаходимо метафоричних епітетів і порівнянь, що відображають складність явищ і характерів і є визначальними для наступного етапу розвитку української художньої мови …» (Курс, 437). Щодо впливу розмовної мови села, «язика сільської баби» на літературну творчість І. Нечуя-Левицького, то Г. П. Їжакевич вважає вживання цієї лексики явищем небажаним для творів

письменника про життя інтелігенції, хоч саме такі слова прислужилися йому для мовного відтворення сільського побуту.

Аналізуючи лексичні особливості мови І. Нечуя-Левицького, Г. П. Їжакевич наголошує на тому, що у своїй творчій практиці Нечуй-Левицький поєднував народнорозмовні елементи з літературно-книжними, а також активно використовував іншомовні слова. Іншомовна лексика допомагає, на думку дослідниці, створити суспільно-політичний фон, на якому відбуваються події, зображені в монументальних творах письменника.

Надмірну стилізацію під «народну мову», що нерідко вела до зниження стилю, бачив у художній мовній практиці І. Нечуя-Левицького В. М. Русанівський. Пор.: «Не можна заперечити, що .. І. Нечуй-Левицький орієнтувався на мову фольклору, але провідне місце серед його зображальних засобів відігравала мова «баби Параски й баби Палажки» (Русанівський В. М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 237; далі — Русанівський). Характеризуючи індивідуальні особливості мовотворчості письменника, дослідник називає І. Нечуя-Левицького «майстром пейзажу» і наголошує на тому, що «він [Нечуй-Левицький] був близький до мови Марка Вовчка, але в манері мовного використання зробив кілька кроків уперед» (Русанівський, 237). Йдеться, зокрема, про відчутний крок прозаїка у змалюванні портрета. В. М. Русанівський відзначає, що офіційних російських слів письменник не допускає, а слів західноєвропейського походження не цурається та послуговується термінологічною лексикою як запозиченою з європейських мов, так і утвореною від українських коренів (Русанівський, 238—246).

Мова художніх прозових творів І. Нечуя-Левицького стає об'єктом дослідження О. Г. Муромцевої. У статті «Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови» авторка розглядає внесок письменника у літературну мову та називає його «найвизначнішим колористом в українській прозі другої половини XIX — початку XX ст., з яким може зрівнятися хіба що М. Коцюбинський» (Муромцева О. Г. З історії української літературної мови. Вибрані праці. — Х., 2008. — С. 156; далі — Муромцева). Новаторство І. Нечуя-Левицького дослідниця бачить у тому, що він виявляв свою нелюбов до «ста-

роття», сміливо утворював нові слова або відшукував досить рідкісні в народній мові та широко застосовував запозичену культурну лексику. О. Г. Муромцева наголошує: «І. Нечуй-Левицький своєю художньою практикою позитивно відповів на питання про доцільність уведення до української літературної мови запозичень із західноєвропейських мов та неологізмів…» (Муромцева, 161).

Високо оцінює художню мовотворчість і наукову діяльність І. Нечуя-Левицького Л. І. Мацько, зазначаючи, що письменник «показав невичерпні можливості використання джерел живої мови, усної народної творчості, розкривав перед читачами оповиті ліризмом візуальні пейзажі, пересипані гумором примовки, живомовні інтонації, етнографічні і соціально-побутові образи, виявляючи багатство лексичного складу і наповнюваність та гнучкість синтаксичних структур української мови, їх образних модифікацій» (Мацько Л. Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови // Українська мова в освітньому просторі: навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». — К., 2009. — С. 239). Своєю художньою мовотворчістю, підкреслює дослідниця, І. Нечуй-Левицький постійно закріплював, утверджував і тим самим посилював та поширював наддніпрянський живомовний тип народної мови, який ставав загальнонаціональним.

Нове прочитання творів І. Нечуя-Левицького з погляду виявлення у них мовно-естетичних знаків національної культури здійснила С. Я. Єрмоленко. Аналізуючи «осовлений український пейзаж» у текстах письменника, дослідниця зауважує, що «описи української природи побудовані на грі кольорів, синонімізації дієслівних ознак» (Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009. — С. 121; далі Єрмоленко). Неодмінним складником пейзажних описів І. Нечуя-Левицького є порівняльні конструкції (звороти, підрядні речення), що дають змогу домалювати в уяві читача образ оповідача, який про все спостережуване, сприймане пише дуже «м’яко, делікатно» (Єрмоленко, 124). Щодо портретних описів у художніх творах, то для них так само, як і для пейзажних картин, характерні порівняльні структури. У текстах І. Нечуя-

Левицького С. Я. Єрмоленко відзначає показове для стилю письменника міфологічне сприймання світу, що зумовлює відповідний вибір автором словесно-образних засобів: епітетів, порівнянь, фігур персоніфікації. Авторка робить висновок про те, що властиві ідіостилю письменника мовно-естетичні знаки національної культури несуть у своєму змісті архетипні ознаки ліричного, епічного, гумористичного мовомислення українського народу.

Лінгвістичні погляди І. С. Нечуя-Левицького в контексті творення норм української літературної мови аналізує Г. В. Пашковська. На конкретному текстовому матеріалі вона розглядає погляди письменника на орфоепічні, лексичні, граматичні та правописні норми, вивчає запропоновані автором їхні варіантні особливості. Дослідниця стверджує, що І. С. Нечуй-Левицький у своїй мовній практиці переважно використовував фонетичну й граматичну основу середньонаддніпрянського говору, генетичного ядра південно-східного наріччя (Пашковська Г. В. Норми української мови в концепції І. С. Нечуя-Левицького (лінгвістичне висвітлення та художнє втілення): Автореф. дис. .. канд. філол. наук. — К., 2011. — 19 с.).

Діалектна основа художньої мови І. Нечуя-Левицького була об’єктом дослідження Є. М. Пилипенка, який на основі аналізу рукописів повістей письменника, його листів й листівок, а також лінгвогеографічних даних та записів носіїв говірки с. Стеблів простежує співвідношення мовної практики автора із питомим діалектним оточенням. Є. М. Пилипенко наголошує на нерозривному зв’язку мови художніх творів І. Нечуя-Левицького, його епістолярної спадщини із народнорозмовним джерелом — середньонаддніпрянським говором загалом і рідною говіркою зокрема (Пилипенко Є. М. Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького: Автореф. дис. .. канд. філол. наук. — К., 2011. — 19 с.).

У лінгвістичних розвідках про мову художніх творів І. С. Нечуя-Левицького увагу зосереджено на мовних джерелах, які живили творчість письменника, на стилістичних засобах, властивих його художньо-оповідній манері, на структурних ознаках авторського тексту, до яких належать пейзажні та портретні описи.

Про роль майстра слова в історії української літературної мови свідчить використання його текстів як критерію становлення літературної мовної норми. На прикладі Словника української мови за ред. Б. Д. Грінченка (К., 1907—1909; далі — СГ) простежуємо, що мова І. Нечуя-Левицького була важливим джерелом формування загальномовного словника як щодо вибору реєстрових слів, так і щодо розкриття їх семантичної структури. Так, СГ репрезентує значну кількість цитат-ілюстрацій з творів письменника — 2416. Тексти-ілюстрації І. Нечуя-Левицького засвідчують функціонування в українській мові другої половини XIX ст. лексики, що належить до різних частин мови: іменників (*байдужість, випадок, герой, задума, ідея, мрія*), прикметників (*альтовий, готицький, гумористичний, задумливий, мальовничий, питомий*), числівників (*десять, троє*), займенників (*сам, себе, се*), дієслів (*блїднути, марити, міркувати, мудрувати, оповіщати, помріяти, смуткувати*), форм дієслова, наприклад, дієприкметників (*витесаний, задимлений, кований*), прислівників (*буйно, виразно, витяжно, жовто, легко, передніше*), прийменників (*до, серед*), сполучників (*та, тобто*) та ін.

Конкретні слововживання І. Нечуя-Левицького, зафіксовані в СГ, — це слова народнорозмовного і книжно-літературного походження. До них належать назви, що охоплюють різні сфери життєдіяльності людини. За семантичними ознаками такі слова утворюють кілька тематичних груп.

Окрему групу становить *лексика зі сфери освіти*. В ілюстраціях із творів І. Нечуя-Левицького це назви на позначення структурних підрозділів навчальних закладів, їх приміщень, меблів, а також назви, що стосуються занять у навчальних закладах: *катедра* (СГ, II, 225), *авдиторія* (СГ, I, 2), *клас* (СГ, II, 248), *парта* (СГ, III, 97), *вакація, филозофія* (СГ, IV, 376), *лекція* (СГ, II, 353), *екзамен* (СГ, I, 464), *літера* (СГ, II, 371), *знання* (СГ, II, 170), *наука* (СГ, II, 530), *просвіта* (СГ, III, 478); назви осіб за місцем їх навчання, роботи, вченим званням: *авдитор* (СГ, I, 2), *кандидат* (СГ, II, 214), *слухач* (СГ, IV, 154), *студент* (СГ, IV, 221), *ректор* (СГ, IV, 11), *професор* (СГ, III, 487), *навчителька* (СГ, II, 474); інші назви, що пов’язані з освітою та культурою: *библіотека* (СГ, I, 55), *читальник* (СГ, IV, 465).

Приклади ілюстрацій із текстів І. Нечуя-Левицького у СГ: *Наука по **катедрах** кульгала або дрімала.* Левиц. І. 257; ***Студенти** перестали ходити на його **лекції**, а щоб **авдиторія** не була зовсім порожня, вони ходили по черзі, по п'ять душ.* Левиц. Пов. 52; *Він увійшов у сіни і заглянув у **клас**.* Левиц. Пов. 177; *Його **наука** була **филозофія**.* Левиц. Пов. 10; *Не вивчиш **лекції**, — **профессорі** слова не скажуть.* Левиц. І. 152; *Згинула **наука**, впала **просвіта**, зоставшись тільки в схоластичних латинських духовних **школах**. Універсітетська **наука** була тільки **азбука** європейської **просвіти**.* Левиц. І. 259; *На тому й скінчилася **наука** й **просвіта** Сухобрусівен.* Левиц. Пов. 21; ***Кандидатам** до **академії** були видані скарбові гроши.* Левиц. Пов. 4; *Воздвиженський не вважав на увагу, чи неввагу своїх **слухачів**.* Левиц. Пов. 52; ***Студенти**, як звичайно буває, почали записувати його **лекції**.* Левиц. Пов. 52; *Дашкович швидко піднявся між **професорами** своїми **лекціями**.* Левиц. Пов. 50; *Які все чудні книжки в **библіотеці** мого батька.* Левиц. Пов. 128; *Багацько **читальників** дожидається тієї книжки.* Левиц. Пов. 255. Як засвідчують наведені приклади, переважна більшість лексики на означення понять зі сфери освіти — іншомовні слова. Фіксація таких слів у реєстрі словника, підтверджена конкретними прикладами з творів письменника, виявляє активний процес запозичення іншомовної лексики, причому нерідко у варіантних формах. Варіантні написання свідчать про неусталеність орфографії, про вплив діалектної вимови на засвоюване іншомовне слово.

Значно меншу кількісно тематичну групу становить *лексика суспільно-політичного характеру*. У мовотворчості письменника вона представлена назвами: *арешт* (СГ, І, 9), *газета* (СГ, І, 264), *гніт* (СГ, І, 294), *гисторія* Левиц. Пов. 4, (СГ, І, 284), *ідея* (СГ, ІІ, 196), *мораль* (СГ, ІІ, 444), *національність* (СГ, ІІ, 532), *нація* (СГ, ІІ, 532), *плем'я* (СГ, ІІІ, 193), *покоління* (СГ, ІІІ, 274); *рабство* (СГ, ІV, 1), *світогляд* (СГ, ІV, 110), *народовець* (СГ, ІІ, 516), *націонал* (СГ, ІІ, 532), *герой* (СГ, І, 280).

Пор. словникові ілюстрації з творів І. Нечуя-Левицького: *В холодній під **арештом** сиділо іще кілька жидків злодіїв і конокрадів.* Левиц. І. 320; *Жадна **газета**, жадна пошта не переносила так швидко звісток з одного краю до другого, як язик*

Борюхів. Левиц. І. 180; *Весь віковічний* ***гніт****, вся ненависть виявлялась тим диким вогнем в його очах.* Левиц. Пов. 269; *Європейські* ***ідеї****.* Левиц. Пов. 153; *Її батько й мати, люде з дрібного панства, але... близькі до народа, чесні хлібороби, не одірвані од* ***національности****.* Левиц. Пов. 225; *Зібрані з усяких* ***націй****, студенти не могли ніяк погодитись між собою.* Левиц. Пов. 6; *В ті давні часи український народ жив невеличкими* ***племенами****.* Левиц. Перші кн. 5; *Неначе присудили її зумисно на темноту й* ***рабство****.* Левиц. Пов. 254; *Я хочу виробити власний философський* ***світогляд****.* Левиц. Пов. 90; *Ми... носимо народню свиту, бо ми,* ***народовці****, стаємо на бік народа.* Левиц. Пов. 159; *Перед його очима басували гетьманські коні, а на конях сиділи* ***гетьмани-герої****.* Левиц. Пов. 166; *Калімері зовсім не нагадував* ***героїв*** *Іліяди.* Левиц. Пов. 13. Актуальні для тогочасного суспільства питання національної самобутності, відображені в змісті творів письменника, насамперед зумовлювали вживання відповідної лексики на позначення абстрактних понять.

Окрему групу становить *лексика, що пов'язана з літературою та мистецтвом*. У міні-текстах І. Нечуя-Левицького, які репрезентує Словник Б. Грінченка, це назви: *гумор* Левиц. (Пр. 1868, 474) (СГ, ІІ, 340), *поетичність* Левиц. Пов. 268 (СГ, ІІІ, 249), *картина* (СГ, ІІ, 223), *малювання* (СГ, ІІ, 402), *пензель* Левиц. Пов. 217 (СГ, ІІІ, 106), *оповідання* Левиц. І. 213 (СГ, ІІІ, 58), *переказ* (СГ, ІІІ, 120), *оповідач* Левиц. Пов. 146 (СГ, ІІІ, 58), *повістяр* (СГ, ІІІ, 222), *промовець* МБ. 2 (СГ, ІІІ, 473). Напр.: *А як сяде кінець стола та обіпреться рукою, як та* ***картина****.* Левиц. І.; *Дивне* ***малювання*** *ожило на полотні.* Левиц.; *Забула історичні* ***перекази****.* Левиц. І. 258; *З того часу, як зроблено в Галичині особне видання Квітчиної повісти «Маруся», жоден з українських* ***повістярів*** *не видавав у нас особною книжкою своєї праці.* Левиц. І.

Показова для індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького *сакральна лексика* в словникових ілюстраціях представлена лексемами, які за семантикою можна об'єднати у такі мікрогрупи:

а) назви видів церковного співу та богослужбових відправ: *акахтист* (СГ, І, 5), *окахтист* (СГ, ІІІ, 46), *благовіст* Левиц. І. 378 (СГ, І, 70), *пасія* Левиц. Пов. 30 (СГ, ІІІ, 99). Пор.: *Аж*

перехрестилась Ганна, дякуючи Богові, і дала собі зарок найняти ***акахтист*** *і обміняти свічку.* Левиц. І. 66; *Найму за вас* ***окахтист*** *Брацькій Богородиці.* Левиц. Пов. 80;

б) назви духовних осіб: *митрополит* (СГ, II, 429), *єпископ* 'митрополитъ' (СГ, I, 468). Напр.: *Може буде їхать котрий архиєрей або* ***митрополит****?* Левиц; *Хто приїхав? — рознеслось по залі. — Ректор академії!* ***єпископ****!* ***митрополіт****.* Левиц. Пов. 317;

в) назви церковних книг: *катехизис* (СГ, II, 225), *молитовник* 'молитвенникъ' (СГ, II, 440), *субітник* (СГ, IV, 225), *часловець* Левиц. І. 243, (СГ, IV, 446). Пор.: *Народ прикладає до Бога ті властивости, котрі звичайне прикладуються до його в* ***катехизисові****.* Левиц.; *Зося... схилила голову над* ***молитовником****.* Левиц. 1. 272; *Запишімо, стара, часть грошей на церкву, щоб нас поминали, щоб нас записали в* ***субітник****.* Левиц. І. 381;

г) назви на позначення частин церкви та її інтер'єру: *бабинець* (СГ, I, 14), *притвор* Левиц. І. 13 (СГ, III, 444), *лямпочка* (СГ, II, 392), *лямпада* (СГ, II, 392). Приклади словникових ілюстрацій.: *В церкві було повнісінько. Въ правім* ***притворі*** *стояли чоловіки та парубки, в лівім діди, на середині — малі хлопці, а в* ***бабинці*** *— молодиці та дівчата.* Левиц. І. 13; *Перед образами висіли скляні* ***лямпочки****.* Левиц. Пов. 20; *Перед образами засвітили* ***лямпадку*** *і свічки.* Левиц. Пов. 47.

Текстами І. Нечуя-Левицького проілюстровано досить велику групу слів на позначення таких понять:

а) назви осіб за родом занять, видом діяльності: *водовоз* (СГ, I, 247), *гонитель* (СГ, I, 308), *доглядачка* (СГ, II, 407), *коновал* (СГ, II, 278), *крилаш* (СГ, II, 306), *кухар* 'поваръ', *кухарка* (СГ, II, 338), *кушнір* (СГ, II, 336), *осавула* (СГ, III, 64), *писарчик* (СГ, III, 153), *півчий* (СГ, III, 158), *повитуха* (СГ, III, 217), *покоївка* (СГ, II, 273), *прачкун* (СГ, III, 403), *стійчик* (СГ, IV, 206), *подавальник* (СГ, III, 237), *укладальник* (СГ, IV, 327), *халаштун* (СГ, IV, 384), *свічколап* (СГ, IV, 110), *проскурниця* (СГ, III, 479), *помічник* (СГ, III, 298), *чорнороб* (СГ, IV, 471), *ушивальник* (СГ, IV, 371), *дяківство* (СГ, I, 462), *попівство* (СГ, III, 328). Напр.: *Сюди шевці й кравці, шаповали й* ***коновали****.* Левиц. І.; *В пекарні стукотять ножі —* ***кухарі*** *обід готують.* Левиц. І. 194; *Звідтіль вона побігла до пекарні, переговорила з* ***кухаркою****, вислала*

її на житній базарь. Левиц; *Він був кравець і* ***кушнір***. Левиц. І. 101; *Я вас добре знаю, бо ви* ***півчі***. Левиц. Пов. 29; *Баба* ***повитуха*** *вже днювала і ночувала в Лемішок*. Левиц. І. 353; *З панею наїхала польська двірня,* ***польки-покоївки***. Левиц. І. 159;

б) назви осіб творчої професії: *актор, акторка, актьорка* (СГ, І, 6), *маляр* (СГ, ІІ, 402). Пор.: *Ввійшов Яким зовсім так, як от виступають* ***актори*** *на сцену з-за декорацій*. Левиц. І. 478; *Один* ***актьор*** *грав дуже погано... в партері почали сміятись*. Левиц. Пов. 139; *Чи не була вона в* ***актьорках*** *в театрі?* Левиц. І. 465; *Там* ***маляр*** *продає образи*. Левиц.;

в) назви осіб за соціальним станом: *однодворець* (СГ, ІІІ, 41), *опікунка* (СГ, ІІІ, 57), *панок* (СГ, ІІІ, 93), *панюга* (СГ, ІІІ, 94), *покупець* (СГ, ІІІ, 279), *прохач* (СГ, ІІІ, 488), *бурлачка* (СГ, І, 113), *конокрад* (СГ, ІІІ, 278), *тюряжник* (СГ, IV, 300), *дяківство* (СГ, І, 462), *попівство* (СГ, ІІІ, 328). Напр.: *Чи не з міщан ви часом, або чи не з* ***однодворців***. Левиц. Пов. 189; *Мусіла слухати старших сестер як* ***опікунок***. Левиц. І. 307; *Василь, як москаль, став на самім переду, де звичайно стоять на селах* ***панки*** *да* ***підпанки*** *та попаді з дочками*. Левиц. І. 13; *Роскидався на широкій канапі мов справдешній* ***панюга***. Левиц. І. 220; *Принаджували тисячі* ***покупців***. Левиц. Пов. 21; *А як би ти завтра став старцем* ***прохачем***. Левиц. Пов. 69; *Ті жидки були всім завідомі* ***конокради***. Левиц. І;

г) назви осіб за вдачею і характером, способом поведінки: *діяч* (СГ, І, 393), *господарка* (СГ, І, 318), *гуркотій* (СГ, І, 341), *дурник* (СГ, І, 457), *ледарь* (СГ, ІІ, 351), *мовчун* (СГ, ІІ, 438), *мудь* (СГ, ІІ, 452), *одоро́бло* (СГ, ІІІ, 42), *передовик* (СГ, ІІІ, 117), *пічкур* (СГ, ІІІ, 189), *побігач* (СГ, ІІІ, 202), *побігачка* (СГ, ІІІ, 202), *подляк* (СГ, ІІІ, 242), *начальниця* (СГ, ІІ, 532), *привідниця* (СГ, ІІІ, 409), *причепа* (СГ, ІІІ, 452), *провинник* (СГ, ІІІ, 459), *простота* (СГ, ІІІ, 459), *реготун* (СГ, IV, 10), *розвеза* (СГ, IV, 34), *роздавальник* (СГ, IV, 41), *сидун* (СГ, IV, 118), *стогній* (СГ, IV, 208), *стукотій* (СГ, IV, 222), *страхополох* ‘трусъ’ (СГ, IV, 214). Пор.: *Моя жінка велика* ***господарка***. Левиц. І. 432; *Яким передражнював бабу так химерно, що всі потішались із його, як із* ***дурника***. Левиц. І. 523; *В москалі оцих* ***ледарів***! Левиц. Пов. 184; *Та що й говорить з такими глечиками, з такими* ***мудями***. Левиц. Пов. 182; *Мамо! — говорила Зося, — де ви взяли*

таке ***одоробло****, а не наймичку?* Левиц. І. 357; *Радюк був* ***передовиком*** *між своїми близькими товаришами.* Левиц. Пов. 154; *Він звав Воздвиженського в вічі* ***подляком-туляком****.* Левиц. Пов. 13; *Оце причепилась* ***причепа****.* Левиц. І. 417; *О. Хведор був веселий,* ***реготун****.* Левиц. І. 132; *Ця дівка добра* ***розвеза****: ніколи дверей за собою не зачиняє.* Рк. Левиц; *Хиба я* ***страхополох****, щоб боявся Петра?* Рк. Левиц.

Значна частина наведеної лексики — це експресивні розмовні найменування, утворені засобами українського словотворення.

ґ) назви осіб за місцем проживання: *лісовик* (СГ, II, 370), *колонист* (СГ, II, 272), *хуторянка* (СГ, IV, 421). Пор.: *Може він поїхав до* ***казаків-лісовиків****.* Левиц. І. 198 ; *На гетьманських могилах* ***колоністи*** *німці насадили картоплі.* Левиц. Пов. 367;

д) назви осіб за національністю, етнічною ознакою: *болгарище* (СГ, I, 83), *грекиня* (СГ, I, 324), *європеєць* (СГ, I, 466), *ляхівка* (СГ, II, 393), *негр* (СГ, II, 542), *жидок* (СГ, I, 483), *француз* СГ, IV, 373), *ляхва* (СГ, II, 393). Пор.: ***Грек*** *росказував про східні гареми, про афинських* ***грекинь****.* Левиц. Пов. 13; *Ми вже стали* ***європейцями****.* Левиц; *Над товстими, як у* ***негрів****, губами стерчали руді вуси.* Левиц. Пов. 179; ***Жидки*** *сидять та кравцюють руками швидкими та сухими як кість.* Левиц. І. 95; *Вони будуть говорити по французькій, як* ***французи****.* Левиц. Пов. 119; *З нас висисає кров* ***жидова*** *і* ***ляхва****.* Левиц. Пов. 161;

е) назви осіб за родинними та соціальними стосунками: *їденик* (СГ, II, 196), *кантонист* (СГ, II, 215), *купцівна* (СГ, II, 328), *міщанчук* (СГ, II, 435), *професорівна* (СГ, III, 487), *потомок* (СГ, III, 380), *копитанша* (СГ, II, 281), *купчиха* (СГ, II, 328) *матка, матушка* (СГ, II, 411), *økономша* (СГ, III, 49), *протопопша* Левиц. І. 347 (СГ, III, 486), *матір* (СГ, II, 410), *рожденик*, *рождениця* (СГ, IV, 29), *родичка* (СГ, IV, 28), *сватуньо* (СГ, IV, 104), *чоловік* (СГ, IV, 469). Напр.: *Він, бач, ніби солдатський син, значить* ***кантонист****.* Левиц. І. 59; *Молоді* ***професорівни*** *й* ***купцівни*** *не схотіли навіть пити чаю.* Левиц. Пов. 55; *Пан вибрав собі до двору двох хлопців,* ***потомків*** *старих козаків.* Левиц. І. 159; *А як твоя думка,* ***пані-матко****, спитав о. Хведір у жінки.* Левиц. І. 405; *Вона була дуже схожа на сельську* ***матушку****.* Левиц.; *Проти його стояв один купець з молодою купчихою.*

Левиц. Пов. 55; *А мені здається, що ви моя* ***матір****.* Левиц; *Подайте милостини за свою* ***рожденицю****, за своїх покревних.* Рк. Левиц; *Поблагословила молодих якась* ***родичка*** *замісто матері.* Левиц. І. 333; *Ви,* ***сватуню****, будете ще довго, довго жити.* Левиц. І. 377; *В правім притворі стояли* ***чоловіки*** *та парубки; в лівім — діди, на середині — малі хлопці, а в бабинці — молодиці та дівчата.* Левиц. І. 13;

є) назви осіб за зовнішністю: *красуня* ‘красавица’ (СГ, ІІ, 301), *товстуля* (СГ, IV, 270), *ухань* (СГ, IV, 367). Напр.: *Й я не молода, але й дячиха* ***красуня*** *нічого сказати.* Левиц. ПЙО. 372; *Ота* ***товстуля*** *як поклонилась, то аж присіла, ще й перехилилась на один бік.* Левиц. Пов. 143;

ж) назви осіб за віком: *парубчак* (СГ, ІІІ, 98), *перевесник* Рк. Левиц. (СГ, ІІІ, 111), *перевесниця* (СГ, ІІІ, 111), *молодіж* (СГ, ІІ, 442). Пор.: *Промовив* ***парубчак****, хитаючи головою.* Левиц. Пов. 181; *Обидві вони були* ***перевесниці****.* Левиц. Пов. 116; *Вся* ***молодіж*** *пустилась у танець.* Левиц. І. 187.

Отже, твори І. Нечуя-Левицького, віддзеркалюючи усно-розмовну і писемно-книжну мовну практику, сприяли кодифікації в загальномовному словнику лексики різних тематичних груп і різного стилістичного забарвлення. Використані як ілюстративний матеріал Словника приклади конкретного слововживання письменника засвідчують значну кількість варіантних графічних оформлень запозичених слів, активізацію в писемно-літературній мовній практиці народнорозмовної лексики, яка стилістично збагачувала не лише художній стиль, а й українську літературну мову загалом, сприяючи формуванню стилістично різноманітного словника.

Тетяна Коць

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРАЦЬ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО І ТОГОЧАСНА МОВНА ПРАКТИКА

На початку ХХ століття письменники, громадські діячі приділяли багато уваги обговоренню проблем нормування, розвитку української літературної мови. У дискусії брали участь А. Кримський, В. Антонович, О. Пчілка, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький. Всі вони ставили перед собою єдину мету — вироблення прийнятної для всього українського простору взірцевої мовної норми. Працювати в цьому напрямку було дуже складно, адже не було теоретичного підґрунтя. Практичні рекомендації на сторінках періодичних видань опиралися насамперед на традицію в художньому стилі й на мовне чуття автора і згодом ставали матеріалом для написання граматик.

Активну участь у дискусії брав І. С. Нечуй-Левицький. На сторінках журналу «Україна» він опублікував статтю «Сьогочасна часописна мова на Україні», яка вийшла відразу окремим виданням, а згодом знайшла продовження в брошурі під назвою «Криве дзеркало української мови» (1912). Тут письменник подає своє бачення шляхів унормування й розвитку української мови і виступає за утвердження єдиного літературного зразка на основі східної наддніпрянської практики, яка має багату традицію насамперед у художньому стилі. Він виступав проти поширення галицької книжної традиції в періодичних, наукових виданнях. «Галицька наукова й часописна мова, кажучи загалом, — писав І. С. Нечуй-Левицький, — дуже нашкодила нашому письменству, а найбільше — сьогочасному часописному письменству. Через її вплив ця часописна мова вийшла напхана польськими й галицькими провінціалізмами й стародавніми словами, ще й подекуди з чудною синтактикою» (Нечуй-Левицький І. Сьогочасна часописна мова на Україні. — К., 1907. — С. 39; далі — Сьогочасна). Дослідник закидав галицьким письменникам надмірне вживання книжної лексики,

орієнтацію на церковнослов'янський мовний ресурс, що під їх впливом поширювалось у періодичних виданнях Східної України, а також у таких письменників, як Леся Українка, «що колись ще недавнечко писала чистою народною мовою» (Сьогочасна, 109). Єдиним правильним орієнтиром у творенні єдиної взірцевої літературної мови І. С. Нечуй-Левицький уважав живу народну мову і радив «в стосунках до виправки мови завжди обертатся до тих вчителів, до котрих оберталось і старше покоління українських письменників: до селян, поки що одних професорів української чистої мови, до котрих завжди обертаюсь і я, блукаючи по ярмарках, і то до селян старих, досвідних в цій справі, а найбільше до цікавих на язик бабів, бо молоді селяни не знають ще всіх слів у мові, а найбільше слів вищого значення. А до того ще їм треба б завжди вчитуватися в народні пісні та збірники народних казок» (Сьогочасна, 109).

У періодиці, на думку письменника, мовою близькою до взірцевої на той час видавали тільки часопис «Світова зірниця», бо тільки вона «пишеться істино сільською, народною мовою, хоч потроху й місцевою подольською» (Сьогочасна, 128). Зразком літературної мови, за словами І. С. Нечуя-Левицького, можна було вважати мову П. Куліша, О. Стороженка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок. У таку мову він радив вставляти «тільки подекуди врядигоди нові вищі слова, і вже ніяким способом не польські або й галицькі провінціалізми, незрозумілі й чудні для нашого народу» (Сьогочасна, 125).

Письменник заперечував вживання запозичень, вважаючи, що літературна мова повинна збагачуватися лише за рахунок власних словотвірних ресурсів, тому до його переліку взірцевих письменників не потрапили Т. Шевченко, М. Старицький, І. Тобілевич, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний. Проте на практиці І. С. Нечуй-Левицький часто відходив від власних настанов і в теоретичних працях вживав слова і вислови: *натуралізм, ультрареальний, меркантильний, копія натури, національний дух часу, погляд на літературу*. Сам письменник спростував свої думки, пишучи твори про інтелігенцію, заробітчан. У творах «Хмари», «Над Чорним морем», «Причепа», «На гастролях у Микитянах» тощо наявні слова: *деспотизм*, *ідеальний*, *централізація*, *українофільство*,

українофіли, *космополітизм*, *космополіт*, *націоналізм* та ін. (Мялковська Л. «Ми вже зовсім стали європейцями…» (образ інтелігенції у творах І. Нечуя-Левицького // Культура слова. — Вип. 72. — К., 2010. — С. 81—86). Мовна практика письменника засвідчила, що розширення функціональних можливостей мови вимагало розвитку насамперед її лексичного фонду, залучення у вжиток іншомовних слів.

Велику роль в утвердженні літературної мови І. С. Нечуй-Левицький відводив школі, яка повинна була навчити не тільки правильно читати й писати, а й зрозуміти, збагнути усі нові галузі науки. Знання рідної мови і можливість отримати нею освіту були необхідними умовами побудови власної держави. Такі ідеї підтримувала на початку ХХ ст. вся національно свідома українська громадськість. У повісті «Над Чорним морем» митець особливо наголошує на своїх народницьких, просвітницьких переконаннях і зауважує: *Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації.*

Деякі поради письменника щодо невживання галичанізмів мовна практика сприйняла, зокрема не закріпилися у вжитку такі діалектизми: *речинець*, *засібно*, *татож*, *мійський*. Заперечував І. С. Нечуй-Левицький вживання сполучника *позаяк*. На деякий час він вийшов з ужитку, а з 90-х років ХХ ст. його активізацію знову засвідчують періодичні видання.

Виступав автор зазначених праць проти поширення в літературній мові слів: *видавець*, *передплатник*, *змагання*, *скарга*, *оголошувати*, *передплата*, *свідоцтво*, *рахунок*, *бридкий*, *скаржитись*, *прагнути*, *влада*, *учень*, *образа*, *брудний*, *вабити*, *виконати*, *чекати*, *ухвала*, *ухвалити*, *струмок*, *переконання*, *тримати*, *оголосити*, *оголошення*, *окремий*, *майже*, *лише*, *яскравий*, *одяг*, *замислений*, *ображати*, *навколо*, *настрій*, *примушувати*, *рішуче*, *насамперед*, *очевидно*, *відносини*, *дрібниця*, *улюблений* та багато інших. Більшість з них було введено до реєстру «Словаря української мови» Б. Грінченка (1907—1909), напр.: *бридкий, брудний, вабити* (з посиланням на Панаса Мирного); *виконати, влада, дрібниця, майже, ображати, оголосити, оголошення, рахунок* (з посиланням на І. Котляревського); *скаржитися, струмок* (з посиланням на Марка Вовчка);

тримати, ухвалити, учень (з посиланням на Номиса, О. Стороженка, журнал «Основа»). Водночас у словник не потрапили лексеми *видавець, свідоцтво, настрій, одяг, яскравий* тощо. На думку М. А. Жовтобрюха, це було наслідком хитання мовної норми на початку XX ст., а також суб'єктивних поглядів авторів словників і граматик (Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX — початок XX століть. — К., 1970. — С. 41—42).

Пропонував вживати І. С. Нечуй-Левицький чимало й таких слів, які засвоїла українська літературна мова, зокрема *вчинок, надбання, прикмета, заохочувати, хист, нехтувати, житло*.

Автор дискусійних праць виступав проти засмічення мови росіянізмами, наголошуючи, що «в нашій мові є дуже багацько слів вищого порядка, котрим одповідають в російській книжній мові слова, виробляні з церковно-славянськоі мови, або просто робляні, вигадані», напр.: *мандрувать — путешествовать, мандрівка — странствованіе, припало до вподоби — пришлось по вкусу, нехтувать — пренебрегать, потяг — влечение, вчинок — поступок* тощо (Сьогочасна, 99).

Авторству І. С. Нечуя-Левицького належали неологізми *писалник* (у значенні *письменник*), *переднішник* (*попередник*), які не засвоїла літературна мова. Неусталеною і несприйнятною була пропонована мовознавча термінологія, напр.: *дієслов* (*дієслово*), *втямок* (*поняття*), *предлог* (*прийменник*), *обертальні, кликальні слова* (*звертання*), *падіж* (*відмінок*), *викрикувальні речення* (*спонукальні речення*), *спиняльні значки, запятая* (*кома*), *двоєточіє* (*двокрапка*) тощо.

Еталоном правильних граматичних форм дослідник вважав свої рідні центральні говори Правобережжя, що відповідно звужувало базу й шляхи розвитку літературної мови. Саме з цих позицій він відстоював функціонування дієприкметників на **-аний/-яний** *побіляний, заметяний, заведяний, одчиняний* і т. ін. (Сьогочасна, 22, 85).

Не сприймав І. С. Нечуй-Левицький знову ж таки, на його думку, галицьких іменникових форм середнього роду в родовому відмінку множини на зразок *завдань, видань, писань, читань, оповідань, зібрань, речень*, пропонуючи писати тільки *оповіданнів, писаннів, убраннів, зібраннів*.

Серед пропонованих займенників автор подавав відмінкові близькі йому діалектні форми *мини, міні,* які в мовній практиці витіснялися з ужитку, на його думку, застарілим варіантом *мені*. Суб'єктивний підхід позначився на рекомендації не вживати дієслівних форм на **-ти**: *писати, читати, ходити*, а тільки: *писать, читать, ходить* (Сьогочасна, 54). На практиці, зокрема в художніх творах письменник підсвідомо нехтував цією настановою, напр.: *Мотря покинула* ***шити*** *розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава кружками та маленькими зірками* (Кайдашева сім'я); *Радюк хотів глянути на її очі,* ***прочитати*** *в їх хоч тінь прихильності до своїх думок і не міг, бо не бачив тих очей* (Хмари).

Серед уживаних у той час форм третьої особи однини теперішнього часу від дієслова *бути — єсть, є* автор надавав перевагу першій, яка згодом перейшла до розряду застарілої. Не вважав застарілою письменник і категорію числа іменників — двоїну, напр.: *дві минуті, три селі, дві відрі, дві вікні* (Нечуй-Левицький І. С. Граматика української мови. Синтаксис. — К., 1914. — С. 14; далі — Граматика). У граматиці не було послідовності і в творенні ступеня порівняння прикметників, напр.: *нижчий, вищий, молодчий* (форму *молодший* кваліфіковано як галичанізм), *инчий* (Граматика, 19).

Заперечував письменник вживання, на його думку, подільського прийменника *біля* і галицького діалектизму *від*. Натомість було запропоновано не відходити від традиційних лексем *коло* і *од* (Сьогочасна, 73). У Граматиці про прийменник *по* І. С. Нечуй-Левицький писав, що він «має таке значіння як *до*, і назначує кінець якого-небудь простору або плину часу: наше поле йде по річку, а з другого боку по самий лісок, цеб-то до берега річки й ліска. Я найняв житло по місяць марець. Вода в ставку міні по коліна» (Граматика, 21). У такому значенні прийменник засвоїла мовна практика. Сьогодення диктує перегляд цих норм. *По* дедалі частіше прескриптивна норма рекомендує вживати лише у значенні «пересуватися по поверхні чогось».

Розмовні синтаксичні конструкції, зокрема вживання підряд контактних прийменниково-відмінкових форм іменників з однаковими прийменниками, але різним значенням можна вважати однією з найхарактерніших ознак ідіостилю І. С. Нечуя-

Левицького. За висловленнями *На самих вершечках цих золотих хрестів Старого Києва, на високих горах, з'явились червоні, як жар, проміння, а Поділ лежав сонний* ***під горою в глибокій темній тіні*** (Хмари); *Воздвиженський почав дуже часто записуваться* ***в лавру, в пещери,*** *щоб показать ректорові свою віру* (Хмари) можна безпомилково впізнати індивідуально-авторську манеру письменника.

Як митець художнього слова І. С. Нечуй-Левицький відчував огріхи в побудові синтаксичних конструкцій, у лексичній сполучуваності компонентів мовних одиниць граматики. Поширені в періодичних виданнях вислови *вертав в свої права, він вертає домів, він стремить до науки* було рекомендовано замінювати відповідно *на вертався до своїх прав, вступав у свої права, вертається додому, він тягнеться до науки*, які й засвоїлися в літературному вжитку.

Погляди І. С. Нечуя-Левицького на українську літературну мову суперечили не лише його власній практиці, а й викликали заперечення в інших. І. Стешенко в журналі «Літературно-науковий вісник» у 1912 році опублікував статтю «Про українську літературну мову», де детально проаналізував міркування І. С. Нечуя-Левицького і зазначив, що піднесення культури народу, розвиток сфер життя народу породжує нові процеси, предмети, явища, які потребують називання. Деякі реалії приходять до нас разом з іншомовними назвами. Та народна мова, писав автор статті, «змінюється не тільки через позичання слів чужих, що стали згодом рідними», а й у процесі взаємодії «у межах окремої етнографічної одиниці», у процесі взаємодії «різних діалектів тієї самої мови» (Стешенко І. Про українську літературну мову // ЛНВ. — 1912. — № 11. — С. 302—312; далі — Стешенко). Тому уявлення письменника про те, що «ніби «єсть якась криштально чиста українська мова, що на протязі тисячоліть заховалася від впливів під чарівними покровами, що треба тільки підняти край покрова, і відтіль вилетить безкрайній струм алмазної мовної хвилі» далекі від дійсності. «Такий погляд — ілюзія», народжена різними хибними міркуваннями», — зазначав І. Стешенко (С. 309).

Не знайшли підтримки твердження І. С. Нечуя-Левицького про те, що книжні слова в науково-популярних виданнях

заважають читачам сприймати текст. Більшість учасників дискусії схилялися до думки, що це було насамперед проблемою не мови, а неосвіченості населення. «Наукові записки», — зауважував І. Стешенко, — пишуться для спеціалістів, і було б прекрасно, коли б навіть селяни їх розуміли, але тепер се неможливо! Діло тут не в мові, а в неосвіченості, а мова переймається разом з вищою думкою» (Стешенко, 317).

Критично ставився до міркувань письменника і М. Жученко, стверджуючи, що в останні часи було написано багато творів «гарною наддніпрянською українською мовою, до якої додивляються і галицькі письменники» (Жученко М. Про українську літературну мову // Дніпрові хвилі. — 1913. — № 22. — С. 302).

Незважаючи на чимало дискусійних питань щодо шляхів нормування української мови, І. С. Нечуй-Левицький завжди наполягав на пошуку компромісу в колах письменників, мовознавців, громадських діячів. Цінність думок письменника полягала в тому, що він привертав увагу всієї інтелігенції до питань об'єднання східноукраїнського і західноукраїнського варіантів літературної мови. Умів І. С. Нечуй-Левицький слухати й інших; про це свідчить його мовна практика, зокрема зразки художніх творів, в яких гармонійно поєднувалась жива народна мова й інтелектуальне, інтелігентне мислення митця.

Наталія Дзюбишина-Мельник

ТЕКСТОТИПИ У ЗАБУТІЙ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ РОЗВІДЦІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Ще 1876 р. спочатку в різних числах львівського часопису «Правда», а згодом окремим відбитком з'являється цікава етнографічно-фольклористична розвідка Івана Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» (вдруге її видруковано лише

1992 р.! в Києві). Почавши статтю із частки «ще» хочемо наголосити не лише на тому, що це був початок нового акту в драмі українського буття, зокрема культурного, а й на особливій значущості цієї праці письменника для контексту літературної мови другої половини XIX ст. Праця засвідчила про ґрунтовні знання І. Нечуя-Левицького і в галузі української та світової міфології, і різножанрового фольклору, і загалом етнографічних матеріалів того часу, і обізнаність автора з досягненнями міфологічної школи в європейській та російській фольклористиці. А проте цей доробок І. Нечуя-Левицького був загалом негативно оцінений сучасниками, а згодом названий шкідливою буржуазно-націоналістичною літературою. Цю працю згадували автори лише за кордоном у спеціальних виданнях, як-от І. Огієнко у монографії «Дохристиянські вірування українського народу» у 1965 р. Одним із закидів тодішніх опонентів І. Нечуя-Левицького стало те, що тепер усвідомлюють як найвагомішу прикмету кожного народу — осібність його ментальності (висловлюючись сучасним терміном). І. Нечуй-Левицький розкрив її в тому ракурсі, який, за правом дослідника, обрав сам, власне, обмежившись описом коріння релігійності українців. Перед нами зразок науково-популярного викладу дуже глибинних, а тому складних світоглядних позицій народу. І вже це є підставою, щоб з належною повагою поставитися до праці різнобічно ерудованого письменника, до того ж вона стверджує право народу оголосити про свій оригінальний світогляд освіченим людям **своєю ж мовою**. Нагадаймо, що друга половина XIX ст. — період загального захоплення процесом збирання етнографічних матеріалів, особливо дотичних до вірувань того чи іншого народу. Щодо теоретичного осмислення фольклорно-етнографічного матеріалу, то в час, коли І. Нечуй-Левицький написав працю, так звана міфологічна школа почала вже поступатися перед історико-порівняльним методом, і письменник своєю розвідкою доводить його переваги. Не будемо називати навіть найвагоміших праць, у тому числі Я. Головацького та М. Костомарова (вони передували розвідці І. Нечуя-Левицького), але наголосимо: всі вони (принаймні згадувані у солідних джерелах) — *російськомовні*, навіть стаття І. Франка про спалення упирів у його рідному селі — Нагуєви-

чах. Тому зрозуміла сміливість наддніпрянця І. Нечуя-Левицького, якому довелося долати значні перешкоди в репрезентації науковоосмислених фольклорно-етнографічних фактів книжно-писемною мовою, хоча й полегшеною популяризаторським наміром письменника.

Сміливість І. Нечуя-Левицького полягає ще й у тому, що лейтмотивом свого твору він зробив цілком очевидну й органічну для кожного тямущого думку: які б не були першоджерела, впливи, аналогії з іншими народами у світобаченні (читай: ментальності) українців, зафіксувавшись у його фольклорі, світобачення стає вже власне українським. Розуміння цього письменник наголошує у висловах на кшталт: *українська народна поезія, давній український народ, в українській міфології, українська фантазія, на Україні розказують, на українській землі* тощо, і лише зрідка пропускає означення, як-от *народ вірить.* Відповідно до авторських розмислів у слова *український* виникає широка опозиція: *зендський, арійський, персидський, слов’янський, індуський, грецький, римський* (*латинський*)*, литовський, білоруський, великоруський, скандинавський, німецький, китайський, хорватський, сербський*, тобто будь-які явища (чи то культурні, чи мовні, чи історичні) І. Нечуй-Левицький бачить завжди в ракурсі конкретно-етнічних (національних) особливостей. Натомість інші, наприклад згадувані вже М. Костомаров, Я. Головацький — його старші сучасники — в своїх працях аналогічної тематики шукають більше ознак спільнослов’янськості.

Отже, І. Нечуй-Левицький тримався українського первня і мовно, і концептуально, що стає ключем до розуміння його ставлення до живого мовлення як основного джерела окнижнення мови і формування нейтрального стильово-стилістичного тла.

У цій роботі ми окреслимо, або, як сказав би І. Нечуй-Левицький, *омежуємо* лише один проблемний момент, що може лакмусово виявити здобутки письменника на тлі тогочасної літературної мови, зокрема в функціональному аспекті вже тоді (на другу половину XIX ст.) стильово асиметрично представлений на сході та заході України. Можна сказати, що працею «Світогляд українського народу» І. Нечуй-Левицький сприяв виробленню спільних засад для формування *стильових* норм

єдиної літературної мови, які ховаються в тексті. На сучасному етапі лінгвістика тексту — один з найбільш досліджуваних об'єктів, проте з огляду на його складність марно сподіватися на вироблення однозгідних засад. Кожен із системно розроблених підходів слугує розкриттю котроїсь з іманентних рис. У нашому дослідженні ми застосували поняття **текстотипу** з опорою на оповідача, або інакше — наратора. Саме він, як екстралінгвістичний чинник, зумовлює добір та організацію мовних засобів.

Крім поняття наратора-творця тексту — для виокремлення та розуміння суті текстотипу важливим є також поняття про функції слова як такого. Для диференціації двох основних його функцій ми спираємося на опозицію: логоцентричне/фактоцентричне слово. Зміст цієї опозиції докладно висвітлено у праці Е. Шестакової «Теоретические аспекты соотношения текстов художественной литературы и коммуникации: специфика эстетической реальности словесности нового времени» (Донецьк, 2005), проте стосовно нашого дослідження ми внесли певні корективи у значення словосполучень. *Логоцентричне слово* — це слово, пов'язане з духовним, апрагматичним буттям людини, одним з проявів якого можна вважати фольклорні твори. Отже, і функція такого слова — логоцентрична. *Фактоцентричне слово* — це слово, що пов'язане з прагматичним життям людини, зокрема його логіко-пізнавальною діяльністю. Таким і є слово в науковому стилі. Якщо для логоцентричного слова важать естетичні переживання адресата, його художньо-образне сприймання дійсності, то для фактоцентричного, як свідчить сам термін, важать факти — назви осіб, істот, їхні ознаки, їхні дії тощо. Наратор творить свій текст, апелюючи чи до логоцентричного чи до фактоцентричного слова, а за певних умов — до обох одночасно.

У праці І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології» ми виявили три текстотипи. Вони по-різному комбінуються і сусідять у цілісній тканині тексту, виконуючи свою основну функцію: бути посередником між інформацією та адресатом. На нашу думку, вивчення текстотипів має передувати вивченню власне стильово-стилістичних засобів, оскільки завдяки типу наратора

стає зрозумілою мотивація залучення тих чи тих стильово-стилістичних засобів.

Текстотип №1 твориться одним наратором — автором-дослідником фольклорних текстів. Це сам І. Нечуй-Левицький. Він відбирає з фольклорних текстів потрібні факти, організовує їх на логічно-поняттєвій основі з тим, щоб висвітлити науково-пізнавальну цінність досліджуваного матеріалу. Інакше кажучи, наратор-дослідник переводить логоцентричне слово, яким воно є у фольклорних творах, на прагматичну царину, тому можна говорити, що створюваний наратором-дослідником текст має лише фактоцентричну вартість і загалом — природу. Сам І. Нечуй-Левицький нагадує про це так: *факти міфологічні, із фактів, національні українські прикмети, незвичайні прикмети* тощо. При цьому наратор розраховує на пресупозитивні (набуті до новостворюваного тексту) знання адресата. Простіше — наратор-дослідник розраховує на те, що адресат знайомий з відповідними фольклорними творами. Отож йому, наратору-досліднику, не потрібен ще один наратор з його текстом. Хоча цього наратора і згадувано час від часу (як-от: *український народ любив, український народ вважає, на Україні вірять*), насправді це — лише паспортизація готових текстів. Наратор-дослідник апелює до них, але не цитує, хіба подекуди вживає словосполучення з постійними епітетами на кшталт: *дрібен дощик, ясна зброя, сивий соколонько.* Такі утворення — клішовані, тому вживані як назви цілісних понять. Наратор-дослідник у текстотипі №1 намагається помітити однотипні факти, явища, процеси, персонажі у різних фольклорних творах, аби виявити певні закономірності, з’ясувати їхню типологію, а отже — штрихи до картини релігійного світогляду українців. На цьому наголошує сам наратор: *порозкидані прикмети, ми можемо намалювати кілька міфічних давніх образів* і т. ін. І. Нечуй-Левицький не раз подає зразки таких узагальнень на підставі аналізу різних фольклорних текстів чи їхніх варіантів, як-от: *В декотрих колядках колядники славлять Христа, Діву Марію, св. Іллю, св. Василя, св. Петра*. Попередня обізнаність адресата з фольклорними творами дає можливість наратору-адресату, наголосивши на потрібних моментах, зосередитися на аналізі та висновках. Наприклад: *Небо, засіяне зірками,*

сонце, місяць, зоря, хмари, дощ, вітер, роса, грім, блискавка — все те попереду усього звертало на себе увагу, зачіпало фантазію і розбуджувало мисль дужче і раніше, ніж земля і все, що на землі. У таких випадках цитати-поприкликання на автентичний текст — зайві.

Текстотип №1 змістовно значущий та вагомий завдяки своїй узагальнювальній скерованості та орієнтації на попередню обізнаність адресата з автентичними творами. Це робить текстотип інформативно потужним і одночасно — об'ємно стислим. Водночас він не може претендувати на домінантне становище у тексті, адресованому пересічному читачеві. Це й спостерігаємо у праці І. Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу. Ескіз української міфології».

Текстотип №2 твориться двома нараторами: автором-дослідником та автором-переповідачем фольклорних творів. В обох випадках це — І. Нечуй-Левицький. Наратор-переповідач з'являється тоді і для того, щоб запобігти лакунам пресупозитивних знань адресата. Він робить текст зрозумілим для будь-кого, а не лише для попередньо обізнаного з фольклорним текстом адресата. Спираючись на автентичний твір / автентичні твори, наратор творить новий текст — препарований відповідно до завдань дослідження і компресований з огляду на обмежувальні рамки дослідницького твору. Компресії (ущільненню, що йде в парі з елімінацією) зазнають ті компоненти, що малозначущі для предмета дослідження. Це добре простежується при порівнянні автентичних творів з тими, що зазнали трансформації від наратора, наприклад у розповіді про нечисту силу: *Домовики настали на світі тоді, як Бог дозволив старшому чортові натворити собі слуг, вмочивши палець у воду і стріпнувши ним.*

Наратор-переповідач також має подавати інформацію і про варіанти фольклорних творів, щоб забезпечити наратора-дослідника достатнім матеріалом. Отже, у праці І. Нечуя-Левицького (текст наратор-переповідача) натрапляємо на такі вислови: *в одному/однім варіанті, в другому/других варіантах, в одній колядці, в других купальських піснях* тощо. Наприклад: *В одній колядці говориться, що два голубочки знялися, полетіли, крилечками всі степи вкрили, голосами увесь світ звеселили й ліси*

заглушили, і самі вони кажуть, що вони не прості голуби, а два янголи. Наслідки узагальнення різних варіантів автентичних творів бачимо у таких об’явленнях чорта: *Чорт показується людям паничем, німцем, ляшком у куценькому фраці, з-під котрого теліпається невеличкий хвіст, у німецькому брилі, з-під котрого стирчать ріжки*.

Впадає в око те, що текст наратора-переповідача часто насичений різними художньо-виражальними засобами, серед яких: словосполучення з постійними епітетами (*калинові мости, ясна зброя, чисте поле, золоте насіння, ярі бджоли*); порівняння (*полетів соколом, женці наклали на полі снопів, як дощу, кіп, як зірок на небі*; *господар став межи копами, як ясний місяць між зорями*); прикладкові утворення (*звір-тур, птиця-сокіл, рай-дерево*); плеонастичні утворення (*тур-олень, срібло-злото*); гіперболи (*як затрубить він у яворову трубу, іде голос по всіх долинах*); тавтологія (*вити-перевивати (вінок), слихи слухав*); епітети-числівники з приписуваним їм магічним значенням (*три свічки, три яблука, сім мечів*).

До художньо-виражальних засобів, вважаємо, належать і знакові слова. Це значущі для української культури лексеми, що здавна слугували засобом самоідентифікації українців, або інакше — засобом співпричетності до української культури, що конотується як рідна. Наукове осмислення цього явища — здобуток етнопсихології сер. XX ст. (хоча і досі знакові слова сплутують із значно ширшим колом слів з національно-культурним змістом, частиною яких вони є). Вже І. Нечуй-Левицький помічає такі слова, проте зазвичай прив’язує їх до міфологічного або християнського мислення українського народу, називаючи символами. Наприклад: *Соколине гніздо на вершечку мирового дерева звите з таких матеріалів, котрі всі в українській поезії служать міфологічними символами світу. Калина своїм червоним цвітом скрізь у піснях служить символом краси й світла*.

Наголосимо, що саме текст наратора-переповідача відкриває можливості і для наратора-дослідника залучати художньо-виражальні засоби. Для прикладу наведемо зразки з тексту **наратора-переповідача (1)** і **наратора-дослідника (2)**:

(1) *Мале, мізинне гетьманське дитя все в сріблі, в золоті, вкрите чорним оксамитом; воно біле, в червоних чоботях, сидить на золотому креселку, грається червоним яблучком, крає його золотим ножиком.*

(2) *Мале гетьманське дитя описується в веснянці достоту такими фарбами, як і в колядках та щедрівках. Іван княжевич, котрий так само любить сидіти на золотому стільчику, і бувши дитям, грався і підкидався червоним яблучком.*

Помічаємо, що основним джерелом художньо-виражальних засобів і для наратора-переповідача і для наратора-дослідника виступають поетичні твори. І не дивно, оскільки вони найкраще утримують в пам'яті мовні формули образного мислення для передачі важливих ідей. Свідомий цього, І. Нечуй-Левицький зауважує з приводу релігійних пісень: *Сама їхня **віршова форма** оборонила їх од вольних змін гулячої й вольної фантазії.* Слово в переказі з автентичного тексту набуває двоєдиної природи. З одного боку, воно зберігає логоцентричну сутність фольклорного твору, оскільки покликане виявити і передати духовний первень народу, а з другого — стає фактоцентричним, виконуючи прагматично-пізнавальну роль для наратора-дослідника. Наведемо бодай фрагментарно приклад того, як текст наратора-переповідача підхоплює наратор-дослідник, використовуючи цей текст для аргументованого наукового розмислу та висновків: *В кривому танці дівчата співають про вінок; той вінок в'є дівчина і вішає у теремі (або в терені) на дереві, на золотому кілку, на шовковому шнурку. Дерево в теремі то мирове дерево серед світу з золотим верхом, з соколиним гніздом зверху, як воно описується в колядках*. Композиційно текст наратора-дослідника може і передувати, і вклинюватися у текст наратора-переповідача, а може посідати постпозицію, як у наведеному вище прикладі.

Доступний фактично кожному читачеві, текстотип №2 має досить велику питому вагу у праці І. Нечуя-Левицького, адже її адресовано широкому загалу.

Текстотип №3 твориться, як і текстотип №2, двома нараторами. Один із них — спільний також і для текстотипу №1. Це — наратор-дослідник (сам І. Нечуй-Левицький). Другий наратор — анонімний автор фольклорних творів. Наратор-анонім,

з одного боку, забезпечує наратора-дослідника матеріалом для його наукової праці, а з другого, — подібно до наратора-переповідача у текстотипі №2, запобігає лакунарності у знаннях адресата. У текстотипі №3 бачимо максимальну осібність текстів кожного наратора, а тому можемо однозначно стверджувати, що фольклорні твори повністю зберігають свою логоцентричність, або інакше — апрагматичну, духовно значущу сутність. Тексти наратора-дослідника фактично не позначені двоїстістю, як у текстотипі №2. Вони — фактоцентричні, як у текстотипі №1. Оскільки наратор-дослідник спирається у своїх розмислах на тексти наратора-аноніма, тобто на залучений автентичний фольклорний твір, він уникає нефактологічної інформації. Так, в одній з цитованих колядок знаходимо вислови: *дрібного піску, синього каменя, чорна землиця, студена водиця, зелена травиця, синє небо, світле сонечко, ясен місячко.* Натомість коментар-тлумачення (текст наратора-дослідника) до цієї колядки дуже лаконічний: *У колядках до нашого часу додержався дуже давній погляд народу на самий акт сотворення світу. В колядках ясно описується, що сотворили світ два голуби*. Так само в коментарі до купальської пісні залучено лише один постійний епітет, а власне *дрібен* (*дощик*). Пор. тексти **наратора-аноніма (1)** і **наратора-дослідника (2)**:

(1) *Посічи мене на дрібен мак*
Да посій мене да на трьох грядочках.
Ай уродиться да твори-зіллячко:
Що перве зілля — то ж василечки,
А друге зілля — то ж барвіночок,
А третє зілля — то ж любисточок.

(2)*У сім образі ясно намальовано, як грім розбиває хмару, січе її на дрібен дощ, а од того дощу родиться на землі всяке зілля.*

Нагадаймо: у тексті наратора-дослідника текстотипу №2, якщо йдеться про узагальнення на підставі кількох варіантів колядок, зазвичай з’являється розлогий коментар із залученням всього багатства художньо-виражальних засобів. Це і *чорні бобри,* і *сивий соколонько,* і *сива зозуленька,* і *барвінок* та *цвіт калини,* і *щире золото* тощо. Такі елементи в тексті наратора-дослідника, вочевидь, істотно посилюють логоцентричний первень фольклорного слова.

Текстотип №3 має найбільше з-поміж усіх текстотипів значення для утвердження авторитетності мовного тіла фольклорних творів. Саме видрукування (описьмовлення) усних за походженням та побутуванням текстів, введення їх у науковий обіг як гідного предмета дослідницької думки означає піднесення значущості цього явища народної культури до рівня явищ професійної культури. Це було дуже актуальним у XIX ст. з причин тривалого зверхнього ставлення до будь-яких проявів народного життя і це залишається так само актуальним вже з інших причин — штучного відчуження цього різновиду національної культури за рахунок нав'язування маскультури — дегуманізованої та денаціоналізованої.

Разом з текстотипом №1 текстотип №3 творить царину наукового стилю. Текстотип №2 — це царина науково-популярного стилю (точніше — підстилю). Принципи організації кожного з текстотипів цілком відповідають сучасним уявленням про науковий та науково-популярний стилі. А значить, Іван Нечуй-Левицький вже у другій половині XIX ст. працював над стильовим розвитком української літературної мови.

Світлана Бибик

«ТА НІЧ, ЯК БОЖИЙ РАЙ» (ЛІНГВОПОЕТИКА ПЕЙЗАЖОТВОРЕННЯ У ТВОРІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «НІЧ НАД ДНІПРОМ»)

Щоб осмислити етюд І. Нечуя-Левицького «Ніч над Дніпром» (надруковано 1906 року), його треба прочитати не один раз. Бо це фактично триптих, складники якого рівні за обсягом, однаково насичені такими густими епічними словесними мазками, що вимагають від читача неабиякої асоціативно-образної уяви, поєднання сприйманої форми, кольорів, їх відтінків, динаміки, гармонійного співвідношення. Сприйняття таких

словесних малюнків орієнтоване на уміння утримувати в уяві цілісну картину. Крім того, оповідач спирається на європейську міфопоетику, активізуючи у свідомості читача додаткову фонову інформацію. Через те оповідання-пейзаж Нечуя репрезентує українську прозу другої половини XIX ст. у світовому контексті як інтелектуальну, як прозу не лише про сільський та пролетарський побут, про сільських «батюшок та матушок», новітню інтелігенцію, а й про європейську Україну.

Усім відомо, що Нечуй-Левицький був майстром словописання мальовничих краєвидів Надросся, де він народився і зріс. Але й Дніпро, Дністер, Чорне море, безмежні степи, бессарабські села, Карпатські гори, чудові панорами Києва, гарячі південні барви Одеси й Кишинева привертають увагу художника слова. Пейзажам присвячено й окремі його нариси, етюди («Вечір на Владимирській горі», «Ніч на Дніпрі», «Шевченківська могила» та ін.). «Великий майстер зору» — так називав його І. Франко.

Загалом пейзажний мотив «ніч над Дніпром» був уже відомий в українській літературі (романтичний зачин у Шевченковій баладі «Причинна») та живописі (А. Куїнджі «Ніч на Дніпрі», С. Костенко «Вечір над Дніпром»). У кожного із цих творів свій настрій, своя палітра. Індивідуально-авторське поетичне сприйняття виявилося й у словесному малюнку Дніпра, створеному І. Нечуєм-Левицьким в унісон піднесеному настрою, натхненному психологічному стану ліричного героя — зустрічі з приятелями, дружньої подорожі по Дніпрі до Вишгорода й назад.

Як це й природно для пейзажотворення, у словесному етюді Нечуя наскрізною є колористика. Саме зміни назв кольорів, їхніх відтінків і означують часово-просторову динаміку «вечір — ніч — ранок». Основні акценти художника слова на стані неба, сонця, місяця, дніпровської води, лісу, прибережної рослинності.

Так, конкретно-чуттєву картину червневого в е ч о р а над Дніпром створюють епітети-колоративи *чорний*, *зелений*, *блискучий/лиснючий*, *біленький*, *синій*, *сизий*, *золотий*, *фіолетовий*, *червонястий*, а також дієслівна лексика на позначення кольоровияву — *чорніти*, *зеленіти*, *лисніти*, *темніти/темнішати*, *синіти/синішати*. Ці стилістичні засоби характерні для мікро-

образів лісу й гір (***Ліс чорнів** широкою смугою на горячому правому березі Дніпра*; *бо од Києва до Вишгорода гори оступились од Дніпра й загинались, ніби підкова, над широкою **зеленою Оболонню** та над сіножатями аж до самого Вишгорода вгорі й аж там наближались до Дніпра*), прибережних районів (*Плисковата широка **Оболонь зеленіла**, неначе була застелена зеленим оксамитом, на котрому **лисніла річечка Почайна**, **лисніло озерце**, ніби кинуте в траву лиснюче дзеркальце або блискуча склянка*), поселень (*На сукупних, скрізь не одгороджених тинами городах **зеленіла** розкішна соковита **бутвина та бадилля кукурудзи**, цвіли маки, подекуди **зеленіли смужки житів**. Коло хатів у садках **темніли купи вишень** та стриміли здорові старі дикі груші. На шпилі на чолопочку **біліла** весела невеличка **церква** й неначе оглядала вікнами навкруги і **біленькі хатки**, і **зелені огороди** по спадистих горбах та переярках*), самого Києва (*Київські **сизі гори стали фіолетові**. **Золоті бані й хрести** ніби жевріли, як погасаючий жар, горіли без проміння. Усе облилось **делікатними фіолетовими одлисками**. За Києвом і за Дніпром небо од низу **темнішало, посинішало** й лисніло легеньким **фіолетовим одлиском**. Сонце неначе впало десь у бір. Кольори на Києві згасали*).

Центральне місце в міфопоетиці вечора посідають словесні образи сонця (***Сонце** швидко викочувалось з-за лісу на небо, ніби хапалось глянуть на ті дива, що воно само розкидало по землі й по воді, а потім викотилось все, **блискуче, палаюче та кучеряве, ніби обтикане червоними ножами, огняними шаблями, здорове, як колесо, дивне, пишне й велике***!) та червоного сонячного проміння (*Сонце вдарило з-за лісу **червоним промінням** на київські гори.* [..] *Виразніше виступили високі смужки київських гір під ясним чистим небом, обсипані збоку **червонястим промінням**. Тисячі вікон в домах, позолочені хрести та бані на церквах ніби зайнялись і запалали*), яке примушувало грати усіма кольорами веселки картину Києва. Мінливість та інтенсивність змін, які споглядає ліричний герой, засвідчують дієслова *посипалися*, *горіли*, *палали*, *жевріли*, *плавали*, *зайнялися*, *мрів*, *обсипати*. Саме призахідне сонце та світло, розсіюване крізь бані церков, бори, ліси, будови, створюють в уяві художника слова фантастичну картину, насичену золота-

вими барвами: *Од їх* [проміння] ***посипались наче пучки золотих стрілок****. На дзвіницях* ***неначе горіли червоним золотом хрести та маківки, наче*** *плавали високо-високо понад горами в синьому небі,* ***ніби линули якісь казкові золоті птиці****. Вигляд на Київ став якийсь* ***фантастичний****. Здавалось, ніби на горах з'явивсь і мрів пишний* ***міраж****, сплетений з чудових тонів, з* ***блиску****, з* ***золота****, з рожевої імли та сонячного проміння*.

Інші кольорономінації працюють на створення словесного образу н о ч і — епітети *чорний*, *червоний*, *жовтогарячий*, *золотий*, *срібний* (*Місяць котився все вище та вище, — ясне плесо ширшало й довшало на хвилях, і незабаром простяглося по хвилях довгою* ***срібною стежкою****, скільки можна було засягти оком*). Змінюється міфопоетика — з'являється конкретно-предметна асоціація ночі з покривалом, неба зі стелею (*Під* ***покривалом ночі*** *Дніпро здавався надзвичайно широким*; *І над лукою високо-високо* ***в небі висіла не то закруглена стеля, не то склепіння, оббите чорним оксамитом***), що обмежує відчуття простору. Особливої динаміки надають «нічним» мікрообразам метафоричні порівняння, у яких поєднується предметне, кольоро- та антропоцентричне відчуття (пор. про зірку — ***Зірка ніби потягла за собою з бору рожевий тонесенький та прозорий серпанок****. Вона замиготіла* ***ніби сріблом та діамантами, неначе кліпала заспаними очима***; пор. про росу — ***Пружок сидів на червоному небі, ніби ліс був заплутаний в біле павутиння й посиланий зверху снігом, сріблом та діамантами: то була роса***).

По-своєму малює Нечуй-Левицький образ місяця — він постає в динаміці, яку увиразнюють характерні дієслова на позначення руху та контрастного кольоровияву цієї картини: *Трохи згодом над* ***чорною*** *хмарою лісу за Дніпром почало* ***ясніть*** *і* ***червоніти****, ніби десь далеко займалась пожежа.* ***Ясна пляма*** *все* ***яснішала*** *й* ***ширшала****. З-за* ***чорного*** *пружка висунувся* ***червоний серп****, потім неначе* ***щось висунуло червоного лоба.*** *І незабаром* ***здоровий, як діжа, червоний місяць викотився на чорне небо*** *так швидко, що можна було навіть очима бачить його рушення.* [..] *Місяць піднявся вгору, поменшав і став* ***жовтогарячий****.*

У єдності зі змінами на небі спостерігаємо чіткіші обриси Дніпра — *Дніпро виступив з темряви, невиразно й неясно*

обмежований берегами, — велетенської річки, де ледве мріють береги, далеко од рідного краю. Чорний Дніпро, його плесо (*ніби скатерка, довга-предовга без кінця, посилана золотом та сріблом, та іскрами. Ті іскри ворушились, мов живі, миготіли, пересипались та ворушились на воді*) набувають іншого забарвлення під місячним сяйвом — золотого. Пор. повтори характерних епітетів, іменників: *А* ***ясна смуга*** *на воді все ширшає, більшає та довшає, стає* ***золотим плесом****, сягає вже вподовж Дніпра,* ***неначе золота дорога в якийсь рай, в якесь мрійне царство. Золоті дрібні хвильки*** *дрижать, переливаються, мов живе срібло*.

Третій компонент етюду — словесний образ с в і т а н к у. Зорові враження у творі поєднуються зі звуковими, що зачинають картину відходу ночі, світання, — пробуджується птаство (*запищали*, *защебетали*, *затріщали*, *дзвенить*). Силу звуків означено за допомогою різноманітних мовних засобів — тавтологічних зворотів (*Яка* ***силенна-сила*** *того птаства!*; *Таким* ***гуком гуде*** *усе село*), дієслів на позначення кількості (*щебет* ***сипався*** *кругом*), оцінно-окличних номінативних речень (*Скільки того* ***співу*** *та* ***щебету***!). Звуковий словесний образ, доповнений музичними асоціаціями, набуває етнічної маркованості: ***Щебет*** *наче сипався кругом човна по воді й* ***тріщав*** *та* ***дзвенів, як струни на гуслях***. *Таким* ***гуком гуде*** *усе село, коли восени часом буває разом багацько* ***весіллів****, або на* ***різдво****, коли по усіх кутках на селі чути* ***співи колядників***. ***Пташки, неначе дружки ранньої зорі, славили співами свою заручену молоду***.

Світанок та ранок означують колоративи — епітети *ясний*, *червоний*, *жовтогарячий*, *жовтий*, *зеленуватий*, *блакитний*, *фіолетовий*, — що номінують веселкові смуги, які бачить ліричний герой, як-от: *Небо на сході помаленьку яснішало. На небі вже ясно визначались* ***веселчані смуги****: внизу понад* ***чорними борами*** *лежала* ***ясна червона смужка****, за нею* ***жовтогарячий*** *та* ***жовтий колір*** *переступав в* ***зеленуватий****, а далі в* ***блакитний*** *та* ***фіолетовий****; За Дніпром небо ясно-ясно палало всіма* ***кольорами веселки****, підперезане однизу* ***темною*** *смугою лісів. Ввесь Дніпро, скільки можна було засягти оком вгору й униз, був ніби помальований ще ясніше й блискучіше, ніж небо. Здавалось, ніби текла блискуча, як скло, широка річка, попід*

лісом ***червона****, посередині* ***оранжева*** *й* ***жовта****, а на другому березі* ***зелено-синя****.*

З цією картиною світання контрастує епітетний образ чорно-зелених лісів над Дніпром (*Далі вподовж коло його слався* ***чорний****, наче оксамитовий, узький пояс: то* ***чорніли*** *бори; а нижче було видко дуже ясно широку* ***зелену*** *смужку: то* ***зеленіли*** *довгі острови між Старим та Новим Дніпром та* ***зелені*** *пологі луки попід* ***чорним*** *лісом, вкриті лозами. На* ***зеленому*** *полотнищі подекуди лисніли й блищали плеса, котрі позоставались після недавнього повіддя, течії та самовілки на плисковатих острівцях*).

Доповнює І. Нечуй-Левицький цю картину й словесним образом червоного сонця, проміння якого порівнюються з дротами, ножами, шаблями, що розсікають ранкове небо: *Далі за лісами ніби зійшла* ***здорова зірка, вся обтикана огняними червоними голками та гачками. Ті червоні голки ніби скочили в ясне червоне небо, розтяглися вгору, мов довгий дріт або ніби ножі, розпечені в огні, що повтикались у небо і в ліс****. Вони все довшали, розтягались, пішли вгору наче довгими золотими списами. Сонце швидко викочувалось з-за лісу на небо, ніби хапалось глянуть на ті дива, що воно само розкидало по землі й по воді, а потім викотилось все,* ***блискуче****,* ***палаюче*** *та* ***кучеряве****,* ***ніби обтикане червоними ножами****,* ***огняними шаблями, здорове, як колесо, дивне, пишне й велике***!

У цьому словесному живопису не може залишитися непоміченою така стилістична деталь, як нанизування порівнянь зі сполучниками *наче*, *мов*, *ніби*. Їх може бути два-три в одному реченні (*Усе стоїть облите зелено-жовтим сяєвом,* ***ніби*** *зачароване й скам'яніле,* ***неначе*** *намальоване на полотні*). Вони, можливо, не завжди стилістично виправдані, але це, очевидно, посилює ефект суб'єктивізму в представленні індивідуально-авторського бачення і сприйняття українського пейзажу над Дніпром.

Уподібнення — важливий складник тексту-опису, оскільки автор має збудити в читача суголосні асоціації, знайти з ним спільні моменти сприйняття, спираючись на життєвий, художньо-мистецький досвід, активізуючи в його уяві знайомі найближчі асоціації. Нечуй-Левицький згущує ці асоціації,

накладає власне порівняння і метафору, у природі якої закладене те саме зіставлення. Пор. динамічний образ веселки, яка по-особливому відбивається у воді: *Од берега до самого човна* ***простелилась та веселчана намітка, неначе з неба на воду впала частка неба і вкрила її***.

Письменник пробуджує конкретно-чуттєві відчуття від баченого не лише за допомогою порівняльних зворотів, але також і за допомогою слова *здавалось* означує, що саме в уяві ті чи ті реалії набувають певних рис, властивостей, напр.: *Ті взорці на зеленому полотнищі* ***здавались*** *дорогими блискучими каміннями, що були вставлені в той зелений пояс, котрим ранок ніби підперезав широкий, гарний напродиво обрій*; *Дніпро* ***здавався*** *надзвичайно* ***широким****. Обидва плисковаті береги були непримітні. Мені* ***здавалось****, що ми вискочили в* ***море.***

Одні порівняння побудовані на асоціативно-образних зв’язках із формами реалій, другі — з кольорами знайомих читачеві предметів, треті — з їхніми розмірами тощо. Наскрізний образ-порівняння — зіставлення бань церков, що їх бачить ліричний герой з човна посеред Дніпра, із букетами: *Київ, що неначе потопав в легкій прозорій імлі. Забудування неясно мріли в сизій далечі, а над ними були розкидані* ***ніби золоті букети: то лисніли позолочені бані та хрести на монастирях та церквах***. І це не випадково, бо, пам’ятаємо, що письменник народився, виріс та був вихований у родині священика, а тому зберіг у собі й репрезентував читачам ментальну рису українства — релігійність — у такій образній формі.

Частина порівнянь фольклорного походження (*Лівий берег Дніпра, рівний, плисковатий, суспіль зарослий густими лозами та верболозом,* ***зеленів, неначе засіяний житом****; а далі* ***синіли густі бори, неначе море****, закутане в синю та сизу імлу*; ***Дуб*** *поплив швидко, хутко за водою,* ***неначе селех***; *полинули два* ***човни, мов дві ластівки***; *А наш* ***човен*** *все летів,* ***як стріла****, самою серединою річки по бистрині*), інші — традиційні поетичні, як-от зіставлення бору зі стіною (*Під небом за лугами* ***чорніла смуга бору, неначе стояла чорною стіною гора***), блискучої річки зі склом (***Здавалось, ніби текла блискуча, як скло, широка річка***), якихось конкретних дій (*Верхня смуга над борами* ***забіліла, як біліє сніг на високих горах****: то забіліла роса на*

лісах та на верховітті борів) тощо. Ще інші — індивідуально-авторські.

З-поміж індивідуально-авторських порівнянь можна виділити два типи. Одні з них засвідчують суб'єктивне сприйняття ознак (*Ввесь* ***Дніпро****, скільки можна було засягти оком вгору й униз, був* ***ніби помальований*** *ще ясніше й блискучіше, ніж небо*), дій (*Десь од берега* ***схопився*** *легенький вітрець і ніби* ***дмухнув*** *подихом на Дніпро. Береги й верби ніби* ***прокидались*** *і* ***дихнули*** *на воду*), процесів (*Ввесь вишгородський широкий* ***шпиль був ніби помережаний*** *смугами розкішних зелених огородів*), спричинюють активізацію загальномовної метафорики. Другі репрезентують ліричного героя як людину з високим інтелектом, яка знає часово-просторові особливості європейського континенту і використовує ці асоціації як засіб вторинної номінації української реалії (***Вишгород*** *розкинувсь по широкому невисокому шпилі. Од цього* ***давнього акрополя київських князів*** *зостались тільки вали та окопи, що заросли травою*; *По один бік широких лук стояли суцільним рядком височезні* ***осокори й дуби*** *цілою, ніби суцільною масою,* ***мов скелі наче десь в Альпах***).

На особливу увагу заслуговує й метафорика етюду «Ніч над Дніпром». Насамперед впадає в око насиченість твору дієслівною лексикою, що вживається в образотворчій функції, у переносному значенні, як-от: ***Зоря запанувала, залила золотом*** *і* ***засипала рожами*** *Дніпро, ввесь берег попід темними смугами задніпрянських лісів*; ***Ніч впала*** *на Дніпро, на гори, — і зникли й потонули в темряві усі чуда дивного міражу*.

Подорожній в етюді «Ніч над Дніпром» добре обізнаний з міфологією — давньогрецькою, східною, українською (це засвідчують характерні власні назви міфічних істот — *Орфей*, *Плутон*, *Прозерпіна*, *Еврідіка*; *привиддя*, *русалки*; назви просторових реалій — *садки Паризади*, *Єлисейські поля*) і орієнтує свою оповідь на такого самого обізнаного, підготовленого читача. Ці міфопоетичні асоціації особливо прикметні, вони надають стилістиці твору урочистості, як-от у мікроконтексті, де зіставляються дуби на темній галявині зі середньовічними баштами: *По луках скрізь були розкидані нарізно* ***старі гіллясті дуби, неначе стирчали темні середньовікові башти.***

Ореол міфічності, відчуття неземної краси підтримують оцінні номінації *казка* (*казковий*), *фантастика* (*фантастичний*), *диво*, *міраж*, *царство*, *пишнота*, *краса*, які разом з аксіологічними епітетами *пишна*, *гарна*, *дивна*, *мрійне*, *чудове*, *велетенський* тощо збуджують уяву читача і переносять його у світ нереальний. Пор. такі уривки: *Мені здавалось, що з того золотого плеса от-от вирнуть якісь* ***фантастичні привиддя або зеленоокі русалки****, закутаються в тихий світ місяця й заспівають дивними голосами дивних пісень, яких ніколи й не чуло людське вухо*; *Серед цієї* ***краси*** *місячної ночі я постеріг почування краси в давніх еллінів, котрі обожували місяць та зорю, курили фіміам Селені та рожевій Еос з рожевими пальцями й співали гімни цій високій поетичній* ***красі***; *То була* ***дивна, пишна ніч****! Доки житиму, тебе не забуду. Ніколи ти не зникнеш з моєї пам'яті, — така ти була* ***гарна та пишна****, неначе я покинув землю й перелетів в якийсь* ***палац****,* ***чудно*** *й* ***чудово*** *осяяний, за який оповідають в* ***казках****. Коли в уяві* ***давніх греків*** *були такі* ***Єлисейські поля****, де походжають душі поетів та філософів; коли було таке підземне* ***Плутонове царство, де пробували Прозерпіна й Еврідіка****, то це ж були* ***пишні*** *поля, було* ***пишне царство, мрійне, фантастичне; пишне****, хоч і мертве, все в півтонах та сутінках, з тихим не різким блиском, з своєю* ***оригінальною*** *красою й поезією, з якоюсь поетичною одличкою од різких тонів ясного сонячного дня*.

Актуалізовані перегуки відчуттів подорожнього з міфологією — це не орнаментальна частина оповіді. Це праобраз України-Еллади (пор. подальше розгортання цього образу у творчості Є. Маланюка), де панує цвітіння, розквіт, розкіш, цивілізація, де збережена самобутність. Ліричний герой ототожнює бачену казку з уявним раєм як певним ідеалом, який вибудовувала у своїй уяві українська інтелігенція: *Незабаром пишна ніч погасила й мої мрії, бо і вгорі, й теж унизу, і на землі, й на воді* ***все стало однією мрією****: то, певно, була* ***мрія неба, усього світового живоття****. Це була* ***не ніч ясна та прозора, а неначе глибока дума самого бога, мрія й дума його творчої сили, як сотворити ще кращі нові світи****...*; *Я неначе побачив* ***божий рай*** *уявки і... пригадав собі несамохіть той* ***рай наших***

мрій про Україну*, за який ми марили напередодні, збираючись на цю гулянку над Дніпром.*

Не довелось мені спати того ранку. Пишна картина тієї ночі й того ранку все стояла перед моїми очима й не дала й очі заплющить. ***Не для сну та дрімоти такі дивні ночі***! Цей сегмент твору — виразне ставлення до українського та до України в дусі просвітництва, аргумент на захист європейської України. Ці рядки засвідчують власне мотивацію до створення цього словесного малюнка.

Отже, етюд «Ніч над Дніпром» — це один із показових для стилістики І. Нечуя-Левицького творів, поетика якого відображає поєднання фольклорного, міфологічного та реалістичного напрямків у словесній репрезентації сегментів українського простору. У цьому творі словесний мегаобраз краси підпорядкований ідеї переконати читача, що він живе в особливій країні, прекрасне майбуття якої бачиться в пишних мріях.

Наталія Мех

ЧИ ПАМ'ЯТАЮТЬ В УКРАЇНІ ПРО ГЕТЬМАНА І КОЗАКІВ? (ОБРАЗИ *ГЕТЬМАНА* ТА *КОЗАКІВ* У КАЗЦІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ЗАПОРОЖЦІ»)

Літературна казка І. Нечуя-Левицького «Запорожці» актуальна як ніколи, і не лише для дітей. Адже наше історичне минуле, славетні часи існування Запорізької Січі, не може не хвилювати будь-кого з патріотів України.

Іван Семенович Левицький (Нечуй — його літературний псевдонім) і був великим патріотом своєї землі. Йому боліло, що ж буде з долею Батьківщини, що чекає в майбутньому нащадків славетних Запорожців.

Вся його творчість свідчить про глибоку любов до рідної мови та історії свого народу. Ще на початку своєї літературної

діяльності, роблячи перші спроби писати українською мовою, І. Нечуй-Левицький виявив рішучість і свою громадянську позицію. В часи, коли заборонялося все українське, коли знищували українську мову та переслідували тих, хто спілкувався нею, письменник писав рідною мовою. Ці утиски не витравили з його серця любові до рідного слова, до традицій та історії України.

Відзначимо, що історична тематика є наскрізною в усій мовотворчості Івана Семеновича, як у науково-популярних нарисах «Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав і святий Володимир й його потомки», «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», «Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький», «Наша історія», «Хто були скіфи й сармати», так і в художніх творах «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський», «Маруся Богуславка» та ін.

Літературна казка «Запорожці» (Цит. за виданням: Нечуй-Левицький І. Запорожці // Зібр. творів: У 10 т. — К.: Наук. думка, 1965. — Т. ІІ. — С. 338—358) написана у 1873 році і також належить до творів на історичну тематику. Вийшла друком вона цього ж року у Львові. У Києві вона була надрукована через рік, у 1874 році.

Особливо вабила І. Нечуя-Левицького українська старовина, славна козаччина. Для нього образи *гетьмана, козака,* запорожця були уособленням національного ідеалу, волелюбства та нескореності духу, уособленням найкращих якостей захисників та оборонців знедолених, простого люду, захисників всього українського.

Ще коли митець учителював, то через захоплення рідною історією та культурою, рідною мовою, славетним минулим свого народу, потрапив під нагляд поліції, а його казка «Запорожці» неодноразово підлягала цензурі.

І. Нечуй-Левицький, вболіваючи за втраченою свободою свого народу та нагадуючи нащадкам про славетні часи Запорізької Січі, зображує запорожців незвичайними людьми: *такі вони були високі, рівні, дужі! Такі вони були гарні на вроду, що він таких людей не бачив ні між панами, ні між простими селянами* (С. 342—343). А головного героя — лоцмана Карпа Летючого — письменник наділяє всіма чеснотами, називаючи

героя *потомком славних запорожців* (С. 338), який *мав увесь хист, усю вдачу запорозьку* (С. 338). Митець характеризує парубка не лише як *гарного з лиця, гарного зі стану* (С. 338), але й сміливого прудкого керманича через пороги Дніпра.

За допомогою таких мовних засобів, як порівняння: *як стріла*, *як порожня бочка*, *стерно хруснуло, як трісочка*, та метафори: *зашуміла вода і заревла*; *байдак загув і полетів з лави на лаву*; *судно разом загуло, наче крикнуло*; *зверху ревла вода*, *внизу кипіла хвиля* тощо, письменник передає напружену боротьбу гребців зі стихією.

Порівняння у Нечуя є настільки поетичними та соковитими, що ми не можемо не підкреслити їх значення для всієї мовотворчості митця, і, зокрема, його фантастичної казки «Запорожці», пор.: *Дід усе ревів та стогнав, все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони. Од берега до берега на Дніпрі появився білий гребінь, неначе біла грива величезного коня* (С. 340); *Ввесь Дніпро вже здавався синьою стрічкою, а вся земля зеленіла, як зелена хустка. Вже було видко, де Дніпро виливався лиманом в Чорне море. А городи біліли, наче грядочки білих квіток* (С. 351).

Важливу естетичну роль виконують у творі пейзажі, пор.: *І все місце було гарне, як рай: зеленіло гаями, лужками, садками, виноградом. Між зеленою травою цвіли всякі квіти* (С. 342); *В гаю щебетали соловейки, кували зозулі, туркотали горлиці, щебетало всяке птаство. Між деревом скрізь цвіла рожа великими кущами, цвіли гвоздики, чорнобривці, півонія; зеленіла між купами квіток рута, м'ята, любисток. Все те було освічене весняним сонцем, бо нігде під деревом не було тіні. Весь гай з квітками й птицями блищав і світився наскрізь, неначе був витканий з одного світу і з самих квіток та птиць* (С. 345). Мовно-виражальні засоби у казці допомагають створити в уяві читача описану автором місцевість. Письменник майстерно використовує тропи для того, щоб донести читачеві красу запорозького краю. Аналіз картин природи дає змогу осмислити літературний пейзаж не просто як опис, а як своєрідний виразник патріотичного сенсу зображуваного. Пейзаж казкового підводного світу нагадує неповторну українську природу.

Образ *козаків*, уславлених запорожців — узагальнений образ. Автор наводить у творі їхні слова про самих себе. «*Ми козаки-Запорожці!*» (С. 343), — говорять вони. Уявити героїв твору, зрозуміти їхні характери допомагають портрети, пор: *Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні, повбирані в гарну одежу, неначе в празник або в неділю* (С. 344). Козаки носили *високі чорні шапки з червоними верхами, сині кунтуші*… (С. 342); усі були …*гарні на вроду*… (С. 343). Описуючи козаків, Іван Семенович не забуває і про влучні порівняння, які допомагають створити яскраві образи, пор.: …*на зеленій траві танцювали молоді, хисткі, як очерет, козаки. Червоні верхи на шапках,червоні рукави миготіли на зеленому полі, ніби то літали вогні, ніби раз про раз блискала блискавка. Високі тонкі козаки, з тонкими станами, так переплітались між собою, як-от переплітається тонкий очерет, коли ним колише вітер* (С. 345); …*козаки танцювали, наче птиці літали*... (С. 345).

Важлива роль у творі належить гіперболі. Митець наділяє незвичайними, надлюдськими властивостями своїх героїв *козаків* та *гетьмана*. Яскравими художніми перебільшеннями є наступні контексти: *Вони стиха розмовляли, а Карпові здавалося, що то ревуть страшні Дніпрові пороги* (С. 344); *Голос то лився низом, як грім, то підіймався вгору і дзвенів, як голосний дзвіночок* (С. 344); *Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе од моєї великої сили, од щирого серця* (С. 347); *Гетьман одв'язав меч і застромив у камінь. Меч ввігнався в скелю, як у віск* (С. 348).

І. Нечуй-Левицький розповідає про кілька поколінь запорожців, пор.:

- *На їх старих, поважних лицях спочивали думи* (С. 344) — поетично говорить про найстарших;
- козаків середніх літ показує у момент слухання думи *про славні діла на Україні* (С. 345);
- *танцювали молоді, хисткі, як очерет, козаки ... ніби то літали вогні, ніби... блискала блискавка* (С. 345) — змальовує образи козаків наймолодшого покоління.

Образ *гетьмана* у казці «Запорожці» є збірним, ідеальним, таким, що увібрав у себе кращі риси багатьох славетних козацьких керманичів: *Він був такий великий, як Палій. Здаєть-*

ся, не було коня на світі, щоб вдержав його на собі! На гетьманові була висока шапка, а з шапки набік висів золотий вершок, він був підперезаний золотим поясом і обутий в червоні чоботи з золотими підківками (С. 347); *гетьман держав булаву з щирого золота, обсипану дорогим камінням, котре блищало, як проміння. Вся булава так світилась, неначе гетьман держав у руці сонце* (С. 347); *високий, як Палій, гарний, як Мазепа, сміливий, як Богдан Хмельницький. Його лице блищало, як раннє сонце* (С. 348). Автор наділяє козацького ватага фантастичними здібностями, пор.:

- коли йдеться про його думки (*вилітали соловейками, сідали на дубові та співали*);
- коли йдеться про його *грізний погляд* (*знявся орел та й полинув під небо…* (С. 347).

Показова характеристика *гетьмана* у його ставленні до Марусі Музиківни, пор: *дивився на неї довго-довго. Його грізне лице стало таке ласкаве, як у малого хлопця* (С. 350).

Розповідь Марусі про своє кохання до гетьмана є також важливою домінантою у створенні багатогранного образу козацького ватага, пор.: *Який же гарний був! Які в його очі, які брови, які вуси! … чудові чорні очі, і страшні, і гарні…* (С. 353). І справді, коли йдеться про особисті стосунки, то людина завжди з’являється в іншій іпостасі.

Художні засоби мови у літературній казці «Запорожці» служать для яскравого зображення місця подій, опису природи та мають великий вплив на емоційне сприйняття твору, пор.: *Весь сад блищав, як сонце. З дерева на дерево перелітали райські птиці, неначе хто перекидав пучки вогню або блискавки. А там за садом стояв простий зелений дуб, а під дубом на камені сидів гетьман* (С. 347).

Автор показує, як гетьмана зацікавив хлопець з України. Розчулившись, він подумав, що це, мабуть, знак від Бога чи народу. Найбільше його турбувало те, як живуть люди в Україні, чи й досі терплять від ворогів, пор:

— *Яке діло маєте, шановне товариство? — спитав гетьман, і Карпо чув, що земля під ним задрижала.*

— *Хіба ж не бачили, ясновельможний гетьмане? Чоловік прибув до нас з України.*

Гетьман тільки тоді кинув оком на Летючого, довго дивився на нього, і дві сльози впало з його очей на землю. На тім місці вже лежали дві рожі.

— Чи ти, хлопче, з України? Як же ти зайшов до нас? Чи не наслав тебе до нас Бог і народ?

— Я розбив байдака на порогах і не знаю й сам, як я сюди зайшов.

— Сину мій любий, сину мій милий! Я б тебе обняв, та боюсь задушити тебе від моєї великої сили, від щирого серця, — промовив гетьман і стиха поцілував Летючого. — Скажи ж мені, сину, що там діється в Україні?

— Нічого, — одказав Летючий.

— Чи пам'ятають в Україні про гетьмана і козаків? Чи згадують?

— Трохи пам'ятаємо. Старі люди дещо розказують. .. Трохи чули від кобзарів (С. 347—348).

Як бачимо з діалогу, гетьманові найбільше болить, що майже не пам'ятають, не згадують в сучасній Карпові Україні *про гетьмана і козаків*.

Сумно славетному керманичу чути про таке, він *важко зітхнув і поклав свою булаву на камінь* (С. 347—348). А потім запросив усіх до церкви, щоб помолитися Богу за Україну: *А гетьман і запорожці все стояли під золотим хрестом, молились Богу* (С. 358).

Гіперболізованим у казці «Запорожці» є образ *молитви гетьмана* та *козаків*. Художнє перебільшення фіксує наступний контекст: *От гетьман почав читати молитву, а разом з ним загула вся громада, як-от гуде народ у церкві, тоді як почнуть співати «Їже Херувими». Карпо чув, що під його коліньми дрижала земля; він ухопився рукою за камінь, і той камінь дрижав, а після так і розколовся надвоє. Од тієї козацької молитви страшно заревли пороги, задрижали обидва береги Дніпра, затрусилась земля в Україні, затрусився Київ на горах* (С. 349).

Незвичними є образи *церкви, хреста*, пор.:

Карпо більше нічого не бачив, тільки білі, як пух, сади, а над садами золотий блискучий хрест і три веселки.

— Се наша церква! — промовили діди до Карпа, показуючи на хрест. — Тільки отой хрест ми взяли з собою з Запорожжя,

бо ми знали, що й хреста там не зосталося б. А ми за хрест ложили на степах, на морі свої голови (С. 349).

У творі І. Нечуя-Левицького образи *гетьмана* і *козаків* тісно пов’язані з образами *молитви*, *церкви*, *хреста*, що свідчить про перевагу духовного над соціальним. Тут яскраво висвітлені моральні пріоритети запорожців.

Головний герой казки Карпо Летючий уособлює сучасний авторові український народ, який майже втратив історичну пам’ять, волелюбність, національну гідність та прагнення до свободи, передані йому у спадок козаками.

Ширша тема твору «Запорожці» — роздуми Івана Нечуя-Левицького над майбутнім України. Автор ніби підводить до висновку: щоб повернулась колишня слава й велич на рідну землю, потрібно пам’ятати, цінувати та наслідувати ті чесноти, які були у запорожців.

Отже, образи легендарних *гетьмана* та *козаків*, створені видатним майстром слова за допомогою яскравих художніх засобів, постають перед нашими очима, впливають на нашу уяву, спонукають замислитись над майбутнім, над минулим і над сучасним…

Тетяна Щербина

ЧИ ВДЯГАЛА ОНИСЯ ВОДНОЧАС ДВІ СПІДНИЦІ? (НАЗВИ ОДЯГУ В МОВІ ПРОЗИ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО)

В основу формування української літературної мови було покладено середньонаддніпрянський діалект, носіями якого були кращі майстри слова — Петро Гулак-Артемовський, Тарас Шевченко, Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький, якого називають співцем Надросся.

Літературознавці зазначають, що характерною ознакою прози І. С. Нечуя-Левицького є докладне зображення матеріального

середовища, зовнішнього вигляду героїв, одягу, поведінки, мови (Крутікова Н. Є. Майстер української прози // Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря; Кайдашева сім'я: Повісті. — Донецьк, 1979. — С. 147). Мова письменника зберігає свідчення про традиції, культуру етносу, навіть тоді, коли самі явища чи їхні важливі ознаки вже зникли або ж трансформувались, набули іншої якості. Це стосується і назв одягу Середньої Наддніпрянщини, важливим джерелом інформації про які є твори художньої літератури.

За спогадами земляків, І. Нечуя-Левицький після недільних відвідувань церкви захоплено розповідав, хто в чому був одягнений і «не переставав дивуватися унікальності рідкісного поєднання в українців їхнього барвистого костюма з такою ж багатобарвною мовою» (Коваленко В. «…Тут все добуто з себе, висотано з своєї вдачі…» (до питання про психологію творчості І. Нечуя-Левицького) // Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість: збірник праць Всеукр. наук. конф. — Черкаси, 2008. — С. 63). Пильну увагу письменника до вбрання українців засвідчують вжиті у його прозі назви одягу, зокрема в повістях «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки». У цих творах зафіксовано таку лексику на позначення одягу: загальні назви, найменування сорочки та її елементів, жіночого поясного одягу, чоловічого костюма, супровідних до одягу понять, а також назви верхнього одягу.

Загальні назви одягу об'єднує номінація *одяг*, що є спільнослов'янським префіксованим утворенням від псл. **děti* «діти». Зафіксовано й словотвірні варіанти — *одежа*, *одежина*. Лексема *одежина* в аналізованих текстах позначає 'що-небудь з одягу': *Мотря ждала, що Кайдашиха справить для неї будліяку* ***одежину*** (Цит. за виданням: Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря; Кайдашева сім'я: Повісті. — Донецьк, 1979. — С. 164). У мові повістей слово *плаття* вживається як загальна назва одягу або білизни: *По хаті пішов дух свіжого* ***плаття*** (С. 24); *…Мотря поскладала* ***плаття*** *на коромисло й пішла прати на ставок* (С. 118).

У текстах розрізнено назви одягу залежно від його новизни, вигляду, цінності та нагоди використання: *проста одежа* / *празникова одежа, багата одежа, гарна одежа, нова одежа*

/ *бідна одежа, новомодна одежа*: *Матушка й дочки бігали... виймали* ***нову одежу*** (С. 54); *Ховаючи в скриню* ***празникову одежу****, мати почала розмову* (С. 22); *Перед судом стояли здорові високі люди, повбирані в* ***гарну одежу*** (С. 115); *На дівчині була дуже* ***бідна одежа*** (С. 24); *Бурлаки пізнали той дух під* ***багатою одежею*** (С. 63); ***Одежа*** *на академікові була* ***з достатку чиста*** *й* ***нова****, й* ***новомодна****...* (С. 15).

Окрім утилітарної та естетичної функції номінації одягу в творах І. С. Нечуя-Левицького виконують роль соціальної ознаки. Так, єврей пан Бродовський був одягнений у *багате вбрання* (С. 63), а селяни у *просту одежу*: *На йому* [отаманові] *була проста* ***одежа****…* (С. 79).

Мікрогрупа назв сорочки та її елементів об'єднує кілька найменувань. Семантику слова *сорочка* доповнюють означення, які вказують на якість матеріалу: *На Джерисі була ..* ***сорочка з товстого полотна*** (С. 20); *Кайдашиха наділа* ***тонку сорочку*** (С. 191); — *Мене* ***товста сорочка*** *ріже в тіло, а ти, Мотре, ще молода: носи тим часом* ***товсті сорочки****… Не звикай до* ***тонких сорочок*** *.. — сказала Кайдашиха* (С. 167). Диференційовано одяг також за наявністю / відсутністю та особливостями декору й орнаментації: *Він .. побачив її в* ***сорочці з мережаними рукавами*** (С. 8).

Серед найменувань сорочки як компоненти єдиної ідеографічної сфери функціонують назви її частин: *Мотря сиділа коло вікна .. і плутала ниткою .. і по* ***комірі****, й по* ***пазусі*** (С. 163); *Одежа на академістові була новомодня: жовта жилетка, бланшові панталони та здорові високі* ***стоячі*** *білі* ***коміри*** (С. 15); *Білі* ***коміри*** *були* ***викладчасті*** (С. 36).

Назви жіночого одягу представлені також номінаціями поясного одягу.

Слово *спідниця* означується прикметниками, які характеризують матеріал, покрій, спосіб виготовлення, декорування, колір: *Мотря вбралася в* ***зелену спідницю*** (С. 145); ***Спідниця*** *була дуже* ***гарна*** *та* ***рясна*** (С. 164); *На Джерисі була* ***спідниця з темної пістрі*** (*пістря* — це груба бавовняна тканина з різнокольорових ниток) (С. 20). У мові І. С. Нечуя-Левицького паралельно функціонують назви *спідниця* і *юбка*, кожна з них може позначати і верхню, і нижню спідниці, які були невід'ємним

атрибутом одягу в давні часи: *Дівчата повдягалися в ясні* ***юбки*** *та* ***спідниці*** (С. 145); *Олеся стояла серед кімнати в білих* ***спідницях*** (С. 54); *Кайдашиха .. наділа нову* ***юбку****, нову білу свиту, ще й в жовті чоботи взулась* (С. 19).

Серед найменувань жіночого поясного одягу засвідчено також лексеми *плахта* і *запаска*. Лексикографічні джерела фіксують ці назви з кількома значеннями: *плахта* — це 1) ‘жіночий поясний одяг, зшитий з двох пілок вовняної тканини’; 2) ‘спідниця’ (Шевченко Є. І. Українська народна тканина. — К., 1999. — С. 189—191); *запаска* — 1) ‘найдавніший тип поясного жіночого одягу, два шматки однотонної або орнаментованої вовняної тканини, якою огортали поверх сорочки стегна’; 2) ‘спідниця’; 3) ‘фартух’ (Там само, 103). Зауважимо, що «українські жінки носили запаску переважно до праці, а в свята замість неї одягали плахту» (Там само, 35). Уживання обох аналізованих лексем в одному мікроконтексті дозволяє припустити, що номен *запаска* міг позначати ‘фартух’: *Онися встигла вбратись в нову* ***плахту****, в нову* ***запаску*** *ще й начіпляти стрічок та квіток на голову* (С. 17).

Групу назв елементів чоловічого костюма в мові творів І. С. Нечуя-Левицького об’єднано на підставі предметного членування позамовної дійсності. Традиційний чоловічий костюм складався з сорочки та штанів. Чоловічі літні штани (білі або фарбовані) шили з домотканого полотна, зимові — з сукна. У творах письменника засвідчено описове найменування, що відображає модифікацію реалії щодо крою: *Рядом з Мелашкою стояв Лаврін в* ***широких рясних*** *синіх з білими смугами* ***штанях*** (С. 261). Диференціація матеріалу виготовлення лежить в основі протиставлення ‘штани з тканини домашнього виробництва’ / ‘фабричні штани’, яке реалізують назви-опозити *штани* / *крамні штани*: *На йому була проста одежа: широкі* ***крамні*** *сині* ***штани****, біла сорочка й чорна смушева шапка* (С. 79).

Назви короткого верхнього жіночого й чоловічого одягу представлені лексикою, яка відбиває характерні ознаки середньонаддніпрянського говору — фонетичні та словотвірні варіанти найменування жіночої безрукавки, яка щільно облягає стан, з вирізом коло шиї — *горсет*, *керсет*, *керсетка*: *З хати вибігла отаманова жінка в синьому* ***керсеті*** (С. 82); *Нимидора*

в стрічках та квітах, в червоних чоботях, в намисті та зеленій ***керсетці*** (С. 97); *Кайдашиха вбралась .. в* ***горсет****, в жовті чоботи* (С. 148); *Ясно-синій шовковий* ***горсет*** *був затканий золотими квіточками* (С. 17).

Групу назв довгого верхнього одягу в аналізованих повістях репрезентують лексеми, які містять сему на позначення матеріалу виготовлення (хутро — сукно домашнього виробництва). Значення 'зимовий одяг з овечої шкури, пошитий хутром досередини' має лексема *кожух*: *Старий Джеря у шинок на заставу одніс свій* ***кожух*** (С. 34). Різновидом довгого верхнього одягу був також *жупан* — чоловічий і жіночий верхній рукавний сукняний одяг зі зборками на спині: *На порозі став Моссаковський в чорному довгому* ***жупані*** (С. 88); *Матушки були перемішані з молодицями й тільки одрізнялись од їх білішими намітками, товщим намистом та парчевими* ***жупанами*** (С. 105).

Семантику 'довгополий верхній одяг із грубого сукна' у творах І. Нечуя-Левицького презентують варіанти *свита* / *свитка*: *…на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу* ***свиту*** (С. 18); *…парубки стояли купами в чорних та в білих* ***свитках*** (С. 145).

Контексти часто розкривають нагоду використання, тривалість використання та якість одягу: *Після вечері Микола взяв* ***свиту*** *й ліг спати на току* (С. 23); *Джериха .. помогла синові складать білу* ***празникову свиту*** *дрібними фалдами* (С. 21); *Старий Кайдаш надів* ***нову*** *чорну* ***свиту****, Кайдашиха вбралась .. в* ***нову*** *білу* ***свиту*** (С. 148); *...рибалки посправляли собі* ***нові свитки*** (С. 90); *…спали бурлаки й бурлачки, розкидавши…* ***драні свитки*** (С. 55).

Ідеографічно з назвами одягу пов'язана дієслівна лексика. Сему 'одягатися, покривати себе одягом' містить слово *надівати*: *Старий Кайдаш* ***надів*** *свиту й шапку, підперезався й пішов на гору до церкви* (С. 136). Лексеми *убиратись, прибратись* мають значення 'одягатися в новий, святковий одяг': *Треба гарненько* ***убиратись****: мене знають усі Бієвці, — думала Кайдашиха* (С. 191); *Онися встигла* ***вбратись*** *в нову плахту, в нову запаску* (С. 17); *Онися* ***прибралась*** *в нову плахту* (С. 43). У мові І. С. Нечуя-Левицького дієслова *вбратися* / *надіти* / *одягтись* функціонують як синоніми: *Онися* ***наділа*** *дорогу*

плахту, ***одяглась*** *в ясно-синю юбку* (С. 104); *Мотря* ***вбралася*** *в зелену спідницю..,* ***одяглась*** *в зелений з червоними квіточками горсет* (С. 145).

Мікрогрупу назв дій на позначення процесів виготовлення, догляду за одягом репрезентовано варіантами *прати* / *прать* ‘прати одяг’, синонімами *шити* / *латать* ‘зашити порваний одяг’: *Мотря пішла* ***прати*** *на ставок* (С. 158); *Мотря пішла на ставок* ***прать*** (С. 160); *Свекруха .. витягла з скрині сорочку і сіла коло вікна* ***шити****. Мотря одімкнула свою скриню, витягла стару сорочку й собі сіла* ***латать*** *коло другого вікна* (С. 161). Дієслово *шити* вжито в значеннях ‘зашити порваний одяг’, ‘шити, виготовляти одяг’, ‘вишивати’: ***Пошила*** *Мотря сорочку* (С. 168); *Мотря покинула* ***шити*** *розкішний хміль і тільки подекуди поцяцькувала рукава пружками та маленькими зірками* (С. 168).

Отже, засвідчені у мові творів І. С. Нечуя-Левицького номінації одягу чоловіків та жінок — один із етнографічних сегментів середньонаддніпрянщини, який зберіг в історії культури і письменства співець Надросся.

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

Ірина Гнатюк

ДОРОБОК С. Я. ЄРМОЛЕНКО У ЦАРИНІ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Відомий український мовознавець, знаний фахівець у царині стилістики та культури мови Світлана Яківна Єрмоленко чимало сил доклала до словникарської праці. Навіть мимовільний погляд на творчу діяльність науковця вихоплює з лінгвістичного оркестру зацікавлень виразне й самодостатнє лексикографічне соло.

- 1973 — Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / Відп. ред. М. А. Жовтобрюх. Уклад.: І. Р. Вихованець, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк. — К.: Наук. думка, 1973. — 724 с.
- 1989 — Словник труднощів української мови: Близько 15000 слів / Гринчишин Д. Г., Капелюшний А. О., Пазяк О. М., Сербенська О. А., Терлак З. М.; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Рад. школа, 1989. — 336 с.
- 1996 — Новий російсько-український словник-довідник: Близько 65 тис. слів / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Довіра, 1996. — 797 с. — (Б-ка держ. службовця. Держ. мова і діловодство).
- 1998 — Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери: Близько 85 тис. слів / Уклад. С. Я. Єрмоленко та ін. — К.: Довіра, 1998. — 783 с.

- 1998 — Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт; За ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Довіра, 1998. — 431 с. — (Словники України).
- 2001 — Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. — К.: Либідь, 2001. — 222 с.
- 2002 — Бізнес-словник: Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити. Англо-український: Понад 12500 термінів. — К.: Школа, 2002. — 720 с. — У співавторстві.
- 2003 — Українсько-англійський словник. Економіка. Фінанси. Банки. Інвестиції. Кредити.: Понад 12500 термінів. — К.: Школа, 2003. — 568 с. — У співавторстві.
- 2010 — Словник української мови: в 20-ти томах. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 2010. — 911 с.; Т. 2. — К.: Наук. думка, 2012. — 976 с.; Т. 3. — К.: Наук. думка, 2012. — 1119 с. С. Я. Єрмоленко — науковий консультант з лінгвістичних питань.
- 2012 — Новий словник епітетів української мови / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, С. П. Бибик; за ред. С. Я. Єрмоленко. — К.: Грамота, 1012. — 488 с.; Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / Бибик С. П., Сюта Г. М.; за ред. С. Я. Єрмоленко. — Х.: Прапор, 2012. — 623 с.
- 2013 — Українсько-російський словник-довідник / Уклад.: Бибик С. П., Єрмоленко В. І., Коць Т. А., Ленець К. В., Петренко Л. І., Сюта Г. М.; за ред. Єрмоленко С. Я. — Тернопіль, 2013. — 752 с.

Усі названі словники — новаторські. У передмовах до більшості з них зазначено: «В українській лексикографії подібного словника поки що немає».

За типом і призначенням — це тлумачні й перекладні словники, термінологічні й словники епітетів, орфоепічні та акцентологічні. Більшість із них увійшли до золотого фонду української лексикографії. Вони високо поціновані рецензентами, критиками, про них пишуть у підручниках, вони стали предметом наукового вивчення та аналізу. Наприклад, у досить популярному підручнику «Сучасна українська мова» для вищої школи за редакцією О. Д. Пономарева читаємо: «У 1989 році

вийшов «Словник труднощів української мови» за редакцією С. Я. Єрмоленко, в якому пояснюється написання й вимова слів, словотворення, дається граматична і стилістична характеристика слів, наводяться приклади лексичної сполучуваності, зокрема керування. У словнику зібрано найбільш складні випадки, які викликають труднощі у мовленні. Це перша спроба створення українського словника труднощів, хоч і невеликого за обсягом (Близько 15 тисяч слів), але, безперечно, вдало орієнтованого на реальні потреби мовної практики» (С. 100—101).

Два аспекти лексикографічного опрацювання слова — акцентологічний та орфоепічний — поєднує в собі словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос», створений 1973 року плеядою молодих талановитих науковців відділу теорії та історії української мови І. Р. Вихованцем, С. Я. Єрмоленко, Н. М. Сологуб, Г. Х. Щербатюк під керівництвом видатного українського мовознавця М. А. Жовтобрюха. Цей словник високо оцінив знаний на той час диктор українського радіо М. І. Погрібний, автор «Словника наголосів», що ним і досі як найавторитетнішим джерелом послуговуються працівники радіо, актори, студенти мистецьких вишів на заняттях зі сценічного мовлення. Про ці словники Л. С. Паламарчук писав: «Дуже нелегко було прокладати першу колію упорядникові словника наголосів, але ще складніше було торувати першу словникову доріжку укладачам суміщеного довідника нормативної вимови й унормованого, літературного наголосу. Тим приємніше констатувати від себе на підставі уважного перегляду матеріалів словника-довідника й знаходити підтвердження цьому в критичному розгляді його на сторінках фахового журналу (йдеться про рецензію М. І. Погрібного на словник в журналі УМЛШ (№ 12. — 1974), що праця в цілому вдалася» («Українська радянська лексикографія». — С. 119). І хоч маємо сьогодні вже не один орфоепічний словник (і того ж М. І. Погрібного, і кілька довідників С. І. Головащука, і двотомний академічний), все ж користувачі словника «Українська літературна вимова і наголос» часто-густо залишаються вірними цьому виданню, бо звикли до нього й жодним іншим новішим словником не хочуть користуватися. Справді, до словників, особливо хороших, звикаєш як до давніх, добрих і надійних друзів, гортаючи їх, гор-

таєш спогади про своє життя, студентські роки, викладацьку роботу, коли завжди під рукою був улюблений словник, у якому можна було знайти відповіді на дуже багато питань.

Саме таким словником став, напевно, для багатьох «Новий російсько-український словник-довідник», яким започатковувалася «Бібліотека державного службовця», що свого часу (в другій половині 90-х років) стала «швидкою допомогою» не лише для державних службовців, а й для широкого загалу, оскільки із запровадженням у 1993 році нового українського правопису всі попередні словники стали враз непридатними для користування, бо не відображали змін у правописі. Поки укладалися нові великі академічні лексикони, невеличкі компактні словники, що їх почали видавати в українському науково-виробничому центрі «Рідна мова», зіграли неоціненну роль. По-перше, вони були компактними, невеликими за обсягом, а тому універсальними і удоступненими найширшому колу користувачів. «Новий російсько-український словник-довідник» умістив понад 65 тис. слів і словосполучень російської мови, тобто найуживанішу лексику та фразеологію, придатну для різних сфер спілкування — офіційно-ділової, виробничо-професійної, конфесійної, розмовно-побутової тощо. Порівняно з попередніми російсько-українськими словниками, реєстр доповнено новим на той час лексичним матеріалом — словами, що ввійшли в сучасну мовну практику, термінами найширшого функціонування. До реєстру словника введено назви понять, пов'язаних із сферою державного будівництва в Україні, із національним відродженням. Враховано активне побутування в сучасній мовній практиці слів з економічної сфери типу *аренда, арендный, арендатор, арендаторский, арендовать, арендование, арендуемый; приватизация, приватизационный, приватизировать* та ін. Укладачі словника широко наводять типові для російської мови словоформи на -**емый**, -**ющий**, -**ющийся**, що становлять труднощі для перекладу українською мовою, наприклад: *водонепроницаемый — водонепроникний*; *несмолкаемый — неуга́вний, безуга́вний, невгамо́вний*; *обрадовавшийся — зраді́лий*. До речі, саме така лексика лягла в основу реєстру відомого і популярного в Україні «Російсько-українського словника складної лексики» Святослава Караванського,

що був задуманий автором як російсько-український словник дієприкметникових форм, оскільки, за словами автора, «поширені в Україні словники майже не наводять перекладів на українську мову російських віддієслівних форм на зразок: *воображающий, считающий, находящийся, заблуждающийся* тощо. .. А тому сучасні переклади з російської мови рясніють карикатурними кальками — *гинучий, слабнучий, температурячий*». Словник Святослава Караванського вже має два видання в Україні (1998 р. у видавничому центрі «Академія» і 2006 р. у львівському видавництві Бак). Зауважимо, що словники Святослава Караванського цінні тим, що в них здійснено системний пошук українських однослівних відповідників, але їх часто не можна відшукати в українській мові, оскільки, як відомо, форми активних дієприкметників теперішнього часу українській мові не властиві, тому такі відповідники перекладають описовими конструкціями підрядних речень, тобто: **воображающий** який (що) уявля́є, **температурящий** ***разг.*** який (що) температу́рить, з температу́рою, в гаря́чці.

Важливо, що в українській частині «Нового російсько-українського словника-довідника» збільшено кількість можливих синонімічних відповідників до російських реєстрових слів, що повною мірою демонструє синонімічне багатство української мови. З цією метою використано як повернуті до наукового обігу, так і нові лексикографічні джерела. Актуалізовано питому українську лексику, тобто таку, що відповідає словотвірним та граматичним законам української мови. Наприклад, у словниковій статті **военнослужащий** до традиційного відповідника *військовослужбо́вець,* що є калькою з російської мови, додано питомий український — *військови́к*; у статті **фотокарточка** поряд із усталеним *фотока́ртка* наведено питомо український *світли́на* і т.ін. Знято обмежувальні ремарки зі слів, що належать до конфесійного стилю, а також невиправдано вживану ремарку *уст.* (*устарелое*) щодо питомих українських слів. Демократизаційні процеси в сучасній російській та українській літературних мовах засвідчують розмовні лексеми **аварийка** *(аварийная машина) разг.* аварі́йка**, беспредел** сваві́лля, сваво́ля, вседозво́леність (пізніше, 2003 року, В. В. Жайворонок запропононує у виданому за його редакцією

«Російсько-українському словнику» ще відповідники *бéзгрань, бéзкрай, бéзмеж*), **загазованный** загазóваний**, отфутболивать** відфутбóлювати.

Велику практичну цінність розгляданого словника-довідника становлять додатки. Їх у словникові аж п’ять: 1) Короткий російсько-український словник власних імен з наведенням форм кличних відмінків в перекладній частині, що на той час було надактуально, оскільки за новим виданням «Українського правопису» кличнa форма набула статусу відмінка і виникало багато запитань з приводу правильного утворення його форм в окремих складних випадках; 2) Російсько-український словник географічних назв — чи не найбільший додаток, у якому вперше в перекладному словнику зібрано великий масив топонімів та гідронімів з відповідною правописною інформацією; 3) Російські прізвища та їх відповідники українською мовою; 4) Українські прізвища та їх відповідники російською мовою (це нове слово в перекладній лексикографії власних назв, адже в правописі та й у підручниках формулюються лише правила передавання російських прізвищ українською мовою, а не навпаки!). Велике практичне значення мав Додаaток 5 — Назви установ, закладів, організацій, історичних подій тощо (велика і мала літера). Це вже значно пізніше був опублікований словник-довідник В. В. Жайворонка «Велика і мала літера». І, нарешті, Додаток 6 — Таблиця «Назви держав, їхніх столиць та офіційні назви валют». Цей додаток містить відомості енциклопедичного характеру, наближаючи словник до видань енциклопедичного типу. Отже, лексикографічна праця «Новий російсько-український словник-довідник» є універсальною.

Своєчасною відповіддю на потреби сучасної гуманітарної освіти став «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів», виданий 2001 р. видавництвом «Либідь» за редакцією Світлани Яківни Єрмоленко. Словник охоплює близько тисячі термінів мовознавства. Орієнтація на освітню сферу зумовила вибір реєстру Словника, що складає як традиційні для навчальних курсів з української мови терміни, так і наукову лексику зі стилістики, соціолінгвістики, історії літературної мови. Автори свідомо додали до традиційних нові терміни, переглянули застрілі визначення, зняли ідеологічні стереотипи минуло-

го. Новим у Словнику, порівняно з попередніми словниками лінгвістичних термінів, є те, що поряд із тлумаченням терміна, наведено приклади його вживання та сполучуваність, відбито системні зв'язки між термінологічними поняттями.

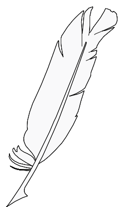
Уперше в Словнику окреслено поняття «Мовна діяльність», «Мовна особистість», «Мовна політика», «Мовна ситуація», «Мовне чуття», «Мовний етикет», «Мовний портрет».

Саме у відділі стилістики й культури мови могла бути виплекана ідея створення «Словника епітетів української мови». Сьогодні без такого словника лексикографічний портрет української мови був би неповним, адже епітети, як наголошено в передмові до Словника, — це частина мовної картини світу українців, відображена в оцінних словах. «Подібно до майстерного малярського твору або сучасної кольорової фотографії художні означення приваблюють зір соковитими барвами, малюють, увиразнюють словесне зображення. Вони пробуджують думку, допомагають розвивати мовне чуття, привертають увагу до поєднання слів різної семантики, до взаємодії традиційного й новаторського в мовотворенні» (С. 3). Разом із Віктором Івановичем Єрмоленком та Світланою Павлівною Бибик Світлана Яківна Єрмоленко створила оригінальну, новаторську для української лексикографії працю, яка витримала вже два видання (К.: Довіра, 1998 та К.: Грамота, 2012). Від першого до другого видання зростала як кількість реєстрових слів, так і розширювалися словникові статті. Показово, наприклад, що до заголовкової назви *Україна* в Словнику 1998 року подано 72 художні означення, а в новому — їх уже понад 300. Від видання до видання удосконалювалася структура Словника в зв'язку з появою нових теоретичних напрацювань у цій галузі. Від епітетного означення як атрибута художнього стилю укладачі розширювали фокус своєї уваги до лексикографічного відтворення епітетів як частини образної системи мовотворчості окремих письменників, жанрових різновидів стилів тощо. У новому виданні «Словника епітетів» значно розширено сполучуваність заголовкових іменників з прикметниковими словами, що виконують роль логічних, постійних означень, уживаних переважно в публіцистичних, наукових текстах. Так, до реєстрового слова *історія* поряд із

власне епітетами *багата, блискуча, жива, славна, легендарна, сива* (усього 49 одиниць) подано логічних означень 82 (*академічна, антична, билинна, новітня, міфологічна* та ін.) та індивідуально-авторських 2 — *без'язика історія* (Р. Андріяшик) і *тонкоморда історія* (Є. Пашковський). З одного боку, поняття епітета межує з поняттям логічного означення, з іншого — з індивідуально-авторським епітетом. Виокремлення різновиду індивідуально-авторських епітетів дає змогу простежити тенденції розвитку семантики означень, зумовлені особливостями ідіостилю, впливом фольклорної, поетичної традиції на розвиток літературної мови. Таким чином, лексикографічна практика йде в ногу з лінгвостилістичною теорією, взаємозумовлюючи і взаємодоповнюючи одна одну.

Не можна також не сказати окремо про активну участь С. Я. Єрмоленко у такому важливому академічному проекті, як «Словник української мови» в 20 томах, одним із редакторів якого вона є. Світлана Яківна причетна й до випрацювання теоретичних засад цієї фундаментальної академічної праці, зокрема саме їй належить обґрунтування стилістичної характеристики реєстрових одиниць у «Словнику української мови» в 20-и томах.

Підсумовуючи, зауважимо, що лексикографічний сегмент доповнює дослідження з лінгвостилістики та культури мови. У цьому нас переконує багатий лексикографічний досвід провідного лінгвостиліста нашого часу Світлани Яківни Єрмоленко.

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Галина Сюта

ТОЧНА ЦИТАТА У СУЧАСНОМУ ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Виформуване в теорії інтертекстуальності розуміння цитати як *будь-якої форми текстового перегуку* (Н. А. Фатеєєва, Н. А. Кузьміна, Т. О. Смирнова, К. А. Козицька), *репрезентанта культурних смислів різного ступеня узагальнення/конкретизації* (Ю. М. Лотман, О. О. Селіванова) не тільки значно розширює усталене трактування цього терміна, але й актуалізує потребу вироблення новітніх практичних методик аналізу цитат, зокрема і їхньої класифікації. Адже у мові української поезії XX ст. цитати різноманітні і за способом та ступенем актуалізації, і за функціонально-текстотвірним навантаженням, не однакові також із погляду збереження / трансформованості первинної лексико-семантичної структури. Власне, кожен із згаданих параметрів може слугувати критерієм для типологізації, систематизації цитат, які створюють інтертекстуальне поле національної поетичної мови.

За критерієм збереження / трансформованості первинної лексико-семантичної структури цитати поділяємо їх на *точні* й *трансформовані*. Точні цитати функціонують у двох основних форматах:

а) *графічно виділені* (інтегровані в метатекст із виділенням лапками);

б) *графічно не виділені* (вживаються як частина авторського висловлення без графічних маркерів цитатності, зокрема без виділення лапками).

Графічне виділення точної маркованої цитати проводить чітку межу між «своїм» і «чужим» словом, оскільки забезпечує збереження ідентифікаційних ознак цитати і її миттєву впізнаваність уже на рівні візуального сприйняття: *Вийшов він на Савур-могилу,/ Думав, хоч куряву за братами побачить./ А їх уже й сліду нема!/ Ліг він на Савур-могилі — / «**І на очі не гляне,/ І на ноги не встане,/ І головка на плач знемагала**»* (Л. Костенко); *Стояла черга, київська, двомовна./ Ніхто не ліз до неї з плебісцитом./ Стояли за останнім дефіцитом,/ за тим однісіньким/ «**незлим і тихим словом**»,/ якого світ пройдеш і не знайдеш* (І. Жиленко); *Сузір іскрясті візерунки./ Сяє **«перша залізна ніч»** —/ О ієрогліфи вічності! Відлунки/ Світів, космосів, тисячоріч* (Є. Маланюк); *До фабрики, як вітер, я/ Біжу в нічнім тумані!/ А небо, місяць і зоря,/ Мов прапор мусульманів./ Виднієкамінь сірих брам/ Під іскрами трамваю./ **«Псалом залізу й порохам!»** —/ **«Не буть ніколи раю...»*** (В. Вовк). Для прочитання й авторизації, персоналізації таких цитат культурний досвід потрібен, а для ідентифікації як «чужого» слова — ні.

Про те, що дистанціювання цитати від авторського викладу — свідоме, свідчать не тільки графічні маркери (лапки, шрифтові виділення), а й інші текстові або епітекстові показники. Передусім це увідні формули *слова написані, як співається..., як сказано...*[*у пісні, у думі*], *як сказав поет..., так оспівав* та ін.: *В чоловіка на санях казна-що у крисані,/ Вікна, двері забиті і* ***слова написáні***:/ «*Ахъ* ***не лѣпо ль вамѣ, братѣ,*** *дати мироу изгою./ Васъ познавь. оу него же броудерьшафът съ собою*» (Н. Федорак); Сахно Черняк: *А далі ж як той пішиий-пішаниця*?/ Томиленко: *Та як, ішов.* ***Як сказано у думі***:/ ***«І побило його в полі три недолі,/ Одно — безвіддя,/ Друге — безхліб'я,/ Треге — бездоріжжя»*** (Л. Костенко); *А хто* ***так оспівав, як він***,/ ***Садок вишневий коло хати*** (Д. Білоус). Такі формули — своєрідний спосіб поетичної атрибуції цитати й відмежування «свого» слова від «чужого». Пор. також епітети *відомий, вічне, якийсь* тощо, які при відсутності вказівок на авторство чи належність до джерела теж можуть бути квалі-

фіковані як ситуативні маркери цитатності: *Твої ліси обдерті і прямі,/ Твій слід зів'яв, на порох перекутий,/ Здається,* ***вічне «бути чи не бути»****/ Тобою стало у тобі самім* (Н. Федорак); *Ми винувато опустили очі/ (внизу блищала сіль і горобці):/ нічого, крім* ***якогось «ще не вмерла****...»/ не підказали віщі небеса,/ повільно замерзаючи в калюжі* (Н. Федорак).

Різновидом узагальненої формули *як сказав поет...* вважаємо конструкції, в яких родову номінацію *поет* конкретизують імена, прізвища, псевдоніми (*Тарас, Кобзар, Каменяр, Гамсун* та ін.). Пор.: [степ] *плинув важко, впертий і безмірний,/ Мов хвилі, гнав важкоколосий лан./ Й тоді ставала майже намацальна/* ***Тарасова метафора могутня****/ Про «****вітру неокраяне крило****»* (Є. Маланюк); *Міцна, лунка блакить з фаянсу,/ Та павутиння смертний сон/ Снує блаженний безрук трансу./ Й про* ***«першу ніч залізну» Гамсун****/* ***Диктує*** *сонцю в унісон* (Є. Маланюк).

Також продуктивним засобом текстової атрибуції цитати є синхронне / суміжне з нею вживання назв творів, збірок тощо: *На столику лежав «****Кобзар****», розкритий,/ Де саме «****шелестить пожовкле листя****»* (Є. Маланюк); *я стою при цьому світлі,/ Не можу істини збагнуть:/ Та ж він просив* ***у «Заповіті»/ Незлим і тихим пом'януть*** (Г. Чубач). Із погляду психології сприймання такі вживання цитати у точному, графічно виділеному відтворенні і з додатковою вказівкою на джерело або / і автора — ідеальний стилістичний формат для ідентифікації й адекватного прочитання і цитати, й метатексту загалом.

Варто відзначити, що у дослівному відтворенні найчастіше реінтрепретуються:

а) фольклорні цитати: *перекидом,/ колесом,/ вистрибом/ вибігали діти надвір./ Топтали бузковий верес,/ трусили на голови хвощ./ Здіймали страшенний вереск,/ ласкаво просили дощ:/* ***«Іди, іди, дощику!/ Зварим тобі борщику,/ Зварим тобі борщику/ В полив'янім горщику?..»*** (Л. Костенко); *А в пивниці — дим куриться!/ Ходить ходором пивниця./ Пропивають Божі діти/ сіряки, шапки і свити:/* ***«Я на бабу гріш не трачу./ Продам бабу — куплю клячу,/ Кляча здохне, шкуру злуплю./ А за шкуру — дівку куплю!»*** (І. Жиленко); *О, не ридайте голосно, брати!/ О, не збудіте квітки і дитини./ Хай сплять і посміха-*

ються крізь сон,/ поки вага страшної домовини/ розчавить нас і вчавить у бетон./ ***«Ой, біда тій чаєчці, чаєчці-небозі,/ що вивела чаєняток при битій дорозі...»****/ Ой, вивела чаєняток, щоб літали вічно,/ бо нема де сісти, бо нема де стать./ В чужім краї, в чужім домі при свічі кигичу* (І. Жиленко);

б) фрагменти поезій Т. Шевченка: *Бодай принаймні відсвітом косим/ Упало б щастячко на сліпоту і неміч/* ***Отих рабів німих*** (М. Вінграновський); *А лиходіїв треба гнати,/ Русь-Україну захищати/ І* ***на оновленій землі/*** *Достойно господарювати* (Т. Коновальчук); *Припухлі розтулила ти уста./* ***І день іде, і ніч іде****, і голо…* (В. Герасим'юк); *То ж скільки треба в пітьмі днедавній/ Терпіти кару, як злу негоду./ В убогій книжечці захалявній/ Носить надії свого народу./ І сині гори, й Дніпрові шати,/ І* ***садок вишневий, що біля хати*** (А. Малишко); *А ось поруч — усміх, ласка, мати/* ***І садок вишневий коло хати****.* (Є. Маланюк); ***Все, що снилось-говорилось****,/ Не відходило в минуле.../ Вперше їх уста зустрілись./ Очі в очі зазирнули* (М. Рильський);

в) висловлення, які референціюють до різножанрових сакральних текстів — Святого письма, богослужінь, акафістів, молитов тощо: «***Величаєм тя, живодавче Христе, плотію хрестившагося в водах йорданських****...»/ І загуло. Аж стало тісно/ в садах і повітках ноженятам поганським* (І. Жиленко); *Єлисавета в ясному уборі/ Лілеї рвала: пахощі — кадило:/* ***«Благословенна в жонах ти, Маріє»*** (В. Вовк); *Я виходжу і тихо молюсь,/ і тепліє з молитви серце./ Боже, я тебе не боюсь./ Знаю: ти милосерден./ («****Він очеретини надломленої не доломить/ і ґнота тліючого не загасить****...»)* (І. Жиленко); *Впізнаватимеш кожен прожилок/ на листках і кожну ягоду, і піщинку,/ бо всьому є своя назва,/* ***яко на землі, так і на небі****...* (Ю. Андрухович).

Основні функції точних цитат у сучасній поетичній мові — *діалогізаційна*, *програмувально-текстотвірна* та *ідентифікаційна*.

Як відомо, з погляду інтертекстуальності *цитата* — це основний засіб актуалізації попередніх знань і реалізації такої концептуальної комунікативної ознаки художнього тексту, як *діалогічність*. Репрезентація діалогічності через цитату у

поетичному тексті відбувається у двох аспектах — *власне діалогічність* (моделювання діалогів, мовних партій ліричних героїв із залученням «чужого слова») та *інтертекстуальна діалогічність* (встановлення рекурсивних відношень тексту з універсумом вербальної і невербальної культури).

Власне діалогічну функцію найвиразніше простежуємо у ліричних діалогах, у яких точні графічно виділені і невиділені цитати є компонентами висловлень ліричних героїв або ж складниками діалогізованих ліричних ситуацій. Пор.: Інквізитор: *То лиш слова,* Джордано:/ *«**Спочатку було Слово**!»/ Воно безсмертне…* (О. Бердник); *Відрине кров і грозовий розряд/ отерпне в ділі, як в дерево./ **Каїне, Каїне, де твій брат**?/ (Справді, а де бо він?..)* (О. Забужко); *Слабли могутніх сили. Декого вже скосило./ Того — перекосило, той догоряв красиво./ «Що нам той градус, братики?!/ Борько! Володько! Мусенько!/ **Не поганьбімо матері/ землі Руської!**»/ Ревом відважне слово зустріло земляцтво* (І. Жиленко).

Інтеграцію точної цитати у мову ліричних героїв здійснюють лексеми, пов’язані з називанням, відтворенням процесу говоріння, висловлення, тобто ті, які маркують різноманітні ситуації спілкування і пов’язані з моделюванням поетичних діалогів. Зокрема це:

• дієслова *казати, просити, вигукувати, повторювати, молитися,* пор.: *А люди/ Із теплим серцем, без огуди,/ Якщо заслужиш ти сама,/ То понесуть тебе до бою/ І **скажуть** чесно:/ **В ній нема зерна неправди за собою*** (А. Малишко); *Ох, я не Фауст. Я тільки жінка./ **Я не скажу**: «**Хвилино, спинись**!»/ Хвилино, будь! Лише не хвилиною,/ а цілим життям — хвилюй і тривож!/ Аж поки мене понесуть із калиною/ туди… ну, звідки... Тоді вже що ж..* (Л. Костенко); *Хоч отак. Хоч під мечем. А все ж — / ти живеш.../ Виглядаєш ластівку із вирію* [..] ***Просиш**: «**Зоре моя вечірняя,/ зійди над горою**!»/ **Зоре моя вечірняя,/ останняя, вірная,/ во ім’я твоє, во славу твоєї вроди** — / сонце життя мого хай не заходить!* (І. Жиленко); *душа які ще бурі виявить,/ Коли **повторює** весь час:/ — **Не любо жить мені у Києві**,/ Не обновляючи меча* (Є. Маланюк); *І **молиться: «Прости їм, Боже,/ Не відають-бо, що творять**,/ мої нащадки вже не схожі/ ні на людей, ні на звірят* (І. Жиленко).

• іменники *голос, слова, напис*: *Та над століття, над повінь лиха,/ Могутній* ***голос*** *говорить стиха:/ — Нічого, брате, я не звикаюсь./* ***Караюсь,/ Мучуся.../ Але не каюсь!*** (А. Малишко); *Це вже було колись. Горіли/ фіранки, палахтіла синь./ І* ***голос****: «****Радуйся, Маріє!/*** *Гряде в віках твій гарний син!»* (І. Жиленко); *Змінялися тупі сатрапи,/ Котився Ваг під спів століть,/ І лиш на скелі римський* ***напис****/ Стояв навіки, як стоїть:/ «Звитязтвом зморені колони/ Тут спочивали в сяйві слав./ Constans legatus legionis/ Сей напис вибити казав»* (Є. Маланюк).

Численні ліричні діалоги у сучасній поетичній мові містять народнопісенні цитати. Природно, що їх входження у метатекст пов'язане з дієсловами із диференційною семою 'спів' — *співати, наспівувати, завуркотіти* (у значенні 'ніжно, лагідно, тихо заспівати, заговорити'), *колядувати* та їх контекстними синонімами *дзвеніти, плакати*: *Над заснулим літом/ спочиває пісня./ Їй тепліше з нами,/ зраненій стернею./ Голосочок мами/ горнеться до неї./ Голосочок тужний/ і дзвенить, і плаче:/* ***«Ой не шуми, луже,/ зелений байраче...»*** (П. Перебийніс); ***Співала*** *дівка, немов сказилась,/ На злість Роману і Марусині:/* ***«Я шавлію пересію,/ руту пересаджу,/ таки свого миленького/ к собі перенаджу./ Я шавлію пересію,/ руту пересмичу,/ а до себе миленького/ таки перекличу!»*** (І. Жиленко); *О невмирущість світла і тепла!/ О вічна нестаріюча жіночість!/ Схиливши чисте знамено чола,/ вона* ***завуркотіла*** *над синочком:/* ***«Коло млина, коло броду/ два голуби пили воду./ Вони пили, вуркотіли,/ ізнялися — полетіли./ Крилечками стрепенули,/ про кохання пом'янули...»*** (І. Жиленко); *Зійшла в мою душу радість./ В очі сумні загляда./ Сніг і Різдвяна Звізда* [..]/ ***«Свята ніч, тиха ніч!/ Гей, утри сльози з віч./ Бо Син Божий йде до нас,/ цілий світ любов'ю спас./ Свята ніч, тиха ніч***!»/ *Крізь сльози блакитні,/ крізь срібноквітуче скло,/ дивлюсь:* ***колядують*** *діти./ Над кожним — срібне крило* (І. Жиленко). Цей тип цитатного текстотворення — ідіостильова норма поетичної мови І. Жиленко.

У контекстному зв'язку з дієсловами на позначення розумово-інтелектуальної діяльності (*уявляти, згадувати, пригадувати, читати, вичитувати*) цитата входить в авторське висловлення як *вербалізований фрагмент знання, культурно-*

го досвіду. Пор.: *Моя весна. Моя, моя Земля. — / Яке ж залізне серце муку стерпить:/ Отут, в недужих мріях* ***уявлять****,/ Як* ***«в кінці греблі шумлять верби»*** (Є. Маланюк, «Одна пісня»); *Вечір вишитий зірками./ Сидимо під рушниками./ Квітне вишня-подолянка./ Тітоньки у вишиванках./ Я між ними* ***вичитую****:/* ***«Зоре моя вечірняя****...»/ Над моєю душею,/ над листком «Кобзаря»/ захід сяє вишнево./ Тиша. Вечір. Зоря.* (П. Перебийніс, «Кобзарева зоря»), ***пригадуєш****:/* ***«Вербо рясна, відчинися, Ганна-панна йде»****?/ Відчиняється — / і входиш* ***у казку*** (І. Калинець). Особливість таких контекстів визначає те, що цитата, як правило, узгоджена із заголовком або епіграфом, у якому є пряма і опосередкована вказівка на джерело цитування, автора тощо.

Скорельованість цитати в епітексті (заголовок, епіграф) та метатексті визначає ще одну важливу функцію цитувань у поетичній мові — *програмувально-текстотвірну*.

Програмувально-текстотвірний потенціал точні цитати реалізують передусім у позиції заголовка або епіграфа. Зв'язок таких цитат з основним текстом твору — різновимірний:

• семантичний (заголовок та епіграф сконденсовують основну ідею поетичного твору і налаштовують на певний тип сприймання, оцінювання тощо). Наприклад, назва вірша Л. Костенко «Перш, ніж півень запіє…» — дослівна цитація пророцтва Ісуса Христа про відречення апостола Петра. Виведений у позицію заголовка і згодом повторений у метатексті, біблійний вислів вимовує інтертекстуальне поле, «скеровуючи» апперцептивну свідомість читача до конкретних фрагментів прецедентного тексту Нового Завіту (*Петро відрікається Ісуса*. Іван, 18:15—18; *Петро вдруге і втретє відрікається Ісуса,* Іван, 18:25–27);

• композиційний — уперше вжита в заголовку чи епіграфі цитата кількаразово повторюється у тексті як наскрізне лейтмотивне висловлення. Так, узята із поеми Т. Шевченка «Марія» цитата ***Все упованіє моє/ На тебе, мій пресвітлий раю****...* у дослівному відтворенні шестикратно повторюється рефреном у поемі І. Калинця «Акафіст до Богородиці із Красова». Також зафіксовано окремі приклади, коли та сама цитата, вжита спочатку в заголовку, а згодом в останньому рядку, вибудовує своєрідну рамкову структуру вірша. Зокрема, це індивідуальна текстотворна норма Є. Маланюка («Одна пісня», «Паннонські етюди»);

• версифікаційний — точна цитата є віршовим рядком, її ритмомелодика узгоджена з версифікаційним малюнком метатексту: *Пробачте деяку нервозність,/ Несконструйованість думок, — / Пишу по роках сліз і крові,/ Що напророкував пророк:/* ***«Присплять, лукаві, і в огні/ її, окрадену збудять!»*** *— / Прогаяли великі дні/ Скалічені й маленькі люди,/ Заслинили в ганьбу і бруд/ Велику віру — й на руїнах/ Отарою мандрує люд,/ Що мав зродити Україну* (Є. Маланюк).

Ідентифікаційна функція точних цитат пов'язана з їх уживанням як маркерів авторського ідіостилю. Передусім це показово для поезій-присвят, віршів, написаних до роковин того чи того письменника. У цьому разі цитатними знаками найчастіше виступають заголовки відомих творів чи збірок: ***Сад божественних пісень…/*** *в собі ношу* (І. Калинець); *Давно життя минуло старосвітське/ І зник з землі* ***Глитай, або ж Павук****,/ Та знов, мов крила, міліони рук/ Стрічають плеском ім'я — Кропивницький./* (М. Рильський, «Пам'яті М. Л. Кропивницького»); *Стоптані перли,* ***зів'ялі листки/*** *Волали його* ***перехресні стежки****…/ Зрадила доля мужицького сина!..* (М. Вороний, «Пам'яті І. Франка»).

Ідентифікаторами ідіостилю є також відтворені у форматі точної цитати висловлення, що стали афористичними, але у суспільній мовно-культурній свідомості зберігають зв'язок з іменем автора. Пор.: *Так жив мудрець, без лестощів і прав,/ І грішний* ***світ ловив, та не спіймав****/ його душі, повитої нуждою.* (А. Малишко, «Не поклонивсь оздобі»); *Поете мій! Клятвою гордо клянусь слова ці знаменом нести до загину, слова ці вишневі з запечених вуст:* ***«Любіть Україну! Любіть Україну!..»*** (І. Драч); *Прокинувсь. І перо виводить ядом спраги:/* ***«Народе без путтям, без честі, без поваги»*** (Є. Маланюк, «Куліш»; пор. у вірші П. Куліша «До рідного народу»: *Народе без путтям, без честі і поваги,/ Без правди у завітах предків диких,/ Ти, що постав з безумної одваги/ Гірких п'яниць та розбишак великих!*).

Така ідентифікаційна функція цитати у поетичному тексті співвідносна з функцією цитати у жанрі рецензії, зразках літературної критики тощо: *В тих оповіданнях ви бачите самого Франка — Франка-борця, який не криє своїх симпатій і анти-*

патій, борця, що часом перемагає в нім артиста. Бо ***«лиш боротись — значить жить!»*** (М. Коцюбинський, «Іван Франко»).

У корпусі цитат як функціонально-стилістичних кодів словесної культури точні цитати вирізняють кілька диференційних параметрів. Передусім це миттєва ідентифікація цитати як «чужого» слова завдяки її дослівному відтворенню, а також графічному виділенню. Функціональну специфіку точної цитати визначає її вживання як компонента діалогів та здатність виступати маркером, ідентифікатором авторського ідіостилю.

Галина Вокальчук

ПОЕТ БЕЗЗРАЗКОВОСТІ (НЕОЛОГІЯ МИХАЙЛЯ СЕМЕНКА В КОНТЕКСТІ СЛОВОТВОРЧОЇ ПРАКТИКИ ПОЕТІВ 20—30-Х РОКІВ XX ст.)

2012 року українська громадськість відзначила 120-річчя від дня народження і 75-річчя від дня трагічної загибелі лідера вітчизняного футуризму, «поета беззразковості» Михайля Семенка. Поет не лише прагнув писати, але й писав по-новому — у футуристських маніфестах, літературно-критичних статтях, поетичних творах він декларував це право митця як життєву необхідність в умовах розвитку нового мистецтва, напр.: *Я хочу кожен день/ все слів нових…* («Я хочу», 12.03.1914); *Я — нічий, поет світових слів* («Патагонія», 1917); *Мій девіз — несталість і несподіваність; Я остроїв поезію в стрій,/ ні разу не надіваний* («Я іду», 1919); *Я — беззразковості поет* («Поет», 1919) та ін.

Унікальне для української поезії словесне експериментаторство М. Семенка позначалося не лише на оновленні лексичних засобів, а й виконувало роль потужного психолінгвального стимулу до мовотворчості (і насамперед «словоконструювання») для однодумців поета — Ґео Шкурупія, О. Слісаренка, В. Десняка, М. Терещенка, В. Вера, А. Чужого, М. Бажана та ін.,

його літературних опонентів, а також поетів наступних поколінь. Утім, колосальна неологічна робота М. Семенка довго не була об'єктивно оцінена ні літературними критиками, ні мовознавцями.

М. Семенко експериментував майже з усіма повнозначними частинами мови. У його поетичному лексиконі відсутні лише оказіональні займенники, числівники та службові слова. Автор надавав перевагу творенню оказіональних дієслівних форм (загальна кількість інновацій — 270, із них 116 — дієприкметники), плідною була словотворча практика поета і в конструюванні іменників (227 одиниць), прикметників (201 одиниця) та прислівників (127 одиниць). Розглянемо особливості словесного новаторства М. Семенка на матеріалі його оригінальних іменникових новотворів.

У поетичному лексиконі М. Семенка широко представлені одиниці оказіонально-предметної номінації, зокрема абстрактні іменники, детальний аналіз яких уможливив виокремлення характерних лексико-семантичних груп інновацій: 1) назви фізіологічного стану об'єкта: *заснулість, знеможеність*; 2) назви стану навколишнього середовища: *безхвилля, безтіння, наваленість, затопленість, зимність, водотінь*; 3) назви внутрішніх властивостей об'єкта: *рвецтво, зоставленість, зойкність, похмур'я, епошність*; 4) назви звукових явищ: *зітх, дзвінкоакорд, сик, торохк* тощо.

Новотвори М. Семенка характеризуються різним ступенем експресивності. Частина з них є неекспресивними, напр.: *блук, голість* тощо, інші ж (*лютобіль, екстазекспресія* та ін.) — визначальні високоекспресивні одиниці індивідуальної мовноестетичної системи поета. Повною мірою семантичне навантаження таких інновацій розкривається в контексті. Наприклад, новотвір *любіль* використаний для позначення особливого психоемоційного стану особи: *Тиждень назад — вчора/ І сьогодні — кохання **біль**/ І сьогодні — передчуття хоре/ Завтрього тижня **любіль*** («Кохання», 1921 р.). Новотвір завершує не лише строфу, а й вірш, чим привертає особливу увагу читача, оскільки перебуває в інтонаційно сильній позиції. Важливу роль у розкритті значення інновації відіграє рима *біль — любіль*. Новотвір виник унаслідок міжслівного накладання сег-

ментів слів *любов, біль*. Автор прагнув по-новому позначити почуття закоханої людини, яке ліричний герой сприймає як своєрідний сплав любові й болю. Аналогічне утворення засвідчено в поетичних лексиконах російських футуристів, зокрема у В. Каменського (*Губы* ***любилью*** *спаял*, 1918 р.), В. Хлєбникова (*Разлюбил* ***любиль*** *занелюбил любища*...). Відтак питання про те, чи М. Семенко самостійно створив номінацію *любіль*, а чи ж використав її як цитату, вимагає спеціального дослідження.

Плідними були експерименти М. Семенка у створенні найменувань дій, процесів, руху, і це не випадково: у літературній творчості футуристів естетична засада динамізму була провідною. Програмні настанови кверо-футуризму своєрідно втілювалися в новотворах *життєрух, бігорух, рухобіг, рухливобіг* (у семантичній структурі одиниць наявні інтегрувальні семи 'рух', 'біг'). Зазначені новотвори автор розташовує в контексті поряд: *візники — люди/ трамваї — люди/ автомобілібілі/* ***бігорух рухобіги/ рухливобіги****...* Повтор спільнокореневих слів посилює уявлення про динамічність міського життя. У 1918 р. слово *рухобіг(и)* поет використав удруге, тобто автор був переконаний у «життєздатності» створеного ним слова: *Вилискують плити, хрустять* ***рухобіги*** *шин*...

Кореневі морфеми *рух-* і *хут(к)-* (від *хуткий* у значенні 'швидкий') наявні також у прикметникових оказіональних композитах: *хуткоплинний, хуткоплижний, хуткорухий, безрухий, чорнорухий, квапливо-безрухий, нерухомо-м'який*; в іменниках: *руходівчина, рухотінь*; у дієслові *безрушити* та прислівникові *безрухо.* Отже, засади динамізму, сповідувані футуристами, частково втілювалися в новотворах цілком визначеної семантики.

Високим ступенем новизни відзначаються оригінальні назви вигаданих хвороб, які засвідчують не просто лінгвістичне обдарування автора, але й його прагнення до мовної гри, використання мовного матеріалу задля створення таких собі лінгвістичних забавлянок. Приміром, номінація *зозендропія* створена за аналогією до складних слів іншомовного походження з компонентом *...тропія* (від грецького τροπή — 'поворот, зміна, напрям' — *ізотропія, філантропія* та ін.). Назва хвороби утворена від власного (теж вигаданого) імені *Зозе́* (від *Жозефіна*), а причини й симптоми цієї «хвороби» розкриваються в контек-

сті, де одноструктурні інновації обігруються, чим досягається гумористично-саркастичний ефект: ***Зозендропія****?/ Це така суспільна хвороба,/ що хоч кого/ угробить./ Але хворіють на неї/ ті,/ що плетуться в самому/ хвості/.../ ...***Зозендропія*** *—/ це українська* ***ефіопія****...*; *Це була чиста якась/* ***остовпія****,/ а по-науковому —/* ***Зозендропія****.*

Варто зазначити, що *зозендропі́я* — не власний новотвір М. Семенка, а акцентуаційна модифікація новотвору Е. Стріхи, чию поему «*Зозендро́пія*» спародіював М. Семенко. Тлумачення значення цього новотвору знаходимо в одному з листів Е. Стріхи до М. Семенка: «Семенко не розуміє, що таке з о з е н д р о п і я. Йому здається, що є це або якась страшна хвороба, або о к р о п і я, або у к р а ї н с ь к а е ф і о п і я. Ні, дорогий товаришу, занехайте позадницькі думки: з о з е н д р о п і я — означає: у к р а ї н с ь к а л і ф і о п і я [Від *ЛІФ* (Лівий фронт мистецтв) — радянське літературно-художнє угруповання, що діяло у 1922—1929 рр. у Москві, Одесі та інших містах. — Г. В.]. Український футуризм до Едварда Стріхи пройшов три етапи... Після третього етапу — конструктивізму — повинен наступити четвертий етап — **зозендропізм**» (Стріха Е. Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція. — New York: Слово, 1955. — С. 93—94).

Принагідно порівняймо аналізований новотвір з іншим контамінованим утворенням Е. Стріхи: *Зозедвардопія* — від *Зозе + (Е)двард + -(тр)опія*.

Поезія М. Семенка різновартісна з естетичного погляду. Напр., у творі «Незрозуміло, кривдно, але — факт!» (1928 р.) М. Семенко різко засуджує некомпетентне укладання бібліографії. Твір, написаний «на злобу дня», нічим, окрім новотворів, не вражає.

Слово-зразок *бібліографія* автор розміщує у контексті поряд із новотворами, що дає можливість відразу збагнути принцип творення останніх: *Досить* ***незнайкографії****!/ Досить* ***ліньографії****!/ Досить* ***заплющочіграфії****!/ Досить* ***зневагографії****!/ Досить* ***неукографії****!/ Досить* ***пасікографії****!/ Досить* ***повітографії****!/ Досить* ***кумографії****!/ Досить* ***рукомахографії****!/ Ми ПРОТИ крохоборної — куцої — безобрійної безфундаментальної, безтемпераментної* ***бібліографії****!*

Нанизування спільнокореневих новотворів певного лексико-семантичного поля акцентує увагу адресата на негативних явищах радянської науки (суб’єктивізмові, тенденційності), із якими, на думку автора, необхідно боротися. Інновації поповнюють словотвірне гніздо, у якому вихідним є узуальне слово *бібліографія*, що не має синонімів у загальновживаній мові. М. Семенко продемонстрував, як інновації виконують текстотвірну функцію завдяки своїй словотвірній системності (у межах контексту об’єднуються слова — авторське й узуальне — з однаковими кореневими морфемами) та лексичній системності — певного виду взаємодії лексичних одиниць в умовах поетичного контексту. Розгортання словотвірного гнізда всередині тексту є ефективним прийомом забезпечення структурної цілісності тексту.

У поетичному лексиконі М. Семенка широко представлені новотвори, що належать до лексико-граматичного розряду конкретних іменників. Функціонують такі групи новотворів: 1) назви осіб: *русодівчина, руходівчина, стрункодівчина, теплодівчина, жупаносвитка, русопанна, сіпун, метрономник, вузьколобець, одноднeвка, обчикувач, назадник, розбещеник, руйнуй, пролеттурист, класократ, езопик, юрівановмеженко, панночка-спеціалістка* та ін.; 2) назви рослин і їх частин: *біловіта, молодокущ, пахучососна, бутонка, шепочучолист*; 3) назви засобів пересування: *автомобілібілі, човнвітрило, бронпотяг, мототрамвай*; 4) назви елементів ландшафту: *струмкоскеля, дніпрокруча, влаговище*; 5) назви водойм: *бурхливоморе, сіроморе, зловісноріченька*; 6) назви часових відрізків: *рожесутінок, тихоніченька, рапт* ‘момент’; 7) назви явищ природи: *білохуга, брудосніг, експресовітер, димотуман, рухотінь* тощо.

За семантичними характеристиками новотвори із загальним значенням предметності неоднорідні. Найчисленнішу групу формують назви осіб, частина яких поповнює синонімічний ряд назв осіб за професійною (письменницькою) діяльністю: *поетеня, хвильовушка, хвильовенко, райкритик, райпоетик.*

Власними назвами об’єктів є новотвори *Атлант-ель-стан* і *Ніл-ель-стан*. У контексті ці абревіатурні найменування римуються, а їхні частини (*-ель-стан*) стають римами до мовного неологізму *Дніпрельстан*: *Так не вмирає життя./ Так ми ідем*

у вічність./ ***Атлант-ель-стан,*** */* ***Ніл-ель-стан*** *—/ зміняє наш/* ***Дніпр-ель-стан.*** Автор пропонує дефісне написання новотворів (як і вихідного узуального слова), що увиразнює структуру й значення дериватів. Синонімічними з узуальною номінацією є новотвори інших поетів 20 — 30-х років, пор.: *Сонце, встань!/ Над поля, над луги/.../ Прошуми в береги —/* ***Сонцестан****!* (П. Усенко); *...****Ельстан*** *у майбутнє спорудою вріс* (Л. Дмитерко); *...****Електрополь*** *з-над Дніпра/ Несе енергію Стамбулу* (В. Поліщук).

У поетичному лексиконі М. Семенка наявні оригінальні найменування витворів інтелектуальної діяльності: *поезопісня* і *поезофільм*. Основна функція таких одиниць — номінативна, оскільки вони служать назвами нових синтетичних жанрів мистецтва, широко пропагованих футуристами, пор. у В. Каменського: *Из жизни создал я* ***поэмию*** (1918 р.).

Новотвір М. Семенка *рев-фут-поема* є назвою нового поетичного жанру — революційної футуристської поеми. Що ж до інновації *еротеза*, то її поява зумовлена впливом словотворчої практики І. Сєверяніна, пор.: *Я пел бессмертные* ***поэзы****...* («Крымская трагикомедия», 1914 р.); *Не странны ли* ***поэзовечера****...* («**Поэза** последней надежды», 1917 р.) — і в М. Семенка: *Я покохав свої* ***поези****/ свої сріблянії пісні/ безумно знойні* ***еротези****/ і привиди в блакитнім сні* («**Поеза** екстазу», 1915 р.).

Особливий ліризм притаманний новотворові *жертвопісня*: *...одгули* ***жертвопісні****/ Чумака* («Зозендропія», 1928 р.). Значення інновації мотивоване історичним контекстом: молодий український поет Василь Чумак, автор збірки віршів «Заспів» став жертвою соціальної стихії — війни, тому його пісні — це *жертвопісні*.

Оригінальними в 20—30-ті роки були новотвори М. Семенка *радіоспів, радіодумка* та *радіо-поема* (іменник *радіо* був на той час власне мовним неологізмом, як і *радіохвиля*, написаний поетом через дефіс: *радіо-хвиля*).

У поетичному лексиконі М. Семенка наявні одиничні новотвори з лексико-граматичним значенням збірності: *легкокрилля, крилля* (пор. у І. Сєверяніна: *раскрылие, воскрылие*). Перший новотвір, засвідчений у поезії «Примари снів» 1915 р.,

уживається в переносному значенні — *синій присмерк **легкокрилля***, а другий (із вірша «Зелена долина», 1917 р.) є прямою номінацією, використаною замість множинної форми іменника *крило* задля посилення експресивності контексту: *Хутко вечір, повертаються з моря/ **криллями** мелють тремтять качки*. Зауважимо, що автор використав оказіональну плюративну словоформу оказіонального ж слова зі збірним значенням: *крилля — криллями.*

Показово, що поети наступних поколінь, а також деякі сучасники М. Семенка певним чином «апробували» його новотвори або ж створювали аналогічні за структурою, напр.: ***Чорнокрилля** на голуби й сонце…* (П. Тичина, 1917 р.); *Яке **бистрокрилля*** (П. Тичина); *Хай несе нас **легкокрилля**/ вгору...* (П. Тичина, 1946 р.); *...при істотах, що з огню —/ повіваючи в три пари **крилля**,/ зором нас не проминуть* (В. Барка, 1979 р.); ***Шестикрилля** горличинок…* (В. Барка, 1981 р.); *...Все, що росло/ В криках **безкрилля**...* (Юрій Клен, 1938 р.; пор. з узуальним *безкрилість*); *Звіздослови-літа, верніться додому,/ На дива й **сизокрилля** мені, молодому* (А. Малишко); ***Стокриллям** пташат/ срібний голос дзвенить* (Ір. Калинець); *Як прохопитись **чорнокриллям**/ під сонцем божевільно-білим?* (В. Стус, 1963 р.); *І **многокрилля** поколінь/ В однім озоренім іменні* (М. Вінграновський); *...Потім хустину руками/ На два кінці світу розводить — з/ Терновим отим **чорнокриллям**/ Із розуму в безум заводить!* (І. Драч, 1981 р.); *...бажаю кожному **двокрилля*** (М. Сингаївський).

Семантика збірності наявна і в новотворі *вапліта́*, що вживається для позначення членів літературного угруповання ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури. У 20—30-і роки представників ВАПЛІТЕ називали *ваплітянами, ваплітовцями*, іноді для номінації осіб за вказаною ознакою створювалися нові слова: *ваплітник* (Е. Стріха). У новотворі *вапліта́* нівельована семантика дискретності, наявна у зазначених спільнокореневих номінаціях. Новотвір має розмовно-просторічний колорит, який у контексті актуалізується за допомогою жаргонізму: *Порішили всією **ваплітою**,/ що футуризмові каюк* («Зозендропія»).

У поетичному лексиконі М. Семенка наявні новотвори з семою речовинності: *бензинодим, бензодим, життєбензин,*

кровофарба, сонцекров. Часовий відрізок між створенням спільнокореневих новотворів *бензинодим* і *бензодим*, як і в розглянутих вище прикладах, — два роки: 1917 («Еманація») і 1919 («Тов. Сонце»). Можна припустити, що автор, повертаючись до раніше створених ним слів, намагався згодом удосконалити їхню форму або ж, так чи інакше модифікуючи її, пристосувати до версифікаційних потреб конкретного твору. Приміром, інновація *бензодим* є лаконічнішою порівняно з новотвором *бензинодим.* Авторське слово вживається в прямому значенні й виконує номінативну функцію, заповнюючи лексичну «лакуну» в словниковому складі української мови, де однослівного узуального аналога для позначення відповідного денотата немає: *Пролетів грузовий з симетрією багнетів/ закахикали від* ***бензодиму****.*

Інновація *бензинодим* є, по суті, варіантом розглянутого вище новотвору (хоча й випереджає в часі його появу) і вжита в переносному значенні, а не для реалістичного змалювання урбаністичних деталей: *Розхристуйся, моя душе, розперізуйсь, серце,/ висихайте, жили!/ М'язи і кров —* ***бензинодимом*** *ся пройміть!* У вірші «Пожар з вибухами» поет знову використовує цей новотвір (уже в прямому значенні): *Міниться світло, вулиця* ***бензинодимом*** *оповита…*

Отже, в царині індивідуально-авторської предметної номінації М. Семенко найактивніше створював оказіональні назви осіб, емоцій і почуттів, дій, процесів та станів. Увага поета до створення інновацій саме такої семантики зумовлена передусім зрослим інтересом письменників до змалювання людської особистості в нових соціальних умовах, прагненням відшукати нові мовновиражальні засоби, які б у специфічній формі репрезентували мовно-естетичні засади динамізму, сповідувані футуристами.

М. Семенко найактивніше застосовував морфологічний спосіб творення інновацій, переважно суфіксацію, осново- та словоскладання. Не залишився також осторонь від загальних тенденцій в узуальному словотворі початку XX ст., зокрема вдало експериментував з абревіатурами.

Створюючи оригінальні найменування, поет доповнював ними словотвірні гнізда узуальних дериватів, демонструючи практично

невичерпні потенції української мови й заповнюючи словесні лакуни в лексичній системі мови, напр.: ***Хвильовий*** — *хвильовенко*, *хвильовушка* (узуальне *хвильовіст*); ***Уайльд*** — *по-уайльдовському*, *уайльдно* (узуальне *уайльдівський*); ***Ерос*** — *еротеза* (узуальне *еротика*), *еротити*; ***життя*** — *життєдать, життєрух, життєбензин, новожиття*; ***змагати(ся)*** — *змаганний* — *змаганно* (узуальне *змагання*); ***зойкати*** — *зойкнений* — *зойкнено*; ***зойкати*** — *зойкний* — *зойкність*; ***зойкати*** — *зойкний* — *зойкно* (узуальне *зойкнути*) та ін.

Аналіз мовотворчості українських футуристів заповнює прогалини в об'єктивному висвітленні актуальних проблем, що стосуються історії української літературної мови, еволюції національної художньої мови, зокрема мови поезії ХХ століття.

Лариса Кравець

ДИНАМІКА КОНЦЕПТУ *МІСТО* В ПОЕТИЧНИХ МЕТАФОРАХ ХХ ст.

Тема міста на початку ХХ ст. була новою для традиційно сільської української поезії, але органічною для світової літератури. Тому закономірно, що в поетичних метафорах *міста* українських митців цього періоду наявні ознаки, які нагадують творчість Е. Верхарна, Р. М. Рільке, П. Елюара, Л. Арагона, О. Блока та ін. Актуалізація концепту *місто* відбулася в мові урбаністичної поезії, яку розвивали в Україні насамперед М. Йогансен, П. Филипович, М. Драй-Хмара, М. Зеров, В. Сосюра, Є. Плужник, а згодом Д. Павличко, Л. Костенко, І. Драч, В. Коротич, Б. Рубчак, І. Калинець, О. Забужко, Ю. Андрухович та ін.

Упродовж століття українські поети осмислювали місто у двох основних аспектах: як культурно-історичний об'єкт; індустріальний, інтелектуальний, духовний центр; ідеалізована модель всесвіту і як великий населений пункт, де влада грошей

призводить до духовної і моральної деградації, переродження людини. Передумови таких інтерпретацій закладені в історії світової культури і реалізовані в образах Небесного Єрусалима — нового раю та Вавилона — проклятого міста (Топоров В. Н. Текст города-девы и города-блудницы в мифологическом аспекте // Исследования по структуре текста. — М.: Наука, 1987. — С. 122; далі — Топоров). Амбівалентність осмислення наявна і в характеристиці міста за розташуванням у семіотичному просторі: «Концентричне положення міста в семіотичному просторі, як правило, пов'язане з образом міста на горі (або на горах). Таке місто виступає як посередник між землею і небом, навколо нього концентруються міфи генетичного плану (в його заснуванні, як правило, беруть участь боги), воно має початок, але не має кінця — це «вічне місто». Ексцентричне місто розміщене «скраю» культурного простору: на березі моря, в гирлі річки. Тут актуалізується не антитеза «земля / небо», а опозиція «природне / штучне». Це місто, створене всупереч Природі і перебуває з нею в боротьбі, що уможливлює подвійну інтерпретацію міста: як перемоги розуму над стихіями, з одного боку, і як перекручення природного порядку, з другого» (Лотман Ю. М. Символические пространства // Лотман Ю. М. Семиосфера. — СПб: Искусство — СПБ, 2004. — С. 321).

Вічним містом, центром духовності й краси в мовотворчості багатьох поетів досліджуваного періоду і насамперед у поетів-неокласиків є *Київ* (цикл «Київ» М. Зерова, М. Драй-Хмари, П. Филиповича): *вітай*, *замріяний*, *золотоглавий*/ *на синіх горах* (М. Зеров); *ти — перло в Володимировім гроні*,/ *заправлене в смарагд*, *де кожна грань*, *мов Маргарита в сіверній Короні*, *горить красою дивних осявань* (М. Драй-Хмара). Ще більш ідеалізований, власне утопічний образ міста змальовано у поезії «Місто майбутнього» М. Драй-Хмари:

Півкола, прямокутники, квадрати;
будинки із бетону, криці й скла;
скрізь радіомузика, автомати,
і над усім — звитяжний знак числа.
Кругом сади. На їхні пишні шати
спадає водограїв срібна мла,

а з неба, де горять ясні блавати,
спливає золотиста мушмала.
Тут мешкає одна сім'я-громада,
де слів — в'язниця, люпанар і кат —
не знають, і де кожен день — відрада.
Кинджала не кривавить помста й зрада:
братерство тут найвищий маєстат,
а можний розум — всеєдина влада.

Водночас події, які відбувалися в Києві в 20—30-ті роки, викликали розчарування в митців: *Розмитий вздовж і поперек,/ немов облитий цебрами помиїв,/ забутий Богом Баальбек —/ такий був у двадцятім році Київ* (Ю. Клен). Метафори, що характеризують місто цього періоду, мають переважно негативну емоційно-оцінну конотацію: *коростою вкритий Хрещатик*, *роздерті печери*, *строщений череп* неба над *містом старим* (Ю. Клен)

Іншою є поетична рецепція міста Б.-І. Антоничем. У збірці «Ротації» митець представив його як осередок гендлярства, облуди, *кубло презирства і голоти*. «Автор розвінчує всесильного бога міста, що «під оркестру полісменів» рахує «зорі, душі і монети», втративши моральні, взагалі духовні орієнтири, те відчуття краси, яке притаманне психології селянина» (Ільницький М. На перехрестях віку: у 3 кн. — К., 2008. — Кн. ІІ. — С. 114). *О пущо з каменю, коли тебе змете новий потоп*? — запитує в одній із поезій Б.-І. Антонич. Ця метафора міста як *пущі з каменю* протистоїть біблійній *місто-сад*, вічне місто, новий рай і є виявом тогочасної течії в європейській поезії, яку Б. Пастернак назвав «містичним урбанізмом».

У мові української поезії ХХ ст. переважає аналогізація *міста* з *людиною*, що виявляється в проектуванні на реципієнтну зону різних властивостей людського організму з використанням відповідних мовних знаків, а саме *серця*: *чую, як серце у міста б'ється* (В. Сосюра); *обличчя*: *на обличчі міста* (М. Йогансен); *наш змучений Київ з лиця свого витре/ сліди, що лишила роз'ярена повідь* (М. Бажан); *лице мойого міста різдвяно-тихе, з місяцем вгорі* (І. Жиленко); *у Києва — твоє обличчя/ з зеленкуватими очима* (О. Ірванець); *очей*: *місто витріщить очі/ сколихнеться глибоко* (М. Семенко); *чола*: *від спеки місто*

важко дише,/ й чоло його шорстке й червоне/ під віялом нічної тиші/ поволі стигне і холоне (Б.-І. Антонич); *та знов чоло підводить Київ* (М. Рильський); *рамен*, *плечей*: *на млосних міста раменах* (М. Йогансен); *могутні плечі, дужа шия, —/ такий ти, Києве, наш друг* (П. Тичина); *руки*: *місто розкидає залізні акорди/ рукою сміливою стальних шляхів* (М. Семенко); *високий воїне з мозольними руками* [про Київ] (М. Вінграновський). Осмислюючи *місто* як живий організм, поети аналогізували вулиці з *жилами* або *венами*: *вулиці-жили укрилися гноєм* (М. Йогансен); *вулиць набряклі вени* (М. Бажан), а *дахи* міських будинків — із *суглобами*: *спав мій квартал,/ вкривши небом суглоби дахів* (І. Драч). Основою метафори *людина → місто* (*тіло → місто*) є проекція будови людського організму на зовнішній простір, яка існувала ще в міфопоетичній свідомості (Топоров, 124—125).

Митці називали те чи те місто *матір'ю* (*матір Полтаво*! (Б. Олійник) або *батьком* (*о Львове, батьку мій камінний* (Д. Павличко), акцентуючи насамперед тісний і важливий зв'язок із ним ліричного героя; а також *дідом* (*тож діди-міста/ прощають сумно вибрики нащадкам* (Б. Олійник), профілюючи історичну пам'ять міста як факт історичного минулого та становлення майбутнього. Історичний аспект увиразнювала також аналогізація міста з *другом*, *порадником* (*от він, прадавній Київ,/ мій незрадливий друг, порадник мій старий* (М. Рильський).

Вибір донорської зони значною мірою визначений граматичною формою мовного знака реципієнтної зони (*Полтава — імен. ж. р. → мати*, *Львів — імен. ч. р. → батько*). Впливає на цей процес також ракурс творення образу міста — у зв'язку з іншими містами чи у зв'язку з ліричним героєм. У першому випадку донорськими зонами часто ставали ті когнітивні структури, які давали змогу профілювати рівноправність у відносинах (наприклад: *Львове, брате Києва* (М. Рильський), *уклін земний тобі*, *Варшаво,/ від брата Києва кладу* (М. Рильський) та ін.), рідше — ієрархічність (наприклад: (*про Київ*) *з'єднаний безсмертною судьбою/ з старшим братом*, *з рідною Москвою* (М. Рильський). У другому випадку ліричний герой здебільшого звертався до рідного міста як до старшої людини (батька, матері, старшого друга тощо), профілюючи тим повагу.

У разі аналогізації *міста* з *матір'ю* визначальним є історико-культурний чинник. В. М. Топоров наголошує: «Образ міста, порівнюваного або ототожнюваного із жіночим персонажем, в історичній і міфологічній перспективі є окремим, спеціалізованим варіантом .. більш загального й архаїчного образу Матері-Землі» (Топоров, 124). Таке ототожнення має давню традицію, про що свідчить метафора *Київ — мати міст руських*. На думку вчених (І. Г. Франк-Каменецький, О. М. Фрейденберг, Д. С. Лихачов, В. М. Топоров та ін.), словосполучення *мати міст* — це калька з грецького *метрополія* (μήτηρ — мати і грец. πόλις — місто), що означало не тільки місто-державу, а й засновницю, матір; місто, столицю. Метафора *мати → місто* актуалізована в мові української поезії 40—50-х рр. і стосується переважно Москви: *Москва, ти нам мати, ласкава, єдина:/ народів радянських у тебе родина* (П. Тичина).

Представники різних стильових напрямків української поезії XX ст. порівнювали *місто* з *велетнем*, профілюючи насамперед його розмір, а також у відповідних контекстах могутність, величність та протилежність природі: *тисячолітній alt-Берлін, підрівняний,/ підстрижений, підфіксатуарений,/ підфарбований — стоїть навколішках, підперезаний широкими просторами сучасних/ будівель і вулиць, — місто-велетень змітає і/ зрівнює, підпирається монументальними палацами,/ домами, брамами, мільйонними пам'ятниками* (М. Семенко); *о місто-велетню, що виростив бетони/ там, де колись пишалися поля* (Є. Плужник); *мій Київ радянський, замріяний велетню мій* (А. Малишко). Ці метафори мають позитивне емоційно-оцінне забарвлення, на відміну від тих, у яких місто асоціюється із *потворою*: *драпіжне місто поле пожирає/ щелепами голодних риштувань.../ щороку відгризає/ за шматом шмат/ димучим коксом і вугіллям/ годована потвора/ і сповиває в чад/ недоїдок великого простору* (Ю. Клен). Наведена метафора профілює інтенсивність розростання міста і протиставляє його природному середовищу. Ту саму властивість реципієнтної зони, але без негативного забарвлення висвітлює метафора І. Калинця: *їде похід армії звитяжного каменю,/ і шикуються щільно бруку полк за полком.*

У мові української поезії XX ст. *місто* сприймається також як витвір мистецтва, а саме як *поема*: (про Кам'янець) *поема, вирізьблена із граніту* (М. Драй-Хмара), *сонет*: *місто — сонет з каміння, цегли й скла* (Б.-І. Антонич). Тенденція оспівувати місто як величне творіння людських рук, радянського народу посилилалася у другій половині XX ст. у зв'язку з повоєнною відбудовою країни та прославлянням трудових подвигів радянського народу: *скільки ж треба чародіїв,/ щоб оце побудувать*! (М. Рильський), *як народна грала сила/ над узбіччями Дніпра,/ щоб ця велич розкрилила/ стільки ясності й добра* (М. Рильський).

З машиною аналогізував місто В. Сосюра: *на машину-місто задивився вечір,/ туманіє синь*, протиставляючи його одухотвореній природі та профілюючи стрімкий темпоритм міського життя, а в ширшому контексті підкреслюючи відстороненість від міста ліричного героя. В інших рядках ліричному герою *прекрасно почувати себе часткою міста,/ чудесної машини наших днів* (В. Сосюра).

Донорськими зонами метафоричних проекцій на реципієнтну зону *місто* були також когнітивні структури концептосфери *природа*, зокрема *тварини* і *рослини*. Наприклад, М. Семенко, слідом за Е. Верхарном, аналогізує місто зі *спрутом*: *сучасний велетень-спрут зачепив ці місця/ своїми лабетами*, *і Берлін гуде, позбувшись/ музейних руїн, цокає, гримить і пахне/ газоліном* (М. Семенко). Згодом І. Римарук проектує на реципієнтну зону наявність *жабр*, що дещо знижує метафору: *таж на денці плетених долонь/ роздуває жабра мегаполіс*. Частотною в мові української поезії радянських часів була характеристика міста з акцентуванням метафоричної ознаки *крилатості*: *місто білокриле* (В. Сосюра), *Переяслав сонцекрилий* (М. Рильський), *крила вгору зносить у надії,/ воскресаючи*, *прекрасний Львів* (М. Рильський).

У мові української поезії кінця XX ст. зрідка фіксуємо метафори, засновані на аналогізації міста з *рослиною* або якоюсь її частиною: *ніжних міст розсипані суцвіття* (О. Забужко). Фітоморфна концептуальна метафора біблійного походження *сад → місто*, яка виражає ідею міста як нового раю (Топоров, 121—122) малопродуктивна в цей період. Вона активізуєть-

ся лише в мовотворчості окремих письменників: *сади будинків — цегляний едем,/ де лагідно мовчать скульптурні звірі* (Ю. Андрухович).

Автономна реципієнтна зона метафоричних проекцій у мові української поезії XX ст. — міська *вулиця*. Донорськими зонами в таких випадках є переважно когнітивні структури концептосфери *природа*, а саме ті, що пов'язані з *водним потоком*, оскільки пересування великої кількості людей традиційно аналогізується із переміщенням води: *в протоках вулиць чути сурми клекіт* (Л. Первомайський), *киплять, вирують гирла вулиць* (Д. Павличко), *а я дивлюсь на ріки темних вулиць* (Л. Костенко); а також *формами рельєфу*: *вулиць провалля чорне* (Є. Плужник), *яр вулиці* (І. Калинець). Рідше донорськими зонами метафоричних проекцій на реципієнтну зону *вулиця* ставали когнітивні структури концептосфери *людина*: *скромний містер Уолл-стріт* (М. Бажан), *і вулиця чужа/ в замет сміється чорними зубами* (Л. Костенко), *підбиті під дих древні вулички/ ледве під гору повзуть* (О. Забужко).

Місто як нова реципієнтна зона для мови української поезії привертало увагу поетів упродовж усього XX ст., але його метафоризацію нерідко визначали традиційні для європейської літератури моделі. Концептуальні метафори як матричні світоглядні моделі були основою творення багатьох індивідуально-авторських метафор. Зміст, який вони реалізували, залежав від контексту, а також теми твору, мети його написання, стильового напряму тощо.

Лідія Прокопович

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ПРОСТІР» У ПОЕЗІЇ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

Життя кожного письменника відбувається в певній часопросторовій площині. Її узагальнені і естетизовані виміри втілені в художньому слові автора, у його індивідуальній мовній картині світу. Епіцентр Маланюкової індивідуальної картини світу — *Україна*. У контекстах цю поетичну універсалію часто вербалізують номінації *земля*, *поле, степ*, які традиційно є компонентами лексико-семантичного поля «простір».

Художнє бачення української *землі, степу* у поезії Є. Маланюка «накладається на історичні сюжети античності» (Т. Салига). Поет послідовно називає Україну *Елладою*, однак означує цей античний онім етномаркованими епітетами *степова*, *скитська* тощо: *О моя* ***Степова Еллादо****, ти й тепер антично ясна!* (Цит. за виданням: Маланюк Є. Поезії. — К., 1992. — С. 578); *Куди ж поділа,* ***Степова Елладо****,/ Варязьку сталь і візантійську мідь?!* (С. 140); *Коли ж, коли знайдеш державну бронзу,/ Проклятий край,* ***Елладо Степова****?!* (С. 142); *І виросте з міцного дуба Рим,/ З міцного лона* ***скитської Еллади****!* (С. 167). Наведені ілюстрації засвідчують контрастне сприймання й оцінювання образу України-Еллади — від інтимно-ліричного, високого (*моя Еллада, Еллада антично-ясна*) до інвективного (*проклятий край*). Цей світоглядно-оцінний парадокс Я. Неврлий пов'язує з патріотизмом і геніальністю поета: «Любити і ненавидіти Батьківщину дано геніям. Так *немилосердно* картати Україну міг лиш той, що був готовий за неї віддати своє життя. Той, для кого вона в кров і мускули вросла».

Земля у мовосвіті Є. Маланюка — це багатогранний символ, у якому загальні, універсальні значення набувають української конкретики. Зокрема, таку етномаркованість засвідчує метафоричне ототожнення *земля — жінка* (*мати, праматі, наречена*): *Тут* ***жінка безсила — земля*** *розімліла від спраги* (С. 259); *Тут* ***безсилою жінкою****, непритомно-прекрасна,/ Розгорнулась опалом голим тілом* ***земля*** (С. 311); ***О земле****! Чорна* ***мати мила****!/ До Тебе — знову. Знову — ниць* (С. 111); *Так* ***пра-***

матінка *вічна розкрила/* ***Чорноземну*** *укохану плоть* (С. 53); *І* ***земля-наречена*** *в молочнім цвіту/ Яблунево-рожевих садів/ Мліє солодко в сонячно-яснім меду* (С. 135).

Номінація *земля* традиційно естетизується в епітетних та метафоричних контекстах: *І верталися знову до* ***землі золотої****/ Сапфірово-безмежним шляхом кораблі* (С. 294); *Дзвенів нещадно пожадливий день,/ Цілуючи ненатлим сонцем ..* ***прекрасну, п’яну землю*** (С. 271); *У вітах і стеблах — така напруга,/ Так пристрасно їх вітер напина./* ***Землі нагої*****,** ***спраглої*** *на плуга,/ Яриться темнолонна* ***глибина*** (С. 181); *необмеженим акордом/ Пливе* ***землі*** *барвистий* ***хор*** (С. 237); *Буяє на розквітлих вишнях/* ***Солодке молоко землі*** (С. 105); ***Земля напнулась готикою росту****...* (С. 167); *Так* ***стає древнім ликом земля****/ Як створив її перший топограф* (С. 230). Позитивну настроєвість, високе звучання проілюстрованих метафоричних уживань номінації *земля* підтримують поетоніми *кораблі, сонце, акорд, готика*, *лик,* епітети *розквітлий*, *сапфірово-безмежний, темнолонний, древній,* дієслова *пливе, буяє, цілує* тощо.

Мовообраз *землі* урізноманітнюють уведені до складу метафор соматизми *тіло*, *плоть, обличчя*, *лице, голова, груди, м’язи.* Зазвичай такі структури є багаточленними, їх поетичний зміст, оцінність прочитуються тільки за умови цілісного сприймання усієї метафорично-епітетної синтагми. Пор.: *Списи дощів на смерть протнуть/* ***Землі старої чорне тіло.****/ І заблукає сива муть/ В полях журлива і безкрила* (С. 107); *Боронить пазурями, зубами/* ***Землі покраяну плоть*** (С. 162); *Я хочу в теплі/ Медом сонця й вином п’яніти,/ Бачить* ***мудре обличчя моєї землі*** (С. 50); *І знову — сам. І знову кличу./ І відгуку — нема. Нема./* ***Землі прачорному обличчю****/ Хилюсь і слухаю*: *німа* (С. 111); *Де дощ січе* ***сумне лице землі*** (С. 571); *Та* ***на груди цієї землі*** *покладає історія/ Із шляхів, племенами протоптаних*, *вічний хрест* (С. 165); *Тут вітри не страшні./ Тут* ***земля ґудзувата****/* ***Напинається м’язами впертих горбів*** (С. 285). Такі антропоморфізовані метафори «відзначаються суб’єктивністю вибору асоціацій, активізацією потенційних можливостей семантичного розвитку слова» (Н. В. Калинюк), динамізують семантику номінації *земля* як одиниці поетичного словника XX ст.

Традицію антропоморфізації образу *земля* продовжують дієслівні метафори, що відбивають особливості її конкретно-чуттєвого та психологічного сприйняття. Так, урочистого мажорного звучання надають контекстам сполуки іменника *земля* з дієсловами *будує, справляє* (*шлюби*): *Христос гряде із сніжних піль/ Крижаний храм* ***земля будує*** (С. 111); *Ой, вийди в сад, що бджолами бринить,/ Поглянь —* ***земля справляє*** *з сонцем* ***шлюби*** (С. 175). Високу поетичну тональність цих слововживань підтримують іменники *Христос*, *храм, сад*, *сонце.*

Натомість тяжіння до негативної конотації виявляє номінація *земля* у сполуках із дієсловами *тремтить, заснула* та з метафоричним висловленням *пила піт і кров*: ***Земля***, *дощами не помита,/ В останнім полум'ї* ***тремтить*** (С. 106); *Стара* ***земля — завмерла і не дише****/ Лиш де-не-де торішній мертвий колос* (С. 144); *І* ***пила піт і кров земля*** (С. 213).

Звуковий образ *землі* у поезії Є. Маланюка створюють дієслівні характеристики *стугонить, дуднить, гуде*, об'єднані спільною аудіальною ознакою 'видавати довгі протяжні низькі звуки', пор.: *І* ***стугонить моя земля*** (С. 133); ***Дуднить*** *земля. Нещадно б'ють копита,/ І кінь Мазепи змучено хропить* (С. 168); ***Земля гула*** *і кликала буяти,/ Буяти бунтом в жадобі пожежі* (С. 211); *Ждали всі зеленого розмаю,/ Леготу плодючого тепла,/ Ти ж дихнув, смертельно-білий маю,/ І* ***земля*** *снігами* ***загула*** (С. 563). Водночас нульовий вияв звукової семантики засвідчують епітетна сполука *німа земля* та дієслівна метафора *земля німіла*: ***Німа земля****, що цвинтарем* ***заснула*** (С. 175); *І зі сходу на захід далеко летіли лелеки,/ І* ***німіла дощами напита осіння земля*** (С. 165).

Семантику просторового образу *земля* конкретизує номінація *поле.* Епітети до неї — і традиційні, засвоєні з народнопісенної мови, і авторські, які осмовлюють індивідуальні враження й оцінки Є. Маланюка: ***Чорне*** *поле. Глуха рівнина./ Вітер хижо свистить — душогуб* (С. 185); *Навколо лиш вітер та поле../ Те —****Чорне****: як ніч, як нещастя* (С. 187); *Тільки вітру остання хвиля/ Погасає на* ***диких полях*** (С. 238); *Примарою, як неміч, злою/* ***Неплодне поле*** *затремтить* (С. 349). Образно-естетичну й експресивну модифікацію слів *поле, земля* здійснюють об'єднані семами 'небезпека',

'страждання' іменники *нещастя, неміч, проказа, примара.*

Із характеристиками *чорне*, *дике, неплодне* семантично й аксіологічно контрастує епітет *веселе*: *А за стіною день і по **веселім полю** —/ Блакитним вітром даль — під гомоном висот* (С. 151).

Номінація *поле* естетизується також у генітивних метафорах — власне просторових (*далеч піль, пустеля піль*) та антропоморфних (*подих піль*). Пор.: *Теплий день кликав **далеччю піль**,/ Мріяв обрій в гарячій імлі* (С. 111); *Померлих **піль** пустельний **подих**/ Глухого вітру тропарі* (С. 111).

Для уродженця степового краю Є. Маланюка «Україна — це простір, степова неозорість, це краса і сила вільного духом люду» (Т. Салига). Тому умотивованим є ядерний статус номінації *степ* у лексико-семантичному полі «простір», її особливе функціонально-семантичне навантаження в описах України.

Різнотипну оцінність *степу* як реалії національного простору вербалізують епітети:

- колірні — *чорний, жовтий, сивий*: *А Ти — байдужа і чужа —/ І **чорний** степ пішла шукати* (С. 119); *Десь **жовтий** степ, плодюча осінь,/ Дзижчить гарячий синій воздух* (С. 475); *Де губиться шматками **сивий** степ* (С. 177);
- психологічного сприйняття — *дикий, спраглий, earситий, пустинний, дрімучий*: *Став на землю варяг./ І загорілась відвага —/ Бористенського плеса обабіч — на **дикий степ*** (С. 165); *Ти, року Божого цього, господнє літо,/ На **спраглий степ** хрестильну кров скропи* (С. 168); *І карою здригнеться **спраглий степ*** (С. 366); *З усіх сторін гудів голодних простір,/ **Неситий степ** стискав валами хвиль* (С. 568); *А степи твої знов — **пустинні**,/ Хіба тільки нові хрести* (С. 117); *А як же вгадать твоє ім'я,/ Що його десь шепочуть **дрімучі дніпровські** степи*? (С. 237).

У характерних прикметникових означеннях *половецький, припонтійський* відображений історико-культурний зміст реалії *степ*, пор.: *Де хмарами спинилось небо Під ярим полум'ям пожеж,/ Де простір — **половецьким степом**,/ Де дика далечінь — без меж* (С. 128); *І знову чарівне обличчя/ Закриє*

***половецьки**й степ* (С. 116); *Мов на бандурі велетенській грає/ Співучим вітром **припонтійський** степ* (С. 140).

Водночас *степ* у Є. Маланюка — не статичний пасивний об'єкт художнього зображення. Його динамічність, наповненість рухом відбивають дієслівні метафори: *I знову **степ пестить** мої повіки* (С. 151); ***Степ підвівся і втілився** в древній хаос* (С. 155); *А **степ палає** вічним суховієм* (С. 162); *Там, де **степ** під ралом **затиха**/ І болячкою пухнуть горби...* (С. 215).

Етнонаціональна практика осмислення *степу* як простору волі розгортається в асоціативний ряд *степ — воля*. Найвиразніше його репрезентує епітетна словосполука *воля степова*: *В тім спів був і спогад про минуле,/ І давня спрага **волі степової**,/ І темний гнів нащадка, й виклик долі./ Й терпка нудьга, і запорізька лють* (С. 413).

Асоціація *степ — воля* умотивовує вживання номінації *степ* у пейзажних описах із мікрообразами *могила, козацькі могили, скитські баби: І на древнім, на скитськім, на кров'ю залитім просторі/ **Говорили могили, співали козацькі вітри*** (С. 47); *І знову **скитські баби і хрести*** (С. 140). Крім відзначеного, метафори *говорили могили, співали козацькі вітри* додатково об'єктивують етнонаціональну традицію осмислення *степу* як місця, пов'язаного з багатьма знаковими для української історії подіями.

Уживання номінації *степ* у мовостилі Є. Маланюка пов'язано з осмисленням і показом не лише давніх, а й ближчих до автора за часом історичних подій. Зокрема, про це свідчать контексти, в яких образ *степу* репрезентовано в різнотипних структурах через сему 'війна', пор.: ***Степ тремтів** від **залізного зойку війни**,/ **Степ стогнав** — гомін гулко котився гонами* (С. 154); *Мінилися слова і назви/ І там, **де в степ вгризався бій,**/ Він плугом гоїв чорні язви і переорював горби* (С. 222); *А **степ**, **гарматами пооораний**,/ **Тремтить від крові і кісток*** (С. 234); *Хай замість **танку степова тачанка**:/ Не жарт, коли у ній крилатий гарт* (С. 267). Мілітаризми *бій, війна, гармати, танк, кров*, *кістки* перебувають в одній асоціативно-метафоричній площині з номінацією *степ*, засвідчуючи ускладнення основного її просторового значення семами 'час', 'історія'.

Знаковим для опису національного простору в поезії Є. Маланюка є образ *море.*

Із відзначеною вище індивідуальною закономірністю образотворення у руслі накладання українських реалій на сюжети, образи, символіку античності пов'язане послідовне зіставлення, порівняння *моря* зі *степом*. Пор.: *Тут дідизна Стрибогова знову росте./ І у співі морців, і в плачі Ярославни/ Однаково звучать вони:* ***море і степ*** (С. 295); *Двоєдина державо стихій протилежних:/ Там — смарагдами трав, тут — сапфірами хвиль/ Володієш співзвучно в просторах безмежних,/ І покірливо гнуться — вода і ковиль* (С. 295).

В розглядуваній поезії образ *моря* майже безепітетний, його текстова репрезентація спирається на певні асоціативні константи — температурні (*студене*), колірні (*синій, блакитний, блакитно-сизий, блакить, малахіт*). Пор.: *А десь дзвенять* ***блакиттю*** *береги,/ Зростаючи в живучому просторі* — С. 291); *Ось широчінь* ***блакитно-сиза****,/ Морського вітру рівний спів.../ О моря материнські груди/ Під пружним* ***малахітом хвиль****!* (С. 293). У наведених поетичних фрагментах образи — носії семи 'колір' (*дзвенять блакиттю береги, широчінь блакитно-сиза, малахіт хвиль*) визначальні для візуально-пейзажних описів *моря.*

Основна модель персоніфікації образу *море* — генітивна метафора: ***груди моря*** *грають від снаги* (С. 291); *Над гаванню — блакить і дим,/ Варязький вітер,* ***подих моря*** (С. 298).

Знаковими для пейзажно-оцінного зображення *моря* у поезії Є. Маланюка є предикативні метафори *море спить, море хрипить, море злориться*: ***Море спить*** *і у сні лиш недужно та важко дише./ Низьке небо мовчить над безмежжям поснулих хвиль* (С. 295); *Хворе* ***море хрипить****...* (С. 295); *І з'явиться спасенна* ***синь****,/ І щухне шал, і* ***море зморіться****,/ І неозора далечінь/ Свічадом тиші розпрозориться...* (С. 300).

Лексико-семантичне поле «простір» у поезії Є. Маланюка доповнює також номінація *небо* (*небосхил, обрій, овид, видноколо*).

Небесний простір автор сприймає насамперед через колірну ознаку, тому у розглядуваних поетичних контекстах часто спостерігаємо, крім традиційних епітетів-колоративів, також іменники *блакить, синь: Нитками золота прошита/* ***Блакить.****/*

*Висока **синь** і золоті жита* (С. 305); ***Блакить** порожня — тільки простір/ Для бомбоносних літаків* (С. 467); *А над тобою нежива **блакить,**/ Воздушних рік невідомі плеса...* (С. 580); *Лунко грають простори осінні./ Ллється **синь**, і став дзвенить, як скло* (С. 432); *Засяє **синню** сіра **вись*** (С. 477); *У **небі** глибиніє древня **синь,**/ Внизу — прозора велетенська тінь,/ Від хмари, що жене південний вітер* (С. 175); *Ще день високий, ще трива/ Зеніт мелодії **в блакиті*** (С. 175).

Іменник *небо* та його контекстні синоніми — інтенсивно означувані одиниці у мовостилі поета. Відповідні художні означення — найрізноманітніші, вони репрезентують особливості авторського сприйняття:

- візуальні: *Тремтів **золотий обрій*** (С. 568); ***Зоряст*е** небо у вічність провалило* (С. 70); *Звичайний день. Чому така відрада./ В цім **обрії просторім і яснім**?* (С. 257); ***Глибоке** небо, білі хмари/ Та плюскіт срібної води* (С. 409); ***Розгорнутий обрій**/ В пломенях полудня гойдається тремтливо* (С. 239); *Осіння ніч **кантясте видноколо,**/ Мов чорний контур, в коло обвела...* (С. 580);
- психологічно-оцінні: *Вже закінчили жати жито./ **Голодні обрії**. Глибінь* (С. 203); *Простори обрієм майнуть/ За близький **зваблюючий обрій**...* (С. 263); *І заходить ніч. І тьма Батиєм/ Одягла **непевний небосхил*** (С. 352).

Негативне сприйняття *неба* вербалізують епітети *чуже, безоке, зимне, байдуже, важке, пусте, порожнє, скорботне, безбожне*: *Це нічого, **що небо чуже**, і чужа/ Далечінь віє в очі —/ Дивись* (С. 135); ***Небо знову безоке і зимне*** (С. 178); *У **небі байдужім** шрапельним намистом/ Простягаються вибухи матові* (С. 239); *Криваве лоно вод**, важке скорботне небо.**/ А вколо хлібороби міднолиці/ Висока синь і золоті жита* (С. 334); *Як віддати ?.../ Це лунке **пусте**, **порожнє небо**,/ Цю безбожну неживу **блакить*** (С. 470); ***Безбожне небо** повний келих кари/ Зливало на оселі і поля* (С. 471).

Зафіксовано також розгорнуті образні описи *неба*, ядром яких є мінітексти — генітивні метафори (*На вересень, на день, на даль/ Вже насувається пустеля —/ Важкого **неба** зимна **стеля**/ Та хмар мандрована вода* (С. 348); *І **неба оксамит** перлистий/ І голос вулиці дзвінкий* (С. 88); *Знов **неба** темний **окса-***

мит/ *Засипали осінні зорі* (С. 108); *Вже на* ***єдвабі неба*** *осінь*/ *Гаптує золотом лазур* (С. 90) або ж дієслівні метафори (*Заплющивши повіки хмар,*/ ***Забуло*** *землю* ***небо*** *знову* (С. 93); ***Заплющить небо*** *хмари вій* (С. 106); ***Небо ллється*** *над вами* ***ласкаве***/ *І* ***голубить*** *вас леготом хвиль* (С. 409); ***Тремтить*** *в розплавах сонця* ***обрій*** (С. 371); *За сутінь* ***западає овид*** (С. 347).

Конкретно-чуттєве значення наведених метафор увиразнюють епітети та компаративні деталі. Вони свідчать про новаторське уживання поетоніма *небо*, яке автор переосмислює, апелюючи до понять, які формують загальнокультурний і концептуальний зміст цього мовного знака.

Структура лексико-семантичного поля «простір» у мовостилі Є. Маланюка загалом проектується на структуру однойменного угруповання у національній поетичній мові. Діапазон семантико-естетичного розгортання номінацій природного простору (*земля, поле, степ, море, небо*) надзвичайно широкий, він засвідчує і традиційні, і новаторські засоби смислотворення, виявляє індивідуальні способи розвитку й збагачення словника у художньому зображенні національного простору.

Наталія Дащенко

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ *ЛЮБОВ* У ПОЕЗІЇ МАРІЇ МАТІОС

Мова української поезії відображає світогляд українця, закоріненого на емоційно-чуттєвому сприйманні й відтворенні зовнішнього і внутрішнього мікросвіту. Одним із центральних у ньому є поняття *любов*, яке у поетичній творчості М. Матіос індивідуально виражене і відзначене етнокультурною специфікою.

Письменницю літературознавці часто називають етнопсихоаналітиком, який звертається у своїй творчості до найпотаємніших сторін буття народу, постійно ставить запитання «Хто ми?», примушує думати і переживати. М. Матіос — автор поетичних збірок «З трави і листя» (1982), «Вогонь живиці» (1986), «Сад нетерпіння» (1994), «Десять дек морозної води»

(1995), «Жіночий аркан» (2001), «Жіночий аркан у саду нетерпіння» (2007), що об'єднують твори, про які сама письменниця сказала так: «поезія — то виказування суцільного «я», то тектонічне формування тебе як особистості».

У поезії М. Матіос глибокі внутрішні переживання мають широку амплітуду, виявляють емоційні і тілесні стани, пов'язані з поняттям *любов*. Це почуття авторка називає бунтівливим, гріховним. Таке трактування сприймаємо в контексті уявлень про кохання — суспільних, традиційних, народних. Воно *гірке*, *потайне*, часто виходить поза межі народної моралі, *відчайдушне*, *не легковажне*, *глибоко пережите* і *відчуте*. Любов ліричної героїні — *чаклунська*, *медитативна*, *відьмацька*, *розкута*, *еротична, небесна, захланна.* Поетеса створює складні метафоричні образи з конкретно-чуттєвими асоціаціями: *любов — удар* (*любов — це так, **як дав би хто під дих чи в ребра***), *любов — змія* (*любов виповзає із мене — **мов кобра***), *любов — храм* (*Зречімось цієї отрути —/ **Коханням зветься цей храм***).

Тематично пов'язані з цим поняттям поетичні словосполучення утворюють семантичне поле 'любов'. Спираючись на ключову номінацію цього поля, М. Матіос передає своє уявлення про емоційний внутрішній простір особистості, представляє її інтимний світ, спираючись на етнопсихологічні, соціокультурні традиції в культурі чуттєвості українства. Так, *любов* означена епітетами й порівняннями: ***Загойна**, як вода хвойна,/ **Тяжка**, мов судьба ізгойна,/ **Вільна** — бо без конвою,/ **Незнана** — як вік мезозою,/ **Солодка**,/ **Гірка**,/ **Розкута**,/ **Весела** — що сміх банкрута,/ **Гостра**, мов брила наріжна,/ **Непевна**, як шлях роздоріжний,/ **Безцінна**,/ **Смішна**,/ **Печальна**,/ **Таємна**, як срамна тайна,/ **Недовга** — що слід астероїда,/ **Смертельна**, мов кров затроєна,/ Вогнем у лице нам дише/ І долю нам строго пише.*

Ключові слова в зображенні *любові — душа, серце*, що створюють свої семантичні мікрополя. Поетична сполучуваність іменника *душа* в поезії М. Матіос — основа системи наскрізних образів емоційно-почуттєвого мікросвіту закоханого. Спостережено, що переважають конструкції «іменник *душа* + прикметник», в яких активно вживаються епітети: *бідна, біла,*

вечірня, гола, звуглена, зимна, камінна, крилата, нага, недобита, незрозуміла, неколінопреклонна, непродажна, несвяткова, неходжена, мучена, ніжна, розтріскана, самотня, сльотава, спресована, стерпла, ущільнена, чистюська. Цей означувальний ряд має два полюси окреслення стану: піднесеного (*біла, крилата, чистюська*) та зниженого, що переважає. Подібну амплітуду емоційного стану виражають і метафоричні сполуки «іменник *душа* + дієслово»: *вмліва, гарує, затремтить, квітує, клекоче, мовчить, ночує, поплететься, скавулить, скапне, спалює, тисне*.

Номінативні та предикативні словосполучення мають нерозривну метафоричну структуру: *душі параліч*; *поля душі*; *душа — остання блудниця*; *божевільні обійми душ*; *золоті пергаменти душ*; *душі схилились одна до одної*; *душа в душі*; *душа всі пута розірве*; *душа скапне воском*; *спалює душу безсмертний дурман*; *душа скинеться тонкими голосами*; *душу пити до останку*; *палити душу, душу відпустиш, як пташку*; *душа, наче лист осиковий, затремтить*.

У мові поезії М. Матіос активізовано й образотворчий потенціал поетизму *серце*. Його семантичне мікрополе створюють образні сполучення з широким емоційно-експресивним діапазоном. Відзначаємо переважання дієслівних конструкцій із опорним словом *серце*: *болить, гупає, дрижить, здригнулося, канючить, тенькне*. Серед іменниково-прикметникових словосполучень — *серце згоріле, спустіле, стомлене, розірване* (з туги), *четвертоване*. Для ідіостилю поетеси характерні образні конструкції: *серце з люби посивіє/ сизим голубом на зорі; серця огненний омах; серця палкі вогні; лежить, мов квітка у пилюці,/ серце четвертоване моє; горить вогнем весільним моє серце* та ін. Виразником семантики аналізованого поняття *серце* можна назвати такі рядки: *У мене нічого, крім серця, нема./ Я серцем весь вік заґратована.*

Поетизм *кров* у контексті аналізованої поезії також передає емоційний і фізичний стан ліричних героїв: *кров молода*; *дзвін крові, крові зойк*; *крові спасенна втома*; *кров спечеться, зів'яне, клекоче, горить, стогне, салютує*; *кров гуде несамовито, мов літня злива*.

Стан переживання *любові* у поезії М. Матіос вербалізується за допомогою іменників-синонімічних відповідників *кохання,*

ласка, ніжність, бажання, шал, жага, пристрасть, тремтіння, млість. Динаміку любовних переживань передають дієслова: *голубити, виборсуватись, вмлівати, звабити, любити, любувати, милувати(ся), мліти, обнімати(ся), оповивати, пестити, приголубити, пригортати, приневолити, припадати (одне до одного), притиснути, притулити(сь), розлюбити, тішитися, цілувати(сь)*; *перецілована, пещена*. Контекстуально втягнені у семантичне поле ‘любов’ й такі дієслова: *дуріти, задихатися, зів’янути, коритися, мліти, мовчати, попеліти, розуміти, сміятися, снити, украсти, умирати, шептати* та ін.

Тема любові в поезії М. Матіос розвивається «на перехрещенні національного і феміністичного дискурсів» (С. Філоненко). Сематичне поле ‘любов’ охоплює й іменники, що допомагають конкретизувати фізичне почуття, а саме: *губи, груди (грудь), дотики, жадання, жага, коліна, лоно, млість, обійми, перса, плоть, поцілунки, стан, стегна, тіло, тремтіння, уста, хіть, цілунок*. Слова *губи, уста* мають такі означення: *білі, запеклі, згорілі, кваплиі, малинові, натомлені, самітні, скажені, солодкі, сонні, спалені, тугі*.

З емоційним станом закоханості, любові пов’язані номінації, які передають слухові, дотикові відчуття. Традиційно конкретно-чуттєвий зміст мають поетизми *очі, губи (уста), руки, волосся*. Їх синтагматичні зв’язки підпорядковані передаванню найтонших емоційно-психологічних станів: *плеса очей — що ніч*; *очей озера*; *зойк пальців*; *божевільні пальці*; *шепіт долонь*; *гілля рук*; *сонна рука*; *білі руки*; *руки розкрадатимуть, вибиратимуть мене/ сьогодні зночі/ завтра/ і навіки*; *купаються в потоці вогняному/ дві сплетені наші руки*; *рук і волосся плутанина*; *твоя рука/ розтинала жаром білі груди/ і пускала серце сторчака.../ кроїла навпіл груди білі/ і виймала серце, як своє*; *губ отрута, дикі ружі уст*; *мої уста співали б Вам, як птиці*.

Широку гаму почуттів, емоційних станів вербалізовано в аналізованій поезії через семантико-синтагматичні відношення слова *очі* (*вічі*, *погляд*). Тут зосереджена й ознака кольору (*синьозорі, смарагд, горіхові, як Чорне море*), і внутрішнього стану (*як Черемош, дальні, чужинські, нетутешні, нічиї, тепер мої*) та його емоційного вияву (*ясне світіння віч*; *безумний*

ізумруд, дивовижні, з очей — з поволокою дим; *я поглядом зневолю — і підстрелю*).

Почуттєву сферу і тактильні відчуття передає слово *дотик,* семантично доповнене і збагачене образною сполучуваністю зі співвідносними та неспіввідносними лексемами *обійми, цілунки, цілувати, обійматися, тулитися, пригортати* та ін.: *від рук твоїх вмліваю*; *гориш в моїх руках*; *неповторні дотики*; *гарячі обійми*; *обійми підпалюють плечі*; *я, мов ожина з павутини,/ виборсуюсь з твоїх обіймів*; *падаю в обійми*; *притулись мені до голови/ чи до колін*; *дощ цілунків*; *дотик палить*.

Тілесні, фізичні відчуття любові, кохання, закоханості представлені у поезії М. Матіос такими висловами: *сохне тіло уночі,/ Мов свіжозрубана ялиця*; *лиш тіло, як натягнута струна,/ Бринить ліниво, солодко і… сонно*; *тіло робиться, як мед,/ Чи, як сметана, чи ранет*; *сонний запах твого тіла*; *жага спалює кров*; *тремтіння плоті*; *і соками винограду/ Розбуджена плоть стече*; *перстень бажання — як глина суха —/ тріскає*; *гамуємо кров свою п'яну*; *тиха млість сповила* та ін.

Емоційний стан закоханості часто межує із тривожними переживаннями, відчуттям недостатності перебування разом, потерпанням через розлуку. У поезії М. Матіос поняття *розлука* тяжіє до поняття *любов*, оскільки передає усі відтінки стану закоханих, коли вони не разом. Семантику лексеми *розлука* увиразнюють загальномовні й контекстуальні синоніми *самота, печаль, чекання, ждання*; *сама, одна як палець*. Поняття *розлука* формують численні образні вислови: *батіг розлук; звалища розлук; розлука сміється; вродиться розлука; збираєшся в розлуки; безконечна розлука; розлука дихать не дає; ця розлука — що об серце рашпілем; розлука тягнеться, як у сльоту воли; немов холодне літо; застогнеш мовчки від розлук,/ як під сокирою ялиця; печаль велика душу сушить; печаль не має меж; вісім кіл — самої самоти*. Семантичне мікрополе *розлуки* наповнюють прикметники-означення (ждання — *безмежне, довге, несказанне*; самота — *остання, чумна*; печаль — *нескінченна*), дієслова *згадувати, ждати, журитися, кликати, чекати*; образні конструкції: *жду тебе, як пастирі Христа*. Вербалізатори *розлуки* часто виступають у позиції антитези: *розлук зо три кибитки — зустрічей зо дві верстви*.

Ліричні герої (*жінка*, *чоловік*), що переживають любов, номіновані *жінка, шлюбна жінка, дружина, любаска, donna, femea; чоловік, любчик, любас, коханчик золотий, солодкий, коханці хмільні; я, ти, ми*). Примітно, що М. Матіос вимальовує образ залюбленої жінки, використовуючи лексику з високим стилістичним регістром, як-от: *золота, біла пані; небожителька, неповергнута примадонна; лебедиця первопристольна,/ коронована день при дні; цариця й кума королю; Свобода, повелителька, приборкувачка; пасія, таїна, дивина, таємна зірка; явна квітка, білий жбан*. Цей ряд окреслює загальний образ самодостатньої, впевненої, щасливої жінки.

Часто поетеса висловлюється від першої особи. Тоді вона характеризує власне сприйняття *любові*, означеної епітетами *біла, золота, лагідна, палка, покірна, солодка; грішна, звабна, кохана, неминуча, розлюблена, щаслива*. Засобами самоідентифікації ліричного героя, що переживає стан закоханості, є номени різного семантичного та експресивного забарвлення: а) позитивно піднесеного: *Марія-зоря, щасливиця, жона, дівка, дівчинка, немовля, молода, молоденька, молодюська; пещена; добра, рада, сильна*; б) спокусливо-інтимного: *грішниця, досяжна, продажна дівка, відлюдниця;* в) емоційно сумного: *сплакана, жінка-вигнанка*. У межах цих груп можна виділити окремі асоціативно-образні (часто градаційні) ряди змалювання ліричної героїні: *впіймана, як ланя, — у загін./ Обставлена із чотирьох сторін./ Пришпилена…; Я — пергамент/ З печер Кумрана; я — взята у руки скрипка; я — приспане янголя, запізніла фора; Я біла/ камінна/ солотвинська/ сіль,/ І регіт причинний совиний./ Я стогін двох тисяч земних породіль,/ І плач середземний вдовиний; Я гарна — мов ягід стебла,/ Як риба під каменем, гарна,/ Як ще не впольована сарна*.

У любовній грі поетеса характеризує жінку так: *молода бісиця, бісиця із бісиць, чугайстриця, мольфарка, злóдійка*. Часто з'являються зооморфічні образи: *змія, голубка, лошиця, лошичка, ягня, ягниця, стара вівця, лисичка, ласиця; житня пташечка-перепілка; підстрелена дичина* та ін.

Специфічною ознакою вербалізації образу *любов* у поезії М. Матіос є семантичне тяжіння до нього лексем на позначення *опіки, оборони, охорони*. Це виражено у контекстуальних зна-

ченнях ‘захисниця’, ‘заступниця’, ‘цілителька’, ‘пожертва’. Наприклад: *може, я тебе вбороню*; *відвертать від тебе замах/ Чужих очей*; *словом загою*; *сьогодні ладна/ На ешафот за тебе*; *Бог вборонить./ Хай Бог боронить./ Може, я тебе вбороню./ Я цілую твої долоні./ Я боюся./ Бо я люблю.*

До коханого лірична героїня звертається так: *мій яструбе і мій соболю, мій голубе, мій коханий, єдиний мій, солодкий, золотий, милий, рідний, солодкий і гіркий, моя бідашко*. Номінативний ряд на позначення чоловіка великий: він уміщує різнополюсні якості і характеристики, що представляють найрізноманітніші відтінки почуттів, які виникають у жінки щодо свого обранця. Наприклад: *ангол, герой вічний, дон, коханець, коханчик, лицар, любчик, любчик-муж, оборона, Пан, поклонник, рятівник, сирота, судьба, чоловік; вампір, злодій, змій, крадій, палач, розбійник, хижий звір, хижий хижак*. М. Матіос іменує коханого за допомогою експресивних висловів: *ти хвала моя обрадованна/... Ти є душа моя і суть нетлінна*; *Ти є мій Спас./ І Божа кара./ Ти любчик мій./ І Бог./ І цар*. Вторинні образні номінації коханого часто мають будову частини складного речення: ***той****, що над панами Пан*; ***той****, що в чоло цілує*; ***отой****, що усотався в кров навік/ мені святий — як великодна паска,/ і клятий, мов питущий чоловік*. Як і щодо ліричної героїні, для характеристики ліричного героя поетеса визбирує цікаві паралелі зі світом природи, втілені в компаративних зворотах: *ти — запашний, мов сіно*; *молодий, мов олень*; *золотий коханчик/ У передранні пахне, наче мак*; *це ти, мов нічна сьота,/ мов цвіт на сумних деревах*; *ти темінь моря, васильковий чад*; *ти, мов той сон, приходив анізвідки*; *ти — мов татарин на коні кочуєш —/ Гарцюєш по розтрісканій душі*.

Не все у поезії М. Матіос має словесне втілення, як і почуття, що передаються чи сприймаються на рівні вібрацій, інтуїції. У поезії багато образних висловлювань, що мають імпліцитний зміст. Цьому підпорядкована й оригінальна строфіка, й обірвані, недомовлені фрази, і накопичення розділових знаків — трикрапок, знаків оклику і запитання: *Зійшовся клином світ чи світом клин/ На срібнім сяйві золотих сивин./ Пливе з-під ніг тверда колись земля./ І я дивуюсь: я це чи не я?!*

Вербалізація любовного стану здійснюється через займенники різних розрядів: особових (*я, ти, ми, він*), присвійних (*мій, твоя, наші*), означальних (*який, яка*), вказівних (*та, той*): *ми — двійко втікачів*; *ми сумні, неговіркі, але не бідні*; *наші сліди*; *наші імена*. Самовираження закоханих із «розшифруванням» займенника *ми* містить зіставлення, аналогізуваня, порівняння (*ми — замлілі в лісах дими*; *як отави, зів'ялі ми*); етноасоціації (*ми розстелені, як полотна*; *ми коханці — молока вранці*); моральні оцінки й емоційні характеристики (*ми — приблуди межи людьми*; *ми кохані і ми вигнанці/ «Пройди-горе» й «дай-душу» ми*). Характерною ознакою вираження ставлення до обранця в поезії М. Матіос є звертання на *Ви*: ***Ви** — сіль в моєму серці*; *Була безіменна, безсила, безрідна,/ Поки не зустріла я **Вас***; *І світ став добрішим і гарними люди,/ Коли **Ви** зустрілись мені*.

Віддалену від аналізованого поняття семантичну зону формує лексема *сон* і пов'язані з нею вербалізатори: *сон, безсоння, спати, засинати, прокидатися, просинатися, сонний* та ін. Наприклад: *про-си-на-ння*; *заснути в тебе на плечі*; *солодким знеможені сном*; *безсовісний, безсоромний сон*; *безсоромне безсоння*; *муркочучи, засинає*. До цього периферійного семантичного мікрополя дотичні вербалізатори *ніч, уночі, ночувати*: *ночі пісні; сонна чи сонлива,/ у гойдалці гойдатиме їх ніч; скоротаєш ніч із кимсь чужим; трішки мене/ Вночі приходило до тебе*.

На периферії знаходяться просторово-часові номени. У такому значенні в поезії М. Матіос переважно виступають природні об'єкти рідної землі; весь *простір Карпат як театр для двох закоханих*. Лірична героїня, як Мавка, кличе свого обранця *під небеса, в трави, в травичку-шовковичку, на зелені простирадла трави,* на *біле покривало спориша; до чистої води, в прохолоду сумних дубів*. Особливо актуальним для усамітнення в аналізованій поезії виступають *ліс, сад* (у збірці «Жіночий аркан у саду нетерпіння»). Це — потаємне, але знайоме і рідне для ліричної героїні місце, яке уявляється як захищений дім (*і приведу в палац — в одну стіну/ Із лісу/ Й небом — голубою стелею; я в цім саду бувала у раю*).

Характерним для мови поезії М. Матіос є невидима прив'язаність до менталітету українця, який не завжди можна

пізнати на рівні розуму. Тому читачі сайтів «творчих майстерень», не вміючи інакше пояснити свою реакцію на вірші поетеси, пишуть, що вони «зачіпають». На сайті електронної київської міської бібліотеки (КГБ — Киевская городская библиотека) Надія Пукас у статті «Чи може бути полин солодким?» пише: «На щастя, мені до рук потрапила збірка поезій Марії Матіос «Жіночий аркан у саду нетерпіння» — поезії справжньої Жінки. Жінки із плоті і крові, жінки, яка вміє бути щасливою отут і вже. Наче одужуючий після важкої хвороби, я почала оговтуватися, входити, як у купіль, у бездонну річку ніжної жіночої любові, високих почуттів і прагнень, пити цілющу воду Високої Поезії».

Отже, вербалізація поняття *любов* у мові поезії М. Матіос актуалізує широкий спектр експресивно-емоційних, образних позначень, яким властиве поєднання самобутнього авторського і глибинного етнічного уявлень про почуттєву сферу загалом.

Ольга Сенькович

МОВНИЙ ОБРАЗ СОЦІУМУ У ПРОЗІ БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

Лексема *соціум* за Словником іншомовних слів — це «1. Людська спільність як результат історично зумовлених форм діяльності людей. 2. Група людей, об'єднаних за якоюсь ознакою (професійною, культурною тощо» (Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів; / за ред. С. Я. Єрмоленко. — Х., 2006. — С. 503). Тому природно, що його мовна репрезентація в соціально-психологічній прозі першої третини ХХ ст., яскравим представником якої вважаємо Б. Антоненка-Давидовича, пов'язана передусім із показом людини — тих її іпостасей, які були найбільш знаковими, актуальними для України зазначеного періоду. Лексика, яка відображає ці тенденції, формує такі основні лексико-тематичні групи (ЛТГ): «назви суспільних

класів», «назви соціальних груп людей за видом діяльності», «назви осіб за належністю до певної організації, політичного напрямку», «назви організацій, установ».

ЛТГ «назви суспільних класів» формують номінації груп людей, об'єднаних за суспільним становищем і спільністю інтересів, за роллю в організації праці (СУМ, IV, 174). Сьогодні слово *клас* у цьому значенні має ремарку «*застаріле*», однак у добу Б. Антоненка-Давидовича воно належало до актуальної лексики. Тому природно, що словник письменника відбиває класове й соціальне розшарування суспільства — *буржуа, буржуазія*, *пролетар, пролетаріат, робітник, робітництво*, *селянин, куркуль, кооператор*, *купець*, *міщанин, інтелігент, інтелігенція* тощо. Пор.: *Фабрики й заводи, а також земля належать у нас не українцям, український народ не має своєї* ***буржуазії****, він є* ***селяни*** *й* ***робітники****, що працюють на чужинців* (Цит. за: Антоненко-Давидович Б. Твори в 2 т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1999. — С. 386); ***робітництво*** *зацікавилось суперечкою і задні почали тиснути на передніх, щоб ближче бути коло трибуни* (С. 386); *Уся біда в тому, що ми,* ***робітники*** *й* ***інтелігенція****, не знаємо ще один одного* (С. 184). Опис строкатої картини українського соціуму доповнює актуальний для того періоду публіцистичний штамп *декласований елемент*: *він не такий уже простак* [..], *це просто справжній* ***декласований*** *елемент* (С. 227).

Відбито у мовотворчості письменника стрижневі для тогочасного соціуму протиставлення *буржуазія — пролетаріат, трудящі* (*Перейшов до політичних питань і що ж:* ***буржуазія*** *—* ***пролетаріат, більшовики*** *—* ***меншовики****, і — хоч би слово про Україну* (С. 360); *український народ розгубив на шляхах історичного поневіряння свою* ***буржуазію*** *і тепер це — нація тільки* ***трудящих*** (С. 373), *селяни — інтелігенти* (*Тоді нерішуче, як до краденого, боязко поглядаючи на* ***інтелігентів, селяни*** *простягли до блюдець знесилені, задубілі руки* (С. 360). Контраст цих понять використано для посилення відчуття соціальної неприязні або й ворожнечі між персонажами-близькими родичами: *батько був* ***дрібним буржуа*** [..] ***Я ненавиджу його*** *за те, що він був мій батько* (С. 49). Такі стосунки були типовими для тогочасного соціуму — про це, зокрема, свідчить

популярність цієї теми в українській прозі (згадаймо твори Ю. Яновського, М. Хвильового).

Активні компоненти ЛТГ «назви суспільних класів» — іменники *інтелігенція, інтелігенти*. Вони вживаються без означень (*за їхньою теорією я —* ***інтелігенція*** — С. 152) або супроводжуються епітетними вказівками на національну чи регіональну належність: *Цей фатум* ***російської інтелігенції****, що відірвалася від народного пня* (С. 58); *Група* ***місцевої української інтелігенції*** *просить дозволити їй видавати безпартійний журнал* (С. 70). Публіцистичності, книжності цих образів протиставлена знижена оцінність епітетів *маніжний, миршавий, нікчемний*, напр.: *життя збудовано далеко простіш, ніж це морочить собі й іншим голову* ***маніжна інтелігенція*** (С. 167); *Євгенові видалось це за якийсь компроміс, за пристосування до тих* ***миршавих, нікчемних інтелігентів*** (С. 360). Знижену експресію передають також спільнокореневі розмовні лексеми *інтелігентик, інтелігентщина*: *Ти, крім того, ще й* ***інтелігентик*** (С. 131); *Не тікай від того, що болить тобі, що складне й незрозуміле. Це* ***інтелігентщина*** (С. 125).

Часово маркованими мовними знаками соціально-класового розшарування є також назви *міщанин / міщанка*, *купець / купчиха*, які в інтерпретації Б. Антоненка-Давидовича мають негативну конотацію, пор.: *тоді вона була просто Надею, вона була нареченою, а тепер вона була б «****міщанкою****»* (С. 62); *його сестра, що колись була мені рідною тіткою, — вдруге замужем за вихрестом-****купцем*** (С. 49).

Знаковими для мови соціально-психологічної прози першої третини XX ст. є лексеми, що формують ЛТГ «назви соціальних груп людей за видом діяльності» (державотворчої, професійно-виробничої, культурно-мистецької, освітньої тощо). Зокрема це: а) назви ідеологічно-політичних працівників; б) назви противників революційних змін; в) назви посад державних службовців; г) назви посад, звань військових. Ці лінгвосемантичні характеристики допомагають встановити *рангові позиції людини* в соціумі першої третини XX ст. і, на думку В. І. Карасика, підкреслюють співвідносність у соціальному статусі людини: «Розкриття цієї категорії може бути спрямоване назовні та всередину: у першому разі визначається система

цінностей у суспільстві, виявляються основні та другорядні рангові позиції, які займають люди постійно або тимчасово, в другому встановлюються основні та додаткові характеристики, властиві тій чи тій ранговій позиції» (Карасик В. И. Язык социального статуса. — М., 2002. — С. 31).

До ЛТГ «назви ідеологічно-політичних працівників» належить номінація *революціонер* — «активний учасник революції». Незважаючи на те, що в мовній практиці першої половини XX ст. ця номінація була активною, в індивідуальному словнику Б. Антоненка-Давидовича її фіксуємо тільки епізодично: *Лідер хотів би нагадати Карасикові старих* ***революціонерів****, арешти, тюрми й заслання* (С. 187). Натомість значно регулярніше письменник вживає слова *партієць, партійка* та множинну форму *партійці*, пор.: *Славіна не терпить жінвідділу в цілому й кожну* ***партійку*** *— зокрема* (С. 55); ***Партійці*** *заповнювали залу й купами розходились по кутках* (С. 54). Соціолінгвальні особливості епохи відбивають епітетні конкретизатори: *Ні, це дуже добре, що він у партії. Він* ***справжній, природний партієць*** (С. 61).

За спостереженнями М. А. Жовтобрюха, у мові періодики 1920—1930-х років активно побутував прикметник *партійний — партійний робітник*, *партійний діяч*, *партійні товариші* тощо (Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси. — К.: Наук. думка, 1970. — С. 243). Цю закономірність виразно відбиває мовостиль Б. Антоненка-Давидовича: *У залі* [..] *було повно* ***партійних робітників*** (С. 226); *Учителі, солдати-козаки, якісь ще* ***партійні інтелігенти*** (С. 130). Антонім до цієї характеристики — *безпартійний*: *Кращої пари, як настоящий* ***безпартійний кооператор****, і не знати*! (С. 215); *тоді вона була просто Надею, вона була нареченою, а тепер* [..] *«****безпартійною сволоччю****»* (С. 62).

Нові для аналізованого періоду в історії української літературної мови слововживання *товариш, громадянин* як номінації людини письменник, очевидно, не сприймав, а тому оцінював іронічно. Передусім це засвідчують контексти, в яких комунікативні ситуації змодельовано за участю формул звертання «громадянин + прізвище»: *—Невже,* ***громадянине Полтавський****, — він умисно уникнув імені та по батькові і «громадянине» сказав поволі, з притиском* (С. 81).

Негативну аксіологію в інтерпретації Б. Антоненка-Давидовича послідовно виявляють також слова *більшовик, більшовичка, більшовики*. Це засвідчує їх сполучуваність з негативно-оцінними прикметниками — маркерами сприйняття (*І біда в тому, що ближче й ближче він, цей* ***незрозумілий****,* ***чудний більшовик*** (С. 253); *він прийшов до цього* ***проклятого*** [..] ***більшовика*** (С. 81), характеристиками зовнішнього вигляду (*прийшов* ***розхристаний****,* ***обірваний****,* ***голодний більшовик*** (С. 253) тощо.

Порівняно зі словом *більшовик* семантичну новизну демонструє лексема *комуніст* — цю особливість акцентовано у сприйнятті одного з персонажів: «***Більшовик!****» — це зовсім не те, що «****комуніст****». «****Комуніст****» —* ***це термін новий****, і Кость призвичаївся до нього одразу, навіть зріднився з ним. А ось із «****більшовиком****», цебто з тим самим* ***більшовиком****, що за недавньою термінологією, —* ***на вістрях багнетів «ніс із півночі, з Росії, на Україну****..» — ні* (С. 48).

Практика уживання цієї номінації підтримує загальну для мовостилю письменника іронічно-зневажливу аксіологію у сприйманні й мовному портретуванні прихильників нового світогляду, комуністичної ідеології. Пор., зокрема характерні словоформи із здрібнілими суфіксами **-ик**, **-ишк-**, що створюють експресію зневаги (*Ух ти, вихрастий*! ***Комуністик махонький*** — С. 132); *Цей* ***комуністишка нещасний*** *чи навіть кандидат на комуністи Трохим Загорулько* — С. 247), контекстне ототожнення зі зневажливо-розмовними лексемами *цап, телепень* (*І тоді їй страшенно закортіло, щоб він неодмінно був* ***комуністом****; такому* ***телепневі*** *тільки й бути* ***комуністом*** — С. 235); *Ханов запобігливо ставиться до Горобенка — він* ***комуніст****, так би мовити,* ***цап*** *у овечій кошарі* — С. 95).

Прикметно, що Б. Антоненко-Давидович зіставляє суспільно-політичну лексему *комуніст* та етнонім *українець* у контрарній опозиції — як безнаціональне і національне: *Йому було ніяково мовчати, хотілось багато сказати хоч і* ***комуністові****, але ж усе-таки* ***українцеві*** (С. 110); *він* ***хоч і комуніст****, а все ж таки —* ***український комуніст*** (С. 181). «Комуністичне» письменник, таким чином, протиставляє «людському».

Потреба реалістичного показу політичної боротьби, ідеологічного протистояння зумовлює актуалізацію назв осіб —

противників революційних змін (*куркуль*, *кулак, саботажник*, *контрреволюціонер*). Наприклад: *Тебе б послати разів зо три розправитись із* ***куркульнею*** *— отоді б витрусився* (С. 53); ***Саботажники*** *єсть* [..], ***кулаків*** *багато позаставалось* (С. 108); *мислі у вас, Степане Никифоровичу, зловредні, нікогда даже не думав, що ви такий одчаяний* ***контрреволюціонер*** (С. 231).

Документальну достовірність опису процесів державотворення у 1920—1930-х роках створюють у мові соціально-психологічної прози назви *посад державних службовців*. Як уже зазначено вище, офіційно-ділова діяльність пореволюційного часу супроводжувалася неологізацією ділової лексики, оновленням термінів та терміносполук ділової сфери спілкування. Ключові назви цієї групи лексики — *урядовець, службовець, радслужбовець* у прозі письменника вживаються як контекстні синоніми: *Пожовклі й на лиці, й на душах своїх, висохлі, як старий архівний папір,* ***колишні урядовці***, ***теперішні радслужбовці установ****, уперше побачили сонце у всій його величній красі* (С. 91); *Приходити з дружиною іспитувати* ***службовців*** *— воно якось трохи того* [..] *і взагалі* (С. 205); *для цього потрібні люди: інтелігенція, робітники, крамарі там усякі, свої* ***урядовці*** (С. 320). Така практика відповідає тогочасним тенденціям і нормам слововживання. Про це свідчить і «Російсько-український словник ділової мови» В. Підмогильного та Є. Плужника, у якому слова *службовець* та *урядовець* подано в одному ряду як семантичні відповідники російського «служащий».

Атмосферу державотворчої діяльності, офіційно-ділові конотації у мові розглядуваної прози створюють номінації *відповідальний, голова громади* (*земкомісії*, *повітової філії національного союзу* та ін.), *діловод* (*земський, парткомівський*), *секретар* (*парткому, волвиконкому, місцкому*), *член правління*. Напр.: *На брук вийшли першими* ***секретар парткому*** *Кричеєв і* ***відповідальні*** (С. 55); *Зять-комуніст — це тобі не* ***голова місцевкому*** *чи* ***секретар ком'ячейки*** (С. 230), *Коло* ***голови Громадського комітету*** [..] *запобігливо крутиться з паперами* ***земський діловод*** *Бондаренко* (С. 352).

Відтворення офіційно-ділових ситуацій пов'язане з уживанням складноскорочених назв з елементом *зав-* (*завюрвідділу, завжінвідділу, завканц, заворгінстр*): ***Завюрвідділу*** *легковаж-*

ний Миша Чернишов був незадоволений (С. 56); *Це ж* ***завжін-відділу,*** *Леонтьєва* (С. 164). Така модель антропономінації («назва посади + прізвище / ім’я та прізвище») сприймається як невід’ємний елемент назви особи та водночас її соціальної характеристики.

Показовим є також уживання утворених від назв організацій багатоскладових абревіатурних утворень — *укрлікнепівець, повітпродкомісар, політком*: *Дружинін хазяйновито зміцняв схил, і тільки Несторенко,* ***повітпродкомісар*** *Дробот та* ***заворгінстр*** *стояли обік дороги і про щось сперечались* (С. 59).

За спостереженням М. А. Жовтобрюха, на сторінках преси початку XX ст. активно вживалися також *назви військових посад і звань* (Жовтобрюх М. А. Цит. праця. — С. 260). Природно, що ця лексика формує важливий сегмент словника у соціально-психологічній прозі Б. Антоненка-Давидовича як відображення тогочасної мовної практики. У його ядерну зону входять іменники *солдат*, *офіцер*, *поручник, фельдфебель, унтер*: ***Солдат*** *знехотя почвалав до іншого гурту, де було чимало таких, як і він,* ***солдатів*** (С. 409); *Після штабних манекенів і зморених, насуплених* ***солдатів*** *ці прості людські слова* [..] *пролунали Василеві незвичайно* (С. 408); *Реагувати на ці дебати від фракції більшовиків встав тепер* ***солдат*** *Щербань* (С. 357); *Жорж хотів був ще продемонструвати* ***поручникові*** *Крезову вправність, та до бліндажа увійшов заклопотаний* ***фельдфебель*** (С. 394); *Тут не було між ними жодного* ***офіцера,*** *навіть* ***підстаршина, унтери*** [..] *почували себе ніяково* (С. 403).

Номінації, які формують ЛТГ «назви людей за професійно-виробничою діяльністю», відбивають прагнення Б. Антоненка-Давидовича відобразити масштабність революційних змін у суспільстві, показати їх вплив на щонайширше коло людей. Персонажі, зображені у творах автора, — це найширша соціально-професійна палітра: *академік*, *бухгалтер, вантажник, ветеринар*, *інженер*, *кооператор*, *куховарка*, *офіціант*, *підрядчик*, *продавщиця*, *продробітник*, *робітник*, *телеграфіст*, *шахтар* та багато ін. Наприклад: *Але* ***бухгалтер*** *нервується, він уже оступився і службовці не йимуть віри* (С. 211); *Горобенко* [..] *простував сам поперед* ***вантажників*** *до покоїв* (С. 74); *квіти були і в бляшаних коробках та кошиках вуличних* ***продав-***

***щиць**, і в усмішках перехожих* (С. 185); *Кращої пари, як настоящий безпартійний **кооператор**, і не знати*! (С. 215); *Новий, червоний **телеграфіст** не знатиме ніяких «Морзе!*» (С. 245).

Важливий сегмент ЛТГ «назви соціальних груп людей за видом діяльності» становлять номінації представників культурно-мистецької та освітньої галузей — *академік, бібліотекар, вчитель, студент* тощо. Пор.: ***Академік**!.. Дідуган причвалав, засідлавши подзьобаного старістю носа двома окулярами, а перед себе сторожко ніс великий клапоть паперу* (С. 203); *чому, скажімо, **вчителям** не видають білого борошна* (С. 98); *за п'ять хвилин пізніше дізнався, що **студент** учиться не у ветеринарному, а в ІНО* (С. 179); *Біля Коваленка сидів просвітянський **бібліотекар** Митрофан Григорович Перепічка* (С. 287).

Одне з найчастотніших слів цієї групи — *просвітянин* (*просвітяни*). Воно вживається у нейтрально-характеристичному плані, виконуючи ідентифікаційну функцію (*Коло голови Громадського комітету* [..] *крутиться з паперами земський діловод, **просвітянин** Бондаренко* — С. 352), або ж може бути «вписане» в аксіологічний зневажливо-іронічний контекст з характерними перифразами (*Треба помацати добре цих усяких **просвітян**, цих колишніх **членів українського національного союзу*** — С. 142).

Важливі для мовного портретування соціуму 1920—1930-х років *назви осіб за належністю до певної організації, політичного напрямку*, які знакові передусім своєю книжністю. На це вказує іншомовне походження кореня та суфіксальної частини слів або їх відабревіатурне утворення, що притаманне книжним стилям літературної мови. До таких зараховуємо назви осіб із суфіксами: **-ист / -іст** (*боротьбист, шовініст*), **-ант** (*сектант*), **-ат** (*ренегат*), **-ер** (*реакціонер*), **-ик** (*меншовик*), **-ець** (*земець*), **-ник** (*самостійник*) (пор. Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда. Т. II. — К., 1961. — С. 135). У цій групі іменників виділяємо назви осіб за належністю до певної організації (*більшовик, есер, есдек, земець, комітетник, меншовик, укапіст, укрлікнепівець, чекіст*), за належністю до політичного напрямку (*анархіст, мазепинець, націоналіст, самостійник, соціаліст*), за характером вияву переконань, суспільної позиції (*боротьбист, доктринер, реакціонер, рене-*

гат). Пор.: *Я кажу трохи інакше — **ренегат дрібної буржуазії*** (С. 49); *які вони все ж таки **доктринери***! (С. 67); — *Прямо **шовініст**! Невозможно! — сплюнув, махнув рукою і почвалав наперед до своїх* (С. 371); *Кожна партія боронить чиїсь вузькі інтереси: **есдеки** — робітничі, **есери** — селянські* (С. 386). Стилістичне призначення цих назв — відтворити описувану в творах історичну атмосферу. Іншого ефекту досягає письменник, «зіштовхуючи» в одному ряду назви осіб за соціальними ознаками: *В місті об’явились **есери, есдеки, українці, більшовики, совдеп** і навіть говорили про якихось трьох невідомих одчаяних **анархістів*** (С. 347).

Синонімічний ряд утворюють назви осіб *націоналіст, самостійник, жовтоблакитник, мазепинець*, об’єднані значенням «поборник політичної, економічної та культурної незалежності України»: *Мій Мара хоч і не **націоналіст**, але він куди більший українець, ніж усякі* [..] ***укапісти***! (С. 212); *що краще: чи те, що він наш товариш тепер, чи щоб він і досі залишався шовіністичним **самостійником***? (С. 90); *З рота поривалось крикнути: «Ви запеклий **жовтоблакитник**! Я вас арештую*!» (С. 113); *І це, розумієш, вони і є: найзапекліші **мазепинці*** (С. 343). Експресивність цих номінацій — результат впливу прикметникових епітетів зі зниженою семантикою та оцінністю (*усякі*, *запеклий*, *найзапекліший* тощо).

У лексико-тематичній групі «назви організацій, установ» ключовими є слова *партія, компартія, комсомол,* а також їх абревіатурні позначення — *КП(б)У, УКП, ЦК, ЦК КП(б)У* тощо. Їх показово ілюструють розглядувані тексти: ***Партія** — це не арсенал святих.* [..] *вона творить нове, цілком відмінне плем’я. Більшовицьку расу* (С. 93); *Паля Степанівна певна, що його вже десь записали до **компартії*** (С. 176); *Лідочка твоя така велика, що їй, гляди, й до **комсомолу** вже пізно, — просто в **партію** і на жінвідділ* (С. 223); *нещадно лаяв українську інтелігенцію, **КП(б)У** і автокефалію* (С. 181); *лідер доручив Карасикові* [..] *однести доповідь до Харківського **ЦК*** (С. 187); ***ЦКК ЦК КП(б)У** — це «Центральна Контрольна Комісія Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України»* (С. 189)

Власна назва *Російська Комуністична Партія* (*більшовиків*) у повісті «Смерть» має графічне виділення: *Кость Горобенко*

оглянув свій партбілет, і на цей раз чомусь надто виразними і многозначними здались йому кілька таких знайомих і звичайних слів: Російська Комуністична Партія (більшовиків) (С. 48). Це підкреслює провідну партійну організацію в тогочасному суспільстві.

Знаковим для тогочасної мовної практики було уживання назв місцевих, регіональних осередків партійно-ідеологічних установ — складових та мішаних абревіатур на зразок *агітпроп, губком, комгурток, ком'ячейка, оргінстр, партком, повітпартком*: *Ось стоптані сходи, залізні поруччя колишнього готелю, коридор, плакати, **оргінстр**, **агітпром**, ще якісь двері* (С. 69); *через брак великої зали в **повітпарткомі**, бувають загальні збори організації* (С. 51); *— Я заявляю про це в **парткомі*** (С. 68); *Хтось пустив чутку, що завканц подав заяву до **комосередку*** (С. 176); ***Ком'ячейка** предлагає такий список* (С. 119); *губком доручив мені в кооперативному інституті **комгурток укапе** організувати* (С. 189).

Мовний образ соціуму розглядуваного періоду показово доповнюють образи *державних установ та організацій*. Їх у прозових текстах Б. Антоненка-Давидовича відтворюють контексти із словами та словосполуками на позначення:

• представницьких органів центральної влади — рад (*Совдеп, сільрада, Українська повітова рада, Повітова Рада*, *Центральна Рада*). Ці назви забезпечують історичну картину утвердження влади в Україні: ***Центральна Рада**. Учителі, солдати-«козаки», якісь іще партійні інтелігенти* (С. 130);

• центральних органів виконавської влади — *Громадський комітет* (*Комітет*), *Тимчасовий Уряд*: *І тоді в місті зненацька повірили в **Громадський комітет** і потягнулись до нього* (С. 348); ***Тимчасовий уряд** під загрозою* (С. 348);

• міністерств, відомств, державних комісій — *Міністерство земельних справ*, *Держвидав, Наркомюст, радпроф, Соробкооп, Укрліknеп, Ревком, Продком, Наркомпоштель*: *І навіщо ці його відвідування і ота розмова про те, ніби він працював за друкаря в директоріївському **Міністерстві земельних справ*** (С. 65); *Терлецький спокійно і безапеляційно наводить* [..] *розпорядження **Наркомюсту*** (С. 137); *Удень сидить у президії каенес та в правлінні **Соробкоопу*** (С. 194);

• місцевих органів управління, установ — *міська дума*, *волвиконком, домкомбід, житлокооп, соцзабез*, *Уездсобес*, *загс*: *збоку мур, і на ньому розсічений ринвою напис: «Сапожная мастерская* ***Уездсо/беса****». Ринва нещадно розлучила дві частини слова і зробила так, що коли «****уездо****» почувало себе якось сиротливо й самотньо, то «****беса****» було ніби саме на місці. Воно глузливо одскочило від ринви і, показуючи вгору язичка від «б», знущалося з правовірних міщан* (С. 50);

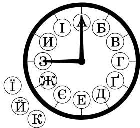
• національних фондів, союзів, спілок — *Національний фонд* («*Національний фонд*»; *Український Національний фонд*) (С. 292, 297, 373), *Національний союз* (*національний союз*) (С. 49, 72), *кустарспілка* (С. 194), що є назвами історичних суспільних реалій;

• підрозділів установ, організацій — словосполучення зі стрижневим словом *відділ* (*відділ комунарів; агітаційно-просвітницький відділ; відділ праці*), *комісія* (*мандатна комісія*), мішані абревіатури з компонентами *відділ* (*жінвідділ, земвідділ, комунвідділ, культвідділ, юрвідділ*), *-ком* (*місцком, місцевком*), *бюро* (*статбюро*), а також родові назви *філія* (С. 72), *секція, канцелярія* (С. 76). Ці назви відтворюють бюрократичну структуру постреволюційного суспільства;

• підприємств сільського господарства — російсько- та україномовний варіанти складових абревіатур *совхоз* і *радгосп*: *Сьогодні приїде Паля з своїм молодим, заради такої нагоди може собі завалитись* ***совхоз*** (С. 212); *завулком* [..] *треба їхати до нашого хутора. Який він наш! Там тепер* ***радгосп*** (С. 219). Ці два варіанти — характеристичні елементи мови представників різних соціальних і професійних груп людей.

Як бачимо, назви державних, партійних, громадських організацій, установ Б. Антоненко-Давидович вживає і в прямій номінативній функції (для відтворення специфіки суспільно важливих інституцій того часу), і в мікроконтекстах з іронічним наповненням (для оцінювання кількості й інтенсивності появи таких інституцій).

Новим для мови прози аналізованого періоду було функціонування назв громадських, політичних організацій в асоціативно-образних контекстах.

МОВА І ЧАС

Світлана Єрмоленко

ЗАСОБИ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ І МОВНА СВІДОМІСТЬ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ

Звертаємо увагу на зміст поняття *засоби масової комунікації*, яке вживаємо замість звичного *засоби масової інформації* (ЗМІ) або традиційного, прийнятого в українській стилістиці термінологічного поняття *публіцистичний стиль.* Оскільки сучасна масова комунікація об'єднує мову радіо, телебачення, мову газет, мову Інтернету і передбачає при цьому живий зворотний зв'язок адресантів і адресатів, учасників соціальної комунікації, вона стає надійним джерелом для вивчення динаміки мовних змін, активних процесів у мові й мовній свідомості наших сучасників.

Але мова засобів масової комунікації — не лише пасивний об'єкт наукових розвідок — лінгвістичних і журналістських, соціологічних, а й активний суб'єкт, який забезпечує важливу суспільну функцію української мови — реалізацію її літературного стандарту, тобто нормованої, з культуромовними традиціями загальноприйнятої мови спілкування. Важливо наголосити, що завдяки поширенню, утвердженню в засобах масової комунікації мовного стандарту літературна мова набуває статусу соціально престижного різновиду національної мови. Саме про таку бажану українську літературну мову як репрезентантку національної єдності говорив Іван Франко. То був час, коли

українці були поділені між різними державами, коли гостро стояло питання освіти українською мовою, коли не було таких потужних засобів масової комунікації, як сьогодні.

Нині ж засвідчуємо, що засоби масової комунікації активно впливають на розширення *тематично-інформаційного простору* української літературної мови. Цьому сприяють різні телепрограми, різні інформаційні канали. Помітно змінився, наприклад, 1-ий національний телеканал завдяки обговорюваним різноманітним темам, а також виразним намірам формувати сучасний образ журналіста-мовця. Можливо, зміни в розкутій поведінці журналіста на телеекрані помітніші, ніж у його спонтанній, невимушеній літературній мові. Завчити певні манери, рухи, виробити поставу, мабуть, легше, ніж навчитися усної літературної мови з усіма вимогами літературного стандарту й закономірними відтінками емоційного самовираження. Радіо і телебачення — такі сфери, які потребують бездоганної артикуляції, навичок діалогічного спілкування, швидкого й адекватного реагування на репліки слухачів, глядачів тощо. Не можемо не згадати радіоканал «Культура», на ньому чуємо індивідуалізовану літературну мову журналістів, яка, безумовно, впливає на мовну свідомість радіослухачів.

Між засобами масової комунікації, що створюють розгалужене інформаційне поле, і мовною свідомістю сучасного українця існують причинно-наслідкові зв'язки. Свідомість — це насамперед сприймання, розуміння. Україномовних газет у нас обмаль. Вони різного тематично-інформаційного плану. Прикро, що одні газети пересічний мовець не годен вчитати без словника, а інші — опускають свою мову до рівня ненормативної розмовної практики. Навряд чи варто тут застосовувати поділ газет на елітні і масові. Мабуть, завжди важливе відчуття міри у використанні тих чи тих мовних засобів, дотримання культури мови в широкому й вузькому розумінні цього терміна. Насамперед культура мови — це усвідомлення значення літературного зразка для розвитку національної культури, а цілісність культури потребує культивування загальноприйнятого літературного стандарту. Засоби масової комунікації мають культивувати такий стандарт. Він не догматичний, а динамічний, змінний, зокрема, в сучасному спілкуванні, в сучасній мовній

свідомості помічаємо формування усного розмовного літературного стандарту.

У чому виявляється мовна свідомість нашого сучасника?

Насамперед, у виборі мови, якою створюється інформаційний продукт, — виборі конкретної радіопередачі, телепрограми, газети, журналу. Якщо оперувати відомою формулою **зміст і форма** створеного для масової комунікації продукту, то маємо визнати, що ці два поняття невіддільні. Мотивація вибору мови — це мотивація вибору змісту і форми: вибираємо те, що любимо, а любимо те, що добре знаємо, в чому шукаємо і новий зміст, і естетичну, зрозумілу форму, бо, як писала Леся Українка: *Трудно вірить, щоб погану одіж/ могла носить якась ідея гарна* (Леся Українка).

Крім того, мовна свідомість нашого сучасника диференціює мову, яка відповідає літературному стандарту, і мову, в якій є відхилення від літературної норми. Сучасна мовна практика рясніє такими відхиленнями, порушеннями, і причину бачимо не лише в проблемі мовної освіти в школі, а й у тому, як функціонує літературна мова в засобах масової комунікації. Це взаємопов'язані й взаємозумовлені процеси: помилки з мовної практики потрапляють у засоби масової комунікації і знову тиражуються в сучасній мовній практиці, бо підсвідомо, автоматично засвоюються слухачами, глядачами, читачами. Підсвідомо засвоює наш сучасник журналістські штампи, модні слівця, причому часто й не розуміючи їхнього точного значення. Тепер пишуть і говорять тільки *цьогоріч*, *сьогоріч*, а не *цього року,* а без слова *наразі* не обходиться жодна передача.

Правомірно поставити й такі запитання: *Чи можна за мовою видання «Газета по-українськи» вивчати українську літературну мову? Чи за мовною практикою телеканалу СТБ?* Або: *Як впливає на мовну свідомість сучасного українця реклама*?

У відповідях на такі питання не можна обійтися без суб'єктивних оцінок, але сума таких оцінок може дати часовий зріз мовної свідомості сучасних українців, їхнє сприймання літературної нормованої мови.

Тетяна Коць

ОЦІННІСТЬ У МОВІ ПРЕСИ

Мова газет будь-якого періоду виразно відбиває суспільно-політичні умови, ідейні засади, історичні реалії своєї доби. За семантичними ознаками мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного тексту. Час, постійно змінювані ціннісні орієнтири залишають свій відбиток передусім на експресивних, оцінних мовних зразках. Простежимо зміни оцінних механізмів на прикладі мови газет початку ХХ і початку ХХІ століть.

Одна з найхарактерніших ознак мови публіцистичного стилю початку ХХ ст. — майже повна відсутність заперечних конструкцій. Інформаційний матеріал був покликаний підняти хвилю національно-визвольного руху, утвердити духовні, моральні й християнські ідеали.

Часто вживаними в мові преси були такі означення до слова *народ*: *свідомий, культурний, лояльний, освічений, мудрий, поміркований, щирий, гідний, достойний*. Напр.: *Чи ти єсть* ***свідомий і культурний****, чи може живеш і ходиш з заплющеними очима, як сліпець невидющий…* (Маяк, 30.11.1912).

Сьогодні поняття *людина, народ* набувають негативного забарвлення. Мова періодики демонструє вживання таких епітетів: *заляканий, понівечений, пригнічений, забитий, затоптаний, зрусифікований, обкрадений, зайвий, суржиковий, краплений, мічений, безсилий, безликий*. Напр.: *Ми сміємося по-ірландському, і плачемо по-німецькому. Ми мовчимо по-німецьки і розмовляємо по-англійському. Ми* ***суржикові люди****. Ми* ***краплені люди****. Ми* ***мічені люди*** (Літературна Україна, 07.02.2013); *А тут учителі, професура медінституту, система охорони здоров’я, увесь* ***народ*** *— усе* ***зрусифіковане, затоптане, принижене*** *і* ***залякане****, і то найбільше на національному ґрунті* (Україна молода, 04.12.2012).

Для вираження максимально несхвальної оцінки у мові 90-х років ХХ ст. з’являються синонімічні ряди: *малоросизм — малоросіянізм, русифікація — зросійщення, знедуховлення — деморалізація, знеосіблення — деперсоналізація, виродок —*

покруч — перевертень — яничар — манкурт, знедуховлений — обездуховлений — пустодухий. Позитивні мовні одиниці на зразок *одухотворений — одуховлений* поодинокі і губляться на загалом негативному оцінному тлі.

На прикладі різних часових зрізів простежуємо переоцінку понять, зокрема слова *політичний*. На поч. XX ст. це був синонім до слів *моральний, розумний, добрий*, напр.: *Добре людині, коли в неї зійшло зерно розуму, доброї волі, поваги до себе, і є в неї добрий Бог. Про такого чоловіка ми кажемо, що він ідейний, **політичний*** (Маяк, 02.01.1912). У наш час *політичний* стає синонімом до слів *аморальний, злочинний* (*Політичні дії багатьох можновладців — виходять за межі моралі, законів суспільства і держави* (Україна молода, 16.09.2004).

У наші дні нівелюються споконвічні українські цінності, зокрема *хліб*. На поч. XX ст. боротьбу за національну ідею порівнювали *з важкою хліборобською працею*, здобутки — зі *щирим збіжжям*, з *важкими жнивами*. Волю народу асоціювали з найдорожчим — *хлібом*. *Колоски* були символом життя народу, невід'ємною частиною якого була власна держава: *Не лехко набрати на цілий сніп щирого збіжжя. Важкі наші жнива й тяжко збірати колосся* (Сніп, 14.01.1912). У наш час все визначають *гроші* (*Скажіть мені, кого на виборах підтримують олігархи та їх **гроші**, і здогадаюсь, на чиєму боці сьогодні перевага. **За гроші** сьогодні продають і державні інтереси* (Сільські вісті, 05.11.2004).

Мова публіцистичного стилю утримує в своїх структурах світобачення, мовну картину світу, що репрезентують певний період розвитку суспільства. Надуживання негативно-оцінними мовними засобами впливає і навіть формує відповідну масову свідомість суспільства — суспільства без ідеалів, моральних і духовних цінностей.

Надія Сологуб

КУЛЬТУРА МОВИ СУЧАСНОЇ ПРЕСИ

Періодичні видання мають сприяти утвердженню літературного зразка, проте мовна практика засобів масової комунікації засвідчує дещо протилежну тенденцію.

Проглядаючи сучасні українські газети («Україна молода», «Високий замок», «Слово просвіти», «День»), ми звернули увагу на мовні огріхи, які найчастіше чуємо в усному спілкуванні, звідки вони потрапляють у писемну сферу. Виникли вони внаслідок сплутування українського і російського слововживання і утворення суржикових форм. Такі форми найчастіше трапляються у перекладних текстах з російської мови.

У російській мові слово *отношение* багатозначне. Це і *отношения между людьми*, і *международные отношения*, і *математические отношения*. В українській мові майже на кожне з цих значень — окреме слово. Між людьми — *взаємини, стосунки*, міжнародні — *відносини*, і лише у науці — *відношення* (*синтаксичні відношення*).

Така різниця у мовному вживанні вплинула і на похідні форми: *Ця пригода не мала ніякого* ***відношення*** (треба — *стосунку*) *до нашої справи* («Високий замок»); *Відносно* (треба — *стосовно, щодо*) *тебе ще будемо думати, — зауважив секретар* («День»).

Отже, в українській літературній мові слово *відношення* є лише в науковому стилі.

У мові названих газем часто вживається суржикове слово *співпадати* (під впливом рос. *совпадать*) замість нормативного в цьому разі *збігатися*, пор.: *Микола і Люба часто зустрічалися на цій доріжці, бо їхні заняття співпадали у часі* («Слово просвіти»).

Нерідко в мові газет натрапляємо на суржикове дієслово *відмінити* під впливом рос. *отменить*) замість правильного *скасувати.* Інколи непросто знайти правильний відповідник цього слова, пор.: *Перше вересня ніхто не відміняє* («Україна молода»). Ми правильно говоримо *закон скасували, високу оплату посадовцям хочуть скасувати* тощо, але в контексті

лікар скасував прийом чи *викладач скасував заняття* українською мовою треба сказати: *лікар переніс прийом.* І взагалі не варто обов'язково шукати відповідник на зразок суржикового вживання. Мову треба відчувати, використовувати її можливості. Можна просто сказати: *заняття не буде*.

Серед типових суржикових вживань у мові сучасних газет є слово *завірити* замість офіційного *засвідчити*. Отже, правильно вживати *засвідчив довідку, засвідчив рецензію*, коли йдеться про відбиток штампа, печатки.

Набридає у сучасній усній і писемній мовній практиці прикметник *відмінний.* Можна сказати ще й *чудовий, прекрасний*, напр., *настрій* чи *напій* (хоч можна почути і *на́пій*). Також варто враховувати омонімічність слова *відмінний* у значенні 'прекрасний' із словом *відмінний* у значенні 'інший, який відрізняється'. Тому у прикладі *відмінний сік* важко зрозуміти, про що ж йдеться.

На жаль, натрапляємо у мові аналізованих газет і на такі «перли»: *Історія, яка сталася з Гонгадзе, перевернула Україну, привела до деяких* ***необоротних*** *наслідків* («День»); ***розстався*** *зі своєю пасією* («Україна молода»); *болі в суглобах* («Україна молода»); *Коли* ***грянула*** *війна* («Високий замок»). *Під час екскурсії, завітавши до іконної крамниці, у вас буде можливість купити сувеніри*, — майже 10 років я чую це оголошення екскурсійного бюро на вокзалі м. Києва. Тепер натрапила на нього і в мові газет.

Отже, будьмо грамотними! В української мови нелегкий шлях розвитку, що вплинуло, зокрема на виникнення російсько-українських суржикових форм. Змінити цю ситуацію може лише дотримання усталених мовних норм. Особливо пильними мають бути редактори, коректори, працюючи з перекладами російських текстів.

Лілія Бурківська

УКРАЇНСЬКА РЕГІОНАЛЬНА ПРЕСА: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

ЗМІ відіграють важливу роль у процесі комунікації між громадянським суспільством і правовою державою. Повноцінному функціонуванню мас-медіа в Україні досі заважає економічна залежність від політико-фінансових груп, які діють в державі. Українському суспільству бракує політичної, правової та інформаційної культури.

У вітчизняній журналістиці є деякі напрацювання в сфері вивчення проблем розвитку українських засобів масової інформації у часи незалежності, захисту прав та свобод людини та громадянина, взаємодії місцевої влади та громади з місцевою пресою тощо. Всебічне й об'єктивне дослідження сучасного стану ЗМІ потребує відтворення цілісної картини функціонування регіональної преси. На заході України популярна у читачів Івано-Франківська тижнева газета для міста і області «Західний кур'єр» та молодіжний журнал «Експрес Cool».

Для визначення ролі та якості друкованого видання, зокрема газети «Західний кур'єр», проведено соціологічне дослідження з метою: 1) з'ясувати особливості читацької аудиторії; 2) визначити критерії, яким читач (передплатник) віддає перевагу у виборі газети; 3) розкрити зацікавлення тематичним діапазоном газети; 4) одержати дані про шляхи формування авторитету певного виду ЗМІ та результативність матеріалів журналістів.

Кожне періодичне видання має свою аудиторію читачів. Її найважливіші характеристики — вік, освіта, професія, місце проживання читача. Крім того, велике значення має рівень професійного, літературного й поліграфічного виконання газети.

Формою проведення соціологічного дослідження на тему «Що ми читаємо?» було соціологічне інтерв'ю. Вибіркова сукупність становила 60 осіб: по 10 осіб із кожної вікової групи (до 20 років; 21—30; 31—40; 41—50; 51—60; 61 і більше), 30 чоловіків і 30 жінок.

Опитування засвідчило, що регулярно одну газету читає 39% опитаних, тоді як 2-3 газети — всього 25%, 4 і більше газет — 8%, а 28% не читають постійно жодної газети.

Більшість респондентів (35%) читає газету «Західний кур'єр», інші надають перевагу виданням «Галичина» (25%), «Експрес» (28%) та «Афіша Прикарпаття» (12%), яку, до речі, частіше читають жінки.

Цікаво, що 58% (саме читачі газет «Західний кур'єр» та «Галичина») отримують газети через передплату, 35% (читачі газет «Експрес», «Афіша Прикарпаття») купують газети; інші 7% читачів беруть газету на роботі або в друзів.

Різноманітні й критерії вибору тієї чи тієї газети. Так, наприклад, для 60% респондентів вирішальним фактором є корисна інформація, а наявність конкурсів із призами не впливає на купівлю газети. Крім того, для представниць жіночої статі (вік до 40 років) ціна газети не має ніякого значення.

35% респондентів найцікавішою рубрикою вважають політику: чоловіків найменше цікавить «Кримінал» (33%), а жінок — «Спорт» (23%). Привертає увагу рекламна інформація, яку 68% опитаних читає в газеті, а 32% — не читає зовсім. Більше зацікавлює реклама — жінок (38%). Показово, що 25% респондентів хотіли б бачити в газеті більше приватних оголошень, а також туристичну рекламу (23%), інформацію про роботу й навчання (22%).

Майже 34% респондентів вважають, що сучасним газетним виданням бракує об'єктивності, 18% — сенсаційності, 18% — професійності, 18% — правдивості і 12% — плюралізму поглядів (на ті чи інші події). Щодо переваг улюбленої газети серед інших газет Івано-Франківщини, то більшість опитаних відзначають цікавий зміст газети (38%), а решта наголошують на важливості телеінформації (23%), легкості читання (20%), на низькій ціні (18%), наявності корисної реклами (17%) та привабливого дизайну (13%).

Понад 35% респондентів вважають газету джерелом повсякденної інформації, 27% — джерелом розширення світогляду, 22% — засобом формування громадської думки, 20% — засобом залучення до політичного життя, 17% — помічником у роботі й навчанні, 12% — порадником у громадських справах.

Щороку в Україні з'являються нові періодичні видання, різноманітні як за своєю тематикою, так і за структурою. Особливе місце серед них посідають молодіжні журнали, які висвітлюють соціально-побутові, психологічні та культурні проблеми. Зокрема, україномовний регіональний журнал «Експрес Cool» містить розважальну, естетичну, культурну інформацію.

Тематичну характеристику журналу відображають такі рубрики: «*Балачки*», «*Варте уваги*», «*Герої*», «*Дискусія*», «*Ігри*», «*Інтерв'ю*», «*Концерт*», «*Мій настрій*», «*Модне*», «*Наболіле*», «*Питаннячко*», «*Подорож містами*», «*Проба пера*», «*Проблема*», «*Свіже обличчя*», «*Смішне*», «*Тема*», «*Шукаю друзів*».

Орієнтуючись на молодіжну аудиторію, редакція журналу враховує, що інформацію треба подавати в розкутій манері, максимально наблизитися до кола читачів, зокрема не оминати моди на вживання розмовно-просторічної, фамільярної, навіть вульгарної лексики на зразок *бабій, ботан, гопник, мужик, попса, прилипало, стерва, тьотка, фуфло, холєра; бабський, кльовий; бахкати, відшивати, відв'язатися, впарювати, забивати, зляпати, притиратися, прохавати, розрулювати, розгрібати, фиркати*.

Ці лексеми в журнальних повідомленнях використовуються для підсилення оцінної характеристики явища, події. Деякі з них набувають нових семантичних навантажень, наприклад: *відшивати*, *відв'язатись* 'позбутися когось', *впарювати* 'нав'язувати комусь свою думку', *зляпати* 'зробити щось як-небудь', *зривати дах* 'втрачати контроль', *не паритися* 'не перейматися чимось', *притиратися* 'примиритися, примирюватися', *прокачувати* 'опрацювати, опрацьовувати якусь інформацію', *прохавати* 'зрозуміти, засвоїти якусь інформацію', *розрулювати*, *розгрібати* 'виходити зі скрутного становища', *забивати*, *фиркати* 'не мати бажання щось виконувати'.

Цю мовно-стилістичну манеру схвалюють самі читачі. Так, молодь вважає, що друковані молодіжні видання використовують розмовно-просторічну, фамільярну, вульгарну лексику зі стилістичною метою для підкреслення мовної «незакомплексованості» автора; демонстрування сучасної молодіжної розкутості; максимального наближення до сленгу читачів. Це думка 100 студентів (50 дівчат і 50 хлопців віком від 17 до 21 року) Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Результати соціологічного опитування цієї студентської аудиторії показали: 72 % респондентів переконані, що в медіапросторі України українську мову дискримінують; 60% — вважають, що українська мова тільки частково функціонує у ЗМК; 58% — зазначили, що відбувається поступова англізація мовного простору українських ЗМК з метою підвищення рейтингу медіа-видань, наслідування «мовної моди», для розкутішого висловлення думок, крім того — через незнання українських відповідників. 55% — надають перевагу новітнім електронним ЗМК; 53% студентів цілком негативно ставляться до поширення двомовності в ЗМК, відзначаючи негативний вплив російської мови на мовну культуру українського суспільства.

Цікаве й те, що 78% респондентів переконані, що використання суржику в мові ЗМІ — це вияв неповаги до реципієнтів.

Отже, проведене опитування, спрямоване на оцінку регіональної західноукраїнської преси, відбиває думки широкого кола читачів, зокрема, молоді щодо статусу української мови як державної, функціонування російської мови та поширення двомовності в медіапросторі сучасної України. Важливо, що сьогодні мова і стиль газети й журналу для молоді — це не тільки проблема культури спілкування, інформування, це образ держави в інформаційному просторі.

Світлана Бибик

КОЛОКВІАЛІЗАЦІЯ МОВИ ПРЕСИ: НОВА НОРМА ЧИ САБОТАЖ КУЛЬТУРИ СПІЛКУВАННЯ?

Коли ми говоримо про вплив засобів масової інформації на мовну свідомість читачів чи слухачів, то повинні враховувати специфіку нинішніх ЗМІ, яку узагальнено в одній із публікацій представив професор Ігор Леонідович Михайлин:

1. Дискурсивність журналістського тексту, орієнтованого на соціальне сьогодення. Відповідно, переважання «в стилетвірній категорії автора *людини приватної*».

2. Орієнтація на *повсякденну* мовну практику: «Яких би складних предметів і явищ журналістика не торкалася, вона повинна спростити своє повідомлення про них до рівня *повсякденної свідомості* [виділення наше. — *С. Б.*] більшості громадян. Інакше вона залишиться незрозумілою, а її мета (повідомити про новину) недосягнутою. Щоб бути зрозумілою, мова журналістики мусить бути ***повсякденною***».

3. *Універсальність* лексико-тематичного діапазону.

4. *Інноваційність* мови журналістського тексту.

5. *Діалогічність* із залученням висловлень інших людей, «чужої мови».

6. Дифузія елементів *усності* в газетно-журнальному дискурсі — необхідний компонент аргументації та документальності факту, події, про яку йдеться в повідомленні.

У мові газет, журналів багато лексики розмовної сфери вживання, яка відображає мовні портрети учасників діалогів. Варто акцентувати увагу на просторічній периферійній лексиці, елементах соціолектів, які порушують уявлення про стильову норму мови публіцистики, скажімо до 90-х років XX століття.

На зміну врівноваженому стилю подачі інформації прийшла мода на перенесення на шпальти висловлення інтерв'юера, яке передає афективні стани мовців, їх розкутості, характерної для побутової ситуації, їх епатажності. Тому, наприклад, у писемній мові повідомлень «Газети по-українськи» та журналу «Країна» прижилися лексеми *ідіот*, *блін*, *гад*, *придурок*, *козел* та інші. Отже, часто середньолітературний стандарт спілкування межує з фамільярно-розмовним.

Суржик у сучасному газетно-журнальному повідомленні — це знак повсякденної мовної культури представників українського соціуму. Це не лише слова і словоформи, а й цілі фраземи (*скамєйка для ожиданія*, *отсталий ученік* тощо).

Чи місце таким явищам у друкованих ЗМІ? Якщо ми говоримо про вплив мови ЗМК на мовну свідомість українців, то варто сказати, що руйнується не лише стильова норма, сформована за попередній період історії мови — до 90-х років XX ст.,

розхитуються й писемні, орфографічні норми, коли з видання до видання переходять ненормативні лексеми, коли в написанні відтворюють «акання» (*маладєц*), «шокання» (— *Чуємо, **шось** страшно бахнуло*), асиміляцію приголосних (*ніззя*).

Л. О. Ставицька зазначала: «Побутує стійка (особливо серед журналістів) думка, що їхня мова — дзеркало мови населення. Насправді мова населення віддзеркалює мову журналістів, під її впливом у суспільстві поширилися знижені слова — як модні. Інакше кажучи, стійка тенденція до жаргоновживання у газетно-публіцистичному дискурсі засвідчує пейоризацію мови згори». Т. Ю. Ковалевська вважає, що «узвичаєння» розмовних варіантів у мові політикуму інтенсифікує не позитивне, а негативне його забарвлення, адже «надання «побутовості» політичному дискурсові ми не вважаємо його релевантною ознакою».

Отже, мовознавці стоять перед дилемою: чи то визнавати, що стильова норма змінилася — вплив художньої оповідності на стилістику газетного тексту у жанрах повідомлення — і змиритися з навалою просторіччя, анормативів у мові газети, чи то заявляти про надмір фактографічно-документальних компонентів у мові газети. ЗМІ, очевидно, мають дбати не про розхитування, а про усталення літературної норми.

Марина Навальна

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ВИЯВИ ЖАРГОННОЇ ЛЕКСИКИ В ЗАГОЛОВКАХ ІНТЕРНЕТНОГО ВИДАННЯ «УКРАЇНСЬКА ПРАВДА»

Для мови українських засобів масової інформації початку XXI ст. характерне вживання жаргонної лексики, яку фахівці вважають одним із найдискусійніших явищ мовної культури. Сьогодні жаргонізми активно функціонують у ЗМІ, зокрема і в мові українських інтернет-видань — у публікаціях на молодіжну, кримінальну й суспільно-політичну тематику.

Поширені жаргонізми в заголовках газети «Українська правда» (www.pravda.com.ua; далі — УП). Особливо це було виражене в період виборів до рад різних рівнів. Уживали як відомі, так і нові жаргонізми на позначення негативних явищ та процесів. Зокрема, кримінальний жаргонізм *заказуха* 'убивство на замовлення' (Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К.: 2003. — С. 115; далі — СЖЛ) активно функціонує зі значенням 'стаття, телепередача чи фільм, підготовлені на чиєсь замовлення', напр.: *Телеканали побили рекорди* ***«заказухи»****. Лідер — Перший національний* (УП, 15.08.2012); ***«Заказуха»*** *від Партії регіонів* (УП, 19.07.2011); *Янукович відхрестився від «руки Кремля»: Це все* ***заказуха*** (УП, 14.01.2010).

Зафіксовано нову форму жаргонізму — іронічне *заказушка*, тобто 'дешева заказуха'. Обидва жаргонізми — це кальки з російської мови, пор.: *У Тимошенко назвали* ***«заказушкою»*** *звинувачення СБУ* (УП, 12.09.2009).

Із негативною оцінкою мови засобів масової інформації пов'язане вживання жаргонізму *чорнуха*. Словники жаргонізмів фіксують цю лексему зі значенням 'те, що пов'язане із смертю, стражданням, злочинами; засмучує своїм змістом' (СЖЛ, 297). У заголовках аналізованого інтернет-видання лексему *чорнуха* подають зазвичай зі значенням 'замовна негативна інформація в засобах масової інформації стосовно політичних опонентів', напр.: *Замовниця* ***«чорнухи»*** *проти опозиції витратила на неї в 28 разів більше, ніж заробила* (УП, 26.10.2012); *У «Регіонах» кажуть, що зменшать покарання за* ***«чорнуху»*** (УП, 19.09.2012).

Дедалі ширше використовують у заголовках «Української правди» жаргонізм *джинса* 'замовні матеріали в засобах масової інформації' (СЖЛ, 98), напр.: *Експерт: у ЗМІ стає більше* ***«джинси»*** *і виборцю це допомагає* (УП, 05.10.2012); ***«Джинса»*** *є у третині матеріалів регіональних ЗМІ* (УП, 28.05.2012); *Журналісти обіцяють бойкотувати і викривати* ***«джинсу»*** *політиків* (УП, 20.03.2012); *Журналісти ТСН навели факти цензури та* ***джинси*** (УП, 07.05.2010).

Жаргонізм *джинса* переважно уживають:

1) у радіопрограмах, телеканалах та виданнях, де розміщують замовні матеріали, напр.: *ICTV та «Україна» — лідери за*

розміщенням ***«джинси»*** (УП, 11.09.2012); *Найбільше* ***«джинси»*** *за жовтень знайшли на Першому* (УП, 13.11.2012); *Канали продовжують замовчувати деякі теми і випускати* ***«джинсу»*** (УП, 14.06.2011);

2) у публікаціях про політичні партії, блоки та їхніх лідерів, які замовляють потрібну та вигідну їм інформацію, напр.: *Захисники пролетаріату задніх не пасуть. За кількістю* ***джинси*** *за останній місяць КПУ вже обійшла провладні партії...* (УП, 26.07.2012); *Тигіпко і КПУ виходять у лідери* ***«джинси»*** (УП, 11.07.2012); ***Джинса*** *— «Королівська». Ціна — народна* (УП, 15.02.2011); *Король* ***«джинси»*** *Віктор Медведчук* (УП, 21.12.2011).

Від жаргонізму *джинса* утворено нове дієслово *джинсувати* ‘розміщувати замовні матеріали в засобах масової інформації’, напр.: *За які гроші* ***«джинсує»*** *уряд України* (УП, 16.07.2012).

Функціонування жаргонізмів *заказуха, чорнуха, джинса* в заголовках інтернетного видання передусім сигналізує і про використання адміністративного ресурсу з боку влади в період виборчих процесів щодо державних та комунальних засобів масової інформації, і про утвердження демократичних засад та свобод у висловленнях авторів «Української правди».

Найвиразнішу групу жаргонних одиниць за емоційно-експресивним насиченням у заголовках публікацій на суспільно-політичні теми становлять лексеми (іменники та дієслова), які позначають предмети, дії та стани, що характеризують конкретних політиків, державних і громадських діячів, їхніх родичів та членів родини. Такі мовні одиниці у заголовках інтернет-видання — це також засіб негативної оцінки діяльності представників влади, політичних лідерів тощо.

Молодіжний жаргонізм *мажор*, який раніше вживали переважно в середовищі студентів зі значеннями ‘матеріально забезпечена молода людина, яка вдає із себе представника еліти й підкреслює свою вищість над іншими’, ‘підліток, син заможних батьків’, ‘несумлінний студент, який пропускає заняття, не виконує завдань і под.’ (СЖЛ, 167), останнім часом набув поширення в широких колах суспільства, що дає підстави вважати його сленгізмом, напр.: *У Запоріжжі знову судять дніпро-*

*петровського **«мажора»*** (УП, 16.02.2012); ***Мажор** Рудь таки відсидить за потрійне вбивство* (УП, 27.09.2012); ***Мажор**, що перевернув «Швидку допомогу», вимагає мільйон від матері загиблої* (УП, 12.04.2012).

Лексема *мажор* у заголовках «Української правди» позначає дітей чи інших молодих родичів політичних, партійних, державних діячів, які стали винуватцями чи учасниками дорожньо-транспортних пригод, злочинів тощо, напр.: *В Одесі п'яний **мажор** на джипі в'їхав у натовп продавців* (УП, 11.03.2012); *Право **«мажора»*** (УП, 22.08.2012); ***Мажор** напав на комунальника через пісок* (УП, 26.01.2012).

Нерідко цей сленгізм стає частиною складних слів, напр.: *Миколаївський **мажор-насильник** був активістом «Регіонів»* (УП, 19.03.2012); *В Ужгороді **чиновник-мажор** влаштував стрілянину* (УП, 17.01.2012).

В українській літературній мові лексема *тушка* була відома як 'зменш. до туша; тіло убитої тварини, дичини і т. ін. невеликого розміру'. У заголовках «Української правди» лексему *тушка* використовують як жаргонізм — 'депутат Верховної Ради України, який з особистою матеріальною чи іншою зацікавленістю голосує на боці фракцій, до яких не входить і до яких їх виборці не обирали', напр.: *До «регіонів» приєдналася ще одна **«тушка»*** (УП, 18.09.2012); *У Раді стало більше на дві **«тушки»*** (УП, 03.07.2012); *Батько «найщирішого вболівальника України» — **«тушка»*** (УП, 13.06.2012); *Томенко: Тиск на мажоритарників опозиції — не виправдання для **«тушок»*** (УП, 21.11.2012); *«Регіонам» не вистачає трьох **«тушок»** до більшості?* (УП, 20.11.2012).

Слово *тушки* в заголовках «Української правди» передає сему 'непостійність, безвідповідальність перед виборцями, зухвалість, зрадництво, втрата морально-етичних засад', пор.: *Чечетов хвалиться, що «регіони» переманили 40 **«тушок»*** (УП, 26.11.2012); *Азаров відправив БЮТівські **тушки** на округи* (УП, 31.07.2012); *Томенко вірить у «морально-політичний» запобіжник для **«тушок»*** (УП, 05.08.2012).

Депутатів, яких називають *тушками*, у заголовках інтернет-видання характеризують здебільшого негативно і щодо депутатської діяльності, і щодо особистих рис, характеру тощо і

в такий спосіб виражають зневажливе ставлення до них, пор.: *Другу Рибакова у Раді кричали* ***«тушка»****, а він показав непристойний жест* (УП, 21.02.2012); *До середи «регіони» дозбирають* ***«тушок»****, яких недостає* (УП, 26.11.2012).

Від жаргонізму *тушка* утворено інші нові складні та оказіональні одиниці, напр.: *тушка-кандидат, тушкодень* та ін., пор.: ***Тушка-кандидат*** *від «Регіонів» відхрещується від «Бентлі»* (УП, 27.08.2012); *Бюджет ухвалять в останній* ***тушкодень*** (УП, 04.12.2012).

Різні процеси в суспільстві журналісти «Української правди» передають за допомогою дієслів-жаргонізмів. Такі лексеми негативно характеризують дії та стани в українському соціумі. Їх використовують здебільшого з певною стилістичною метою. Так, жаргонізм *відмазати* 'виправдати когось, зняти звинувачення з когось; підтримати когось, виручити, часто за допомогою грошей' (СЖЛ, 71) зафіксовано в заголовках публікацій на кримінальну тематику стосовно відомих осіб, напр.: *Апеляційний суд теж* ***«відмазав»*** *Кучму від убивства* (УП, 20.01.2012); *Адвокати Кучми хочуть* ***«відмазати»*** *клієнта, бо немає Мельниченка* (УП, 17.11.2011); *Міліція* ***відмазала*** *депутата Тимошенко від ДТП?* (УП, 26.07.2010).

Нерідко цей жаргонізм уживають зі значенням 'підтримувати, захищати когось', пор.: *Герман* ***«відмазала»*** *Януковича віршем Чехова* (УП, 19.08.20011); *Ющенко в рекламному інтерв'ю в газеті Ахметова* ***«відмазав»*** *владу* (УП, 29.08.2012).

Кримінальний жаргонізм *мочити* має два значення — 'бити, ударяти з великою силою' та 'убивати' (СЖЛ, 178). Його вживають в «Українській правді» також зі значенням 'гостро критикувати', напр.: *Агітатори «регіонів» вчили школярів* ***«мочити»*** *Тимошенко і К* (УП, 25.09.2012); *«Янукович і його оточення» нас почали* ***мочити*** (УП, 28.09.2010).

У заголовки виносять жаргонізми, які використовують не тільки представники злодійських чи кримінальних середовищ, а й працівники правоохоронних органів. Так до лексикону інтернетних ЗМІ увійшло кримінальне дієслово *шити*, що має двоє значень — 'убивати' та 'необґрунтовано звинувачувати когось у чомусь' (СЖЛ, 301), пор. словосполучення *шити справу*, що вживають у другому значенні, напр.: *Прокуратура не*

захотіла ***шити справу*** *за невиплату зарплат* (УП, 05.01.2011); *Зернотрейдерам почали «****шити справи****»* (УП, 13.08.2010).

Простежуємо тенденцію до використання кримінального жаргонізму *шити* не тільки щодо дій правоохоронних органів, а й щодо дій представників влади, політиків, громадян, напр.: 1) щодо акцій та пікетів: *Депутати* ***шиють справу*** *за лазерне шоу на підтримку Тимошенко* (УП, 20.01.2012); *За штурм обладміністрації з вилами* ***«шиють»*** *5 років* (УП, 07.12.2011); *У Слов’янську «тризубівцю»* ***«шиють»*** *організацію вибуху* (УП, 30.09.2011); 2) щодо виборчих процесів та результатів виборів: *Харківським бюлетеням вирішили не* ***шити справу*** (УП, 05.01.2010); 3) щодо кримінальних процесів проти чиновників: *Вінницькому чиновнику* ***«шиють» справу*** *на сотні тисяч* (УП, 23.05.2011); *Кримському екс-спікеру* ***«шиють»*** *ще одну справу* (УП, 28.01.2012).

Уживання в текстах ЗМІ жаргонної лексики є одним з найефективніших засобів вираження експресивної оцінки, яка, проте, нерідко буває виявом агресії, адже жаргонізми в публіцистичних текстах — це засіб негативної оцінки діяльності представників влади, політичних лідерів. Кримінальний жаргонізм *пришити* ‘убити когось’ уживають у заголовках зі значенням ‘необґрунтовано намагатися звинувати когось у чомусь’ (СЖЛ, 222), напр.: *Водіям хочуть* ***«пришити»*** *справи за спробу відкупитися від ДАІ* (УП, 29.01.2011).

Розширюють сферу свого вживання і жаргонізми-дієслова, які характеризують шахрайську, брехливу поведінку когось. Молодіжно-кримінальний жаргонізм *косити* ‘ухилятися від чого-небудь (як правило, від служби в армії)’, ‘прогулювати уроки’, ‘наслідувати когось, намагатись бути схожим на когось’, ‘удавати з себе хворого; симулювати хворобу’, ‘спекулювати’ та жаргонізм *відкосити* ‘хилитися від чогось’ у заголовках інтернет-видання функціонують ще й у значенні ‘захворіти’ (СЖЛ, 149; 71), пор.: *Тюремники вважають, що Луценко* ***«косив»*** *від суду* (УП, 20.01.2012); *Грип почне* ***«косити»*** *українців у листопаді* (УП, 26.09.2012).

Активно послуговуються автори жаргоном *кришувати.* Відомі словники жаргонізмів подають тільки лексему *криша* ‘голова, мізки, здоровий глузд’, ‘зв’язки у владних та право-

охоронних структурах' (СЖЛ, 152), хоча аналог російського *крыша — дах*. Цей жаргонізм уживають зі значенням 'прикриття від рекету, мафії; зв'язки у владних та правоохоронних структурах' (СЖЛ, 94), пор.: *є надійний* ***«дах»*** *в особі народного депутата* (УП, 24.02.2011); *«Батьківщина»: Литвин* ***«кришував»*** *підкуп депутатів, хай відповідає* (УП, 16.02.2012); *Правоохоронці заперечують, що* ***кришували*** *секс-бізнес. МВС призначило перевірку* (УП, 11.11.2010).

Однією з основних причин функціонування жаргонної лексики в суспільно-політичних матеріалах електронного видання є її виразне стилістичне маркування, що уможливлює реалізацію різноманітних комунікативних інтенцій адресанта, перетворення раціональної публіцистичної інформації в експресивно наснажну.

У заголовках публікацій на суспільно-політичні теми жаргонні одиниці контрастують із нейтральною лексикою, вони протиставляються книжним словам, надають писемному стилю усно-розмовної безпосередності, емоційності та експресивності. Надмірне вживання жаргонізмів негативно позначається на естетичному мовному оформленні матеріалів ЗМІ.

Галина Сюта

МОВНИЙ ОБРАЗ РЕКЛАМИ

Коли говоримо про те, що засоби масової комунікації — важливий компонент сучасної національної культури і потужний механізм впливу на соціум, маємо, зокрема, на увазі, що ці засоби мають культивувати, поширювати норму й естетику мововираження і на рівні слова, і на рівні висловлення. Особлива місія ЗМК в цьому сенсі пов'язана з їх динамічністю, політематичністю й здатністю охоплювати не обмежене ніякими параметрами (територія поширення, вік, освіта, соціальний статус і т. ін.) коло сприймачів інформації й учасників комунікації. Знаковою з цього погляду є реклама. З одного боку, цей жанр блис-

кавично реагує на перебіг життя, на все нове, що з’являється в нашому ментальному, культурно-освітньому, побутовому просторі, й навіть намагається бути на крок попереду. Крім того, масовість, безкінечна повторюваність реклами, яка засвоюється цілісними когнітивними блоками, визначає інтенсивність її впливу на мовну свідомість — і колективну, й індивідуальну.

Мовний образ сучасної української реклами часто викликає негативну реакцію — через численні помилки. Найбільш типові відхилення від норми — це форма родового відмінка (*дві краплі для вашого **носу***; *береш скоринку **хлібу*** — правильно: ***хліба, носа***); ступенювання прикметників (*найензимні очищувальні компоненти* — правильно: ***найензимніші***); лексичні помилки (*добро не повинно пропадати **даром*** — правильно: ***даремно***; *цей крем **дратує** вашу шкіру* — правильно: *подразнює*; *Наша ряба **попіклувалася** про подарунки для вас* — правильно: *подбала*).

«Продуктивними» з погляду порушення норми і спотворення суті висловлення є численні російськомовні кальки (*Комфорттаун... — продаж у **розстрочку*** (правильно — *на виплат*); *Прозорі кредити — без поручителів і **залогів*** (правильно — *закладів*), некоректні, а іноді й зовсім незрозумілі переклади, про правильний зміст яких іноді можна лише здогадуватися. Наприклад, творці слогану про бонусну ***ковдрочку** для мишки* (її обіцяють як подарунковий аксесуар до новопридбаного комп’ютера), очевидно, мали на увазі все-таки ***килимок** для мишки.*

Живуть у мові реклами також «вічні», «незнищенні» помилки, які повторюють звичні хиби загальномовної практики і демонструють слабку норму (***приймайте участь** в акції* — треба: ***беріть** участь..*; ***співпадає за**…* — треба: ***збігається за**..*; ***на протязі..*** — треба: ***протягом, упродовж***; ***по крайній мірі*** — треба: ***принаймні***; *вам **повезе*** — треба: *вам **пощастить***.

Іноді можна почути, що неправильне слововживання в рекламі — цілеспрямоване, пов’язане з настановою привернути увагу до рекламованого продукту саме за рахунок мовного оформлення ролика. Однак при цьому не завжди враховують, що естетично недоладне висловлення не тільки не сприймається, а й викликає нерозуміння і спротив. Наприклад, фразу

Макай, а не вмикай у рекламі сухариків *«Флінт»* не сприйняла навіть молодіжна аудиторія, на яку, власне, реклама й була розрахована. Зокрема, про неприйняття більш ніж переконливо свідчать коментарі до цієї реклами в Інтернеті, які відверто засуджують невдале і невиправдане, на думку багатьох мовців, вживання сленгового слова *макай* і радять авторам реклами «вчити українську мову». Натомість вислів «*Мамо, подивися, там вівця з вівчатком*» вдало стилізує дитячу мову, тому споживачі реклами сприймають її як органічну, оцінюють позитивно.

Естетично сприйнятними для українців стали народжені у слоганах неологізми *футболіти* (***Футболіємо*** *з Україною*), *снікерсувати* (*Не гальмуй —* ***снікерсуй***), *намандаринений* (*Розжуй іскру нового Dirol — і твоя голова заіскрить смаком мандаринових ідей,* ***намандаринених*** *вражень*), *апельсиново* (*Фанта. Живи* ***апельсиново****!*).

Сучасна реклама активно використовує різноманітні перевірені «готові» форми вербалізації певного змісту і певних фрагментів знань, соціального й побутового досвіду, апелює до культурної пам'яті уже закріплених у мовній свідомості українців слів і висловлень. Такими «матрицями» для використання є, наприклад, загальновідомі цитати — фольклорні, літературні, з мови кіно тощо. Підтвердження цьому — реклама Унікредитбанку, у якій впізнаємо ключову фразу знайомої з раннього дитинства кожному українцеві казки про Курочку рябу: *Кредити на будь-які цілі!* ***Не золоті, а прості****! Прості та прозорі умови кредитування від 0,90 грн/ день.*

Ще один приклад — реклама соків «Чумак» *Пийте фрукти*, яка структурно повторює будову улюбленого для багатьох малюків і дорослих вірша «Хатка, яку збудував собі Джек»: *Ті самі плоди, тільки без кісточок та кожури, з яких ми взяли весь смак, щоб пити весь рік у вигляді соку «Чумак». А це давилка. Вона крутіша за ложки і вилки. Вона чавить ті самі плоди, тільки без кісточок та кожури, з яких ми взяли весь смак, щоб пити весь рік у вигляді соку «Чумак». А це сади, в яких на сонечку стигнуть плоди, поки їх не зірвуть, того ж дня до давилки не повезуть, яка крутіша за ложки і вилки. Вона чавить ті самі плоди, тільки без кісточок та кожури…* Інша річ, що ефективність цієї вдалої форми зводить нанівець неграмотне

лексичне наповнення: неоковирні слововживання *кожура, весь рік, давилка, вилка, стигнуть* свідчать про неграмотність чи то авторів тексту, чи то перекладачів, чи то редакторів…

Цілком можливо, що на заваді грамотності реклами, тиражованої на радіо й телебаченні, на біґбордах і в газетах є наше законодавство. Адже стаття 16 Закону України «Про рекламу» констатує: «Під час видачі дозволів на розміщення зовнішньої реклами втручання у форму та зміст зовнішньої реклами забороняється».

Ангеліна Пономаренко

МОВНИЙ ПОРТРЕТ РАЙОННОЇ ГАЗЕТИ (НА ПРИКЛАДІ ПРИВАТНИХ ОГОЛОШЕНЬ)

Роки незалежності трансформували ситуацію на медіа-ринку України, і чи не найбільше це зачепило видання газет. Змінилися їх назви, тиражі, обсяги, періодичність, а найголовніше — тематична палітра. Всеукраїнські, обласні, столичні видання динамічно реагують на виклики часу, тоді як районні та містечкові газети — значною мірою статичний сегмент масової комунікації.

Газета «Гребінчин край» на Полтавщині видається з 1933 р., виходить один раз на тиждень. Обсяг — 2 др. арк. (8 сторінок). Інформаційне поле функціонування видання зумовлює його політематичність, неспеціалізованість. Аудиторія читачів — мешканці міста Гребінка та Гребінківського району на Полтавщині.

Зміна історичних епох дуже виразно відбита у назвах газети за 80-річний хронологічний відтинок її існування: 1933 р. «Молодий ленінець»; 1933 р. «Сталевий шлях»; 1935 р. «За більшовицькі колгоспи»; 1941 р. «Сталінський шлях»; 1956 р. «Прапор комунізму»; 1963 р. «Шляхом Ілліча»; 1967 р. «Серп і молот», 1996 р. «Гребінчин край». Комунікативно-прагматична спрямованість мови газети виразно динамічна: якщо за радянських часів та на початку доби незалежності у газетних текстах домінувала функція соціально-психологічного впливу на

читацьку аудиторію з метою формування певних світоглядних і ціннісних настанов, сучасний контент видання спрямований на якнайширше інформування читацької аудиторії про події у місті та районі — прагнення впливу мінімізоване. Нині посилено орієнтування на соціальний досвід читачів, фактично не враховується гендерний чинник, помітно зріс обсяг реклами та оголошень.

Приватні оголошення у газеті «Гребінчин край» друкуються українською мовою і займають приблизно восьму частину площі видання (розміщуються останній сторінці, рідше — разом із програмою телепередач). Як джерело фактичного матеріалу для дослідження було взято тексти оголошень у 26 числах газети «Гребінчин край» за перше півріччя 2013 року.

Аналіз обраного контенту регіонального засобу масової комунікації засвідчує, що тематичний діапазон оголошень різноманітний, проте домінує тематика, пов'язана з господарською діяльністю (на відміну від звичних для читача столичних газет оголошень про кредитування та розважальні заходи).

Рейтинг популярності серед текстів цього жанру має такий вигляд — у всіх 26 числах наявні оголошення:

- продаж житла;
- закупівля великої рогатої худоби;
- «вважати недійсним»;
- продаж дров та лісоматеріалів;
- господарські послуги (*спиляю дерево, викошу траву, викачую мул тощо*).

Російськомовні оголошення виявлено лише у трьох числах газети за перше півріччя 2013 року, вони повідомляють про медичні послуги фахівців з Києва (аналізований текст не мав на меті безпосереднього орієнтування на мовне середовище Гребінківщини і містив універсальні (з погляду автора оголошення) сентенції). У №22 за 2013 рік у тексті оголошення поєднано українську і російську мови: звернення до мешканців району, часова і просторова локалізація — українською мовою, характеристика послуги (медичного діагностування) — російською, іншим шрифтом: «*До уваги жителів міста і району! 5 червня 2013 року в залізничній лікарні* МЕДИЦИНСКОЕ ОБСЛЕДОВАНИЕ ПО УНИКАЛЬНЫМ МЕТОДИКАМ…».

Цікавим із погляду вияву мовної свідомості автора оголошення є такий приклад: *ПП реалізує лісоматеріали хвойних порід: балки перекриття, крокви, дошка обрізана і необрізана, паркани (забори)* (підкреслення наше — А.П.) *дерев'яні і штахетні різних розмірів, штапіки віконні, наличники дверні*[1] *(№11, 2013).* Не аналізуючи детально всі типи помилок у наведеному тексті, звертаємо увагу на своєрідний «мовний коментар» — переклад російською слова *паркан.* Комунікативна модель, що склалася у свідомості автора оголошення, орієнтована на попередження ситуації нерозуміння суржикомовним адресатом інформації українського слова, що не належить до його активного лексикону.

Серед основних характеристик текстів оголошень — лаконізм та прагматизм вислову (*викошу траву* (№23, 2013), *спиляю дерево* (№9, 2013) і под.); послуговування простими синтаксичними конструкціями і водночас концентрація семантичного навантаження тексту. Майже не задіяно невербальний чинник впливу на свідомість реципієнта тексту — візуальний ряд (у цьому вбачаємо перегук з традиціями реклами радянської доби). Загалом в аналізованому контенті фактичного матеріалу не виявлено вживання стилістично зниженої лексики.

Із 26 чисел газети за перше півріччя 2013 року лише в одному оголошенні помітне прагнення реалізувати естетичний чинник (оголошення магазину «Спокуса» про продаж і пошиття штор). Логічним поясненням цього є те, що нині регіональні видання переважно задовольняють не естетичні потреби читацької аудиторії, а інформаційно-прагматичні.

У найчастотніших за досліджуваний період текстах оголошень виокремлюємо дві протилежні тенденції в мовному оформленні:

- до натуралізації вислову: *Ковбасний цех закуповує корови, коні, молодняк — лежачі, дорізані. Виїзд цілодобово. Найвищі ціни.(№1, 2013);*
- до евфемізації: *Закуповуємо корови, коні та молодняк ВРХ. При невідкладних ситуаціях збуту виїзд терміново цілодобово. (№1, 2013).*

---

[1] Тут і далі у прикладах збережено орфографію і пунктуацію оригінального тексту.

Реалізація інтенції спонукання реципієнта оголошення скористатися послугою найчастіше орієнтована на максимальну семантичну прозорість викладеної інформації, з цим і пов'язана натуралізація вислову. Евфемізація передбачає звернення до широкого спектру фонових знань споживача, обсяг яких складно спрогнозувати авторам оголошень, тому до цього прийому мовного оформлення у газеті «Гребінчин край» вдаються рідко.

Помилки, що трапляються в аналізованих текстах оголошень, типові для сучасних ЗМК: порушення правил граматичного узгодження (*Продаю сіно, плуг кінний, гребачка кінна, мотоблоки від 4 до 12 кінських сил будь-якої марки (№10, 2013))*; вживання росіянізмів (*Продається жилий будинок (№10, 2013)), Продається взуття, бувше у використанні (№10, 2013)); Здавшому волосся стрижка і дорога автобусом оплачується (№20, 2013);* порушення лексичних та стилістичних норм тощо.

Моделювання узагальненого образу читача районної газети дає змогу окреслити його мовну компетенцію, прагматику комунікації. Отже, «типовий читач» газети «Гребінчин край» — це мешканець містечка (районного центру) віком від 40 років, переважно має середню спеціальну освіту (рідше — вищу) інженерно-технічних спеціальностей (Гребінка — залізничний вузол, основний контингент населення — працівники залізничних підприємств), районну газету передплачує, щоб знати про основні події у місті і районі, знайомитися з телепрограмою і оголошеннями.

Якість мовного оформлення оголошень у районній газеті спонукає до не дуже оптимістичних роздумів. Малі обсяги фінансування з місцевого бюджету, постійні труднощі з технічним і кадровим забезпеченням регіональних видань, безумовно, позначаються на якості газети. На жаль, традиційно чи не найперше редакція змушена економити саме на праці коректора, а тексти оголошень, які, до того ж, друкуються безкоштовно, іноді переглядає лише верстальник, тобто зовнішнє втручання у первинний текст зведене до мінімуму. З огляду на це приватні оголошення в районній газеті можемо вважати стихійним виявом мовної свідомості, в якому водночас відбивається підсвідоме прагнення відтворювати засвоєний раніше

(найчастіше — ще у шкільні роки) стандарт української літературної мови. Попри те, що тексти оголошень часто рясніють різноманітними помилками, мовці прагнуть передавати інформацію саме українською мовою, тому регіональним ЗМК варто це прагнення підтримувати. Насамперед шляхом поліпшення якості мовного оформлення газети, ведення постійних культуромовних рубрик на її шпальтах, публікації мовних консультацій, адже для мешканців району, які не дотичні за професійною діяльністю до спеціальної літератури та словників, районна газета стає чи не єдиним джерелом інформації про мовні норми.

Світлана Бибик

ЛАБІРИНТАМИ МОВНИХ ПЕРЕКРУЧЕНЬ

Сучасна мовна ситуація, яка перебуває під впливом Закону України «Про засади державної мовної політики», що набув чинності 10 серпня 2012 року, змушує нас оцінити стан і статус українськомовного продукту в засобах масової комунікації. Насамперед на радіо, телебаченні, у друкованих ЗМІ, в інтернет-пресі, тобто у джерелах усної та писемної інформації.

З погляду мовної норми сучасні ЗМІ називають мовним салатом, низьку культуру усної мови на українському радіо та телебаченні кваліфікують як саботаж, а роботу журналістів як несумлінну.

Сьогодні з ефіру ми чуємо те, що маємо в усьому мовному середовищі, культурі (чи безкультур'ї) спілкування всіх прошарків суспільства. Засоби масової комунікації лише по-своєму віддзеркалюють цей мовно-культурний рівень.

Наведемо перелік найбільш поширених мовних неточностей, характерних для засобів масової інформації. Насамперед звертаємо увагу на порушення норм вимови, орфоепічні помилки у ведучих каналів «1+1», ТРК «Україна», Інтер, 5 канал, ICTV, Радіо «Ера», Промінь, Кіс ФМ, Радіо «Шарманка», ФМ «Галичина», «Голос свободи»; СТБ та ін. Такі явища кваліфікуємо як слабку норму.

Насамперед охарактеризуємо порушення акцентуаційних норм в усній мові журналістів. На думку Н. Д. Бабич, акцентуаційні норми мають еталоном живе народнорозмовне мовлення, тому вони частіше змінюються, відбувається їх уточнення, що (разом із впливом діалектного мовлення та поширеної російськомовної практики) є однією з причин появи типових помилок у наголошуванні слів.

Маємо *завдання́* замість *завда́ння*, *ка́чки* замість *качки́*, *крісла́* замість *крі́сла*, *інвестори́* замість *інве́стори*, *мережі́* замість *мере́жі*, *донька́* замість *до́нька* та багато іншого. Це щодо іменників-загальних назв. Звертаємо увагу на вимову — наголошування іменників-власних назв, наприклад, на порушення у словах *Покрові́* замість *Покро́ви*, *Вели́кодня* замість *Вели́кодня*, *Буковині́* замість *Букови́ни* і не тільки.

Не менше хиб у наголошуванні прикметників із суфіксом **-ов-** (*соняшнико́ва* замість *со́няшникова*, *житло́вий* замість *житлови́й*, *фа́хової* замість *фахово́ї*), складних слів (*десятивідсо́ткова* замість *десятивідсотко́ва*, *багатора́зовий* замість *багаторазо́вий*).

Журналісти припускаються помилок у наголошуванні і дієслів: особливо відчутний вплив західноукраїнської діалектної вимови, пор.: *почне́мо* замість *почнемо́*, *не піде́* замість *не пі́де*, *не прине́сла* замість *не принесла́*, *прове́ло* замість *провело́*, *дове́сти* замість *довести́* тощо, а також особливостей наголошування в російській літературній мові: *прийду́ть* замість *при́йдуть*, *жи́ли* замість *жили́*, *взя́ли* замість *взяли́*.

Зафіксовано порушення у вимові деяких займенників (*мо́го* замість *мого́, в со́бі* замість *собі́*), числівників (*оди́надцять* замість *одина́дцять*), прислівників (*босоні́ж* замість *босо́ніж*, *відда́леки* замість *віддалеки́*), сполучників (*а́ле* замість *але́*).

Що ж до загальних тенденцій, які стосуються грубих порушень науково обґрунтованих та соціально узаконених норм національної мови в телерадіоефірі, то вони, як показав матеріал, зводяться до:

- нехтування правил літературної вимови голосних і приголосних звуків, зокрема, ненаголошених [о], [е], [и], оглушення приголосних наприкінці слова і наприкінці складу перед глухими (грубим порушенням, приміром,

є «акання»). Наприклад: *На перетворення ч[и]кає територія*; *Усе перетвориться на к[і]ївський парк*; *Понад с[а]р[а]ка фастфудів*; *Я[к'е] ухвалили на засіданні*;

- ненормативна вимова звука [в], пор. т. зв. «фекання»: *сказа[ф], пішо[ф], зроби[ф]*;
- неправильна артикуляція окремих звуків (приміром, хиби деяких мовців у вимові звука [р]);
- неправильна вимова групи приголосних, які зазнають асимілятивних змін (з ефіру звучить: *ма[тч]ів, співві[тч]изників, заробі[тч]ани, ро[зш]укують* тощо, а літературна норма: *ма[чч]ів, співві[чч]изників, заробі[чч]ани, ро[жш]укують*);
- оглушування кінцевого приголосного: *нафтога**[с]*** замість *нафтогаз*;
- ненормоване пом'якшення твердих приголосних: *незадовго до того відвідали Ха[рь]ків, на [щя]стя жертв не було* замість *незадовго до того відвідали Харків, на щастя жертв не було* тощо.

Дослідники відзначають, що в українському теле- та радіоефірі утрадиційнилося шокання (*не знаю, [ш]о ти розказуєш* замість *не знаю, [шч]о ти розказуєш*), цікання (*по[ц]ім, [ц]ік, ка[ц]івський* замість *потім*, *тік*, *катівський*).

Крім того, поширені й граматичні помилки. Слабка норма — родовий відмінок іменників другої відміни чоловічого роду: *говорять з автобус**у**, поїзд**у**, трамва**ю*** замість *пасажир виходить з автобус**а**, поїзд**а**, трамва**я***. Типова помилка — неправильні закінчення іменників, що сполучаються з числівниками: *два олівц**я**, три зошит**а**, чотири огірк**а*** замість *два олівц**і**, три зошит**и**, чотири огірк**и***; *півтор**и** рок**и**, півтор**а** тонни* замість *півтор**а** рок**у**, півтор**и** тонни*.

Помиляються журналісти, порушуючи правила граматичного узгодження, зокрема прийменникового чи безприйменникового: *масово вирубували зелені ліс**а*** замість *масово вирубували зелені ліс**и***; *згідно опитування* замість *згідно **з** опитуван**ням*** та ін.

Розширення форм інтерактивного спілкування на радіо й телебаченні засвідчує слабкість такої граматичної норми, як кличний відмінок іменників. На жаль, ми щодня чуємо з екранів телебачення, радіоефіру *Маша, вітаю!* (Наталя Мосейчук,

«1+1»); *Вітаю, студія* (Олена Мацюцька, «1+1»); *А в тебе правда, Сашка, новини на носі*; *Ало, Галина Василівна, ви працюєте вчителем?* (радіо «Галичина»).

На жаль, такі частотні помилки в мові радіо- та телеефіру спотворюють уявлення про нормативність у фонетичній, граматичній структурі української літературної мови. Головне побажання для журналістів та тих, хто готує цих фахівців, — посилення курсів сценічної мови, культури усної мови, роботи з орфоепічними словниками, вправляння у правильному наголошуванні.

Отже, ведучим інформаційних програм варто попрацювати над удосконаленням акцентуаційних, інтонаційних, семантико-стилістичних норм.

Галина Сюта

КРИВЕ ДЗЕРКАЛО МОВИ

Ідея дублювати й субтитрувати фільми іноземного (зокрема й російського виробництва) народилася на початку другого тисячоліття, і всі ми пам’ятаємо, як вона була сприйнята і які бурхливі дискусії викликала. Ті хвилі суспільного збурення давно вляглися, і сьогодні маємо визнати, що сама ідея була прогресивною з погляду перспективи популяризації й розширення сфери побутування української мови, утвердження її соціального престижу. Однак реалізація цієї ідеї, на жаль, відбулася за принципом «хотіли, як краще, а сталося, як завжди». Мову, якою говорять герої дубльованих фільмів, ще можна сприймати. А от мова субтитрів — зазвичай кострубата, нежива, беземоційна, вона не відбиває ні духу, ні естетики живого спілкування. Це криве дзеркало нашої мови, яке пропагує, нав’язує користувачам її безкровний і здебільшого нелітературний варіант. Як наслідок — користь від субтитрування дуже сумнівна: російськомовні глядачі за титрами мови не вивчать, україномовні їх не сприймають, а ті, хто знає добре обидві

мови, відчувають фальш і стильову невідповідність висловлення в оригіналі і його субтитрованого варіанта.

То що ж створює такий загалом непривабливий мовний образ субтитрів? Очевидно, насамперед їх насиченість численними помилками, які майже дзеркально повторюють типи помилок, характерні для інших сфер побутування, але водночас ще й додатково закріплюють їх у мовній свідомості глядачів через візуальний образ. Приклади — найрізноманітніші, зокрема, це форми родового та кличного відмінка: *Ти замовив комплектуючі для **комп'ютеру**?* (правильно: *комп'ютера*); *Офіціант! мартіні і три **лангета*** (правильно: *лангети*); ***Люда*** (правильно: *Людо*)*, ти не бачила мого гаманця*?, ***Настуньо*** (правильно: *Настуню*)*, ми чекаємо*.. Проблемними залишаються також прийменникові конструкції: ***по понеділкам** ми ходимо у боулінг*; *набридло **по чужим кутам** тинятися…* (тобто *по понеділках, у понеділок; по чужих кутках*).

Іще одна слабка ланка мови титрів із погляду їх нормативності — вживання українських (тих, що відрізняються від російських) назв держав і міст (*Турція*, *Словакія*, *Венгрія*, *Германія*, *Вена*) та імен (*Дар'я, Нікіта, Філіп, Кірілл, Крістіна*). Цей момент — дуже знаковий, оскільки відбиває хитання у мовній, навіть радше національно-мовній свідомості, коли звичні для українців форми імен *Дарина, Микита, Пилип, Данило, Кирило, Олена, Христина* сприймаються як соціально непрестижні. І левову частку провини за популяризацію таких форм імен можна покласти саме на телебачення.

Спотворений естетичний образ мови інтенсивно нав'язують глядачам через некоректні, неоковирні, а іноді й незрозумілі переклади з російської: *Скажи, пусть не **дергается** — Скажи, хай не **тіпається*** (варіанти: *не тріпочеться, не тріпається*) (треба — *не смикається*); *Он так **трепетно** к тебе **относится** — Він так **тріпотливо** до тебе **відноситься*** (тобто *ніжно ставиться*); *Скажи ему, пусть берет подушку с матрасом и **дует** в ванную — Скажи йому, нехай бере подушку з матрасом, і **дме** до ванної* та ін.

Спостерігаємо багато калькувань і росіянізмів: ***милості прошу*** (треба: *ласкаво прошу*) *до столу; **шляєшся*** (треба: *вештаєшся*) *невідомо де*; *Я на тебе два роки **угробила*** (треба:

занапастила). *Думала, одружимося*; *Він на посадку йшов, а я* ***проворонив*** (треба: *проґавив*); *Ну, народ!.. Нічого* ***толком*** (треба: *до пуття*) *зробити не можуть*; ***зіжми*** (треба: *стисни*) *ручку в кулачок; Ну, що ви всі до мене* ***прив'язалися?*** (треба: *причепилися*); *вона така* ***одинока*** (треба: *самотня*)**;** *Не* ***затягуйте*** (треба: *не зволікайте*) *з вирішенням цієї проблеми; яке у вас фірмове* ***блюдо*** (треба: *фірмова страва*). Таких прикладів набереться на цілий довідник, але деякі — особливі знахідки: *я уже с ног* ***валюсь*** *— я уже з ніг* ***звалююся*** (тобто *падаю*); *Ребята, кто же так ставит?* ***С отвесом надо! —*** *Хлопці! Хто ж так ставить?* ***Криво*** *треба!* (тобто *з нахилом*).

Дуже часто переклад у титрах не враховує змісту епізоду, тому ситуативний оцінний зміст україномовного варіанта фрази — протилежний первинному. Так, на слова хворого дідуся *Коли мене не стане..*, внучка, перебиваючи, реагує по-російському *да типун вам на язык..*, а по-українському *бодай вам заціпило*.

Насамкінець варто сказати, що у 2005 р., на хвилі активного впровадження закону про обов'язкове дублювання й титрування фільмів українською мовою, був здійснений внутрішній моніторинг якості перекладів однієї з провідних українських студій. Прикро визнавати, але тогочасні мовні хиби практично не відрізняються від помилок, якими ряснніє мова титрів сьогодні.

Світлана Терещенко

КУЛЬТУРА МОВИ В ІНТЕРНЕТНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ НА ЕКОНОМІЧНУ ТЕМАТИКУ

Засоби масової інформації — це потужний механізм висвітлення політичних, соціальних, економічних процесів, культурного життя країни й світу в цілому. Вони спрямовують свій вплив на спосіб мислення, стиль світосприймання окремої людини й суспільства в цілому, формують тип сучасної

культури. Інформаційний простір XXI ст. об’єднує друковані видання, різноманітні інтернетні портали, теле- та радіоефір, а мову ЗМІ розглядають як одну з провідних форм існування мови, своєрідну модель вияву національної мови. Саме мова засобів масової інформації зараз активно впливає на літературну норму, формує мовні смаки й нові мовні традиції сучасного українського суспільства.

Поширеність економічного дискурсу в ЗМІ привертає увагу не лише вузьких фахівців, а й широке коло пересічних читачів. Це зумовлене сучасними процесами глобалізації економічної науки, її роллю в популяризації економічних знань серед великої аудиторії споживачів інформації. Цікаві такі тексти також з погляду вияву особливостей комунікативно-стилістичного функціонування мовних одиниць в економічному дискурсі, де фіксуємо високу варіантність форм, неусталеність процесів стандартизації й кодифікації лексики економічної сфери. Актуалізований у ЗМІ економічний дискурс повинен стати не тільки джерелом спеціальної інформації, викладеної зрозумілою для пересічного читача/слухача мовою, а й утіленням зразкових мовно-культурних стандартів, стереотипів уживання й сполучуваності спеціальних мовних одиниць, пор.: «ЗМІ розширюють можливості утвердження в масовій свідомості зразків літературної мови. Тому так важливо, щоб вона звучала в ефірі в усій повноті свого стилістичного багатства, тобто глибина і всеохопність інформації має поєднуватися з досконалою формою» (Єрмоленко С. Нові комунікативні технології і мовна культура журналіста // Режим доступу: http://journ.lnu.edu.ua/movazmi/body/visnyk23/Statti_Yermolenko.htm).

Сучасні ЗМІ, зокрема інтернет-видання, поділяються на ті, що орієнтовані на фахівців-економістів, а також ті, де є лише рубрики з питань економіки («Реальна економіка», «Українська правда», «Тиждень.ua», «Полтавщина», «Gazeta.ua», «Телекритика», «Новини України | Новости Украины», «Оглядач» та ін.). Мову ЗМІ, присвячених висвітленню економічного життя України й світу, можна порівняти з творчою лабораторією нових відкриттів, у якій проводяться сміливі експерименти з розширенням нормативних меж у використанні економічної лексики. Однією з прикметних рис цього медійного дискурсу

є стихійне, часто неусвідомлене ігнорування усталених норм правопису, граматики, слововживання.

До публікацій в електронних ЗМІ нестримним потоком вливаються іншомовні терміни, номенклатурні назви, що пов'язані з використанням новітніх технологій в економіці та суміжних з нею науках. Так, економічна наука активно поповнюється термінами-композитами на зразок *бізнес-аналіз, бізнес-асоціація, брейк-пойнт, мінімакс, маркетинг-директори.* Практично в усіх виданнях спостерігаємо «розгубленість» щодо правопису подібних утворень і натрапляємо на їхнє подвійне, іноді потрійне написання: *біл-брокер, біл брокер, білброкер*; *тайм-шит, таймшит*. Однотипні за способом творення терміни навіть на одній сторінці того самого видання можуть оформлюватися по-різному: *бізнесклас* і *бізнес-адміністрування* (Діловий вісник, вересень, 2013). Засвідчено неусталеність у написанні композитів, першою частиною яких є абревіатури: *Наводимо дані стосовно SEO оптимізації сайта та ефективності SMO оптимізації... Отже, ефективну взаємодію зі споживачем можна оцінити лише поєднуючи SMO-оптимізацію з SEO-просуванням* (Маркетинг в Україні, січень, 2013).

Зауважимо, що серед мовознавців не існує єдиного погляду щодо правопису слів-композитів іншомовного походження. Так, К. Г. Городенська застерігає від надмірного запозичання їх в українську мову як чужорідних елементів, що руйнують усталені в ній норми, зокрема й правописні. Аналіз публікацій в інтернет-виданнях засвідчує перевагу дефісного написання таких термінів. Можливо, однією з вагомих причин цього можна вважати й те, що більшість словників, які, зокрема, мають електронну версію в Укрнеті, підтримують дефісне написання багатьох економічних термінів-композитів (напр., електронний словник «Лінгво», електронна версія «Фінансово-економічного словника» А. Загороднього, Г. Вознюка).

Обираючи мобільний спосіб висвітлення різноманітної економічної інформації, інтернетні видання демонструють масове захоплення словами-кальками переважно з англійської мови. Спостерігаємо утворення на зразок *е-книга* (англомовний аналог — *e-book*, тобто 'електронна книга'): Однак попри всі переваги ***е-книгам*** поки не вдалося забрати у паперового конкурен-

та значну частину ринку (Gazeta.ua, 08.11.2013); Як підкреслює експерт, неважко уявити, що готовність до ***е-аукціонів*** шкіл або лікарень по всій країні є взагалі нульовою (Закон і Бізнес, 31.01.2013); ***Е-бізнес*** в Україні розпочнеться не скоро (Дзеркало тижня on the web). Такі новітні оказіональні утворення засвідчують «адаптацію англіцизмів з першим компонентом-відповідником англійської аброморфеми e-...» (Клименко Н. Ф. та ін. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. — К., 2008. — С. 236).

З одного боку, виникнення й використання термінів-композитів, слів-кальок в економічному інтернет-дискурсі свідчить про пошук нової, більш стислої й динамічної форми для нових понять, з іншого — правописна неусталеність цих мовних одиниць формує в мові ЗМІ стійкі стереотипи «дефісописання» навіть у словах, написання яких чітко регулює чинний «Український правопис», як-от: На початку місяця в Києві було три примірники Fisker, але *за пару* (тобто *декілька/кілька*) тижнів їх розкупили, — розповів «FG» ***авто-бізнесмен*** (треба *автобізнесмен*) (Gazeta.ua, 29.11.213); Співробітництво стосується галузі розвитку ***еко-системи*** (треба *екосистеми*) інноваційного бізнесу в Україні (Урядовий портал, 01.12.2013). Пор. також: програма «*Еко-молодь*» (треба «*Екомолодь*»), *еко-споживач*, *еко-їди* (треба *екоспоживач, екоїди*). Очевидно, в «Українському правописі» повинні з’явитися нові правила, які б допомагали урегулювати правопис запозичених термінів-композитів.

В електронних медійних публікаціях не відповідають нормі слова, запозичені шляхом транслітерації. Їхню апробацію часто перевіряють автори безпосередньо на читачах, нав’язуючи варіантність як ознаку правописного невнормування: *Але ця модель поступово почала давати збій і «**рітейл**»* (треба *ритейл*) *для багатьох банків виявився збитковим. **Сіті-лайт** створює ефективну рекламу... Крім того, **ситі-лайт**, розміщений на зупинках, є найбільш демократичним форматом реклами...* (Маркетинг в Україні, січень, 2013). Правильним у наведеному вище прикладі є другий варіант написання виділеного слова. Правила «дев’ятки» у словах іншомовного походження не дотримуються також у написанні термінів *брокерідж*, *рідер*, *холдінг*, *тікер*, *фіксінг* і под. (треба *брокеридж*,

ридер, *холдинг*, *тикер*, *фіксинг*). Непослідовні дописувачі й у написанні неподвоєних/подвоєних приголосних у загальних іншомовних назвах: *джоббер* (треба *джобер*), *сеттлмент* (треба *сетлмент*). По-різному передають звуковий склад термінів на зразок *кеш-фло, кеш-флоу, кеш-флов*, *демередж/демеридж/демуредж,* серед яких переважають перші варіанти, наприклад: *Адже відповідальності ані найменшої, а за задоволення від простою заплатить приватна компанія «Нібулон» —* ***демередж*** *уже перевищив 2,7* ***млн***. (зауважимо, після такого скорочення за правилами крапку не ставлять) *доларів* (Дзеркало тижня, 11.11.2009).

Вимогою часу до інтернетних економічних видань є мобільність подання інформації, її ефектна презентація й популяризація, спрямованість на привернення уваги якомога більшої частини цільової аудиторії, що зумовлює пошук оптимальних для кожної публікації мовних засобів. Іншомовні слова (і найперше ті, що називають реалії економічної сфери діяльності) закріплюються в сучасній мовній практиці завдяки широкому інформаційному простору інтернетних та друкованих медійних видань, пристосовуючись не тільки до фонетичних, а й до граматичних особливостей української мови, набуваючи ознак роду, числа, відмінка, наприклад: *Сайт фірми-розробника* ***веб-порталУ*** *для нацпроекту на 12 млрд грн збоїл* (очевидно, дав збій, вийшов з ладу на певний час. — С. Т.) *після першої ж DDoS-атаки. В атаці з 10 години була задіяна мережа* ***ботІВ,*** *які включають понад 1000* ***хостІВ***... (ДеПо — діловий портал, 13.11.2013). У мові ЗМІ активно адаптуються жаргонізми: ***Microsoft і Facebook платитимуть за багИ*** (баг — ‘технічний дефект, виявлена помилка, неточність, похибка, що потребує усунення’). *Виявлення* ***багА***... *дозволяє заробити 500 доларів* (Gazeta.ua, 08.11.2013).

На наш погляд, не завжди доречним є нанизування іншомовних слів у текстах, орієнтованих на широкий загал, оскільки їхнє застосування вимагає окремого тлумачення, що відбувається за рахунок залучення знову ж таки чужих слів, наприклад: *Перші два типи акцій активно використовуються компаніями для збільшення відвідувань* ***сайтів*** *і поширення* ***постів*** *через підвищення «****лайків****»* (Маркетинг в Україні, січень, 2013),

де *пост* — англ. post — ‘окреме повідомлення у форумі’, іноді використовують слово *сабж* (англ. subjekct), якщо йдеться про розміщення інформації на верхньому рівні, *лайк* — від англ. like ‘подобатися’, ‘схвалювати’ — схвальна онлайнова оцінка. Характерно, що неологізми-запозичення витісняють власне українські відповідники з прозорішою семантикою: *Більш інтенсивною стала outdoor-активність* (outdoor — здійснюваний поза установою, зовнішній) *підліткової аудиторії, яка частіше відвідує кінотеатри, секції, концерти, вистави, дискотеки й заклади швидкого харчування* (Маркетинг в Україні, січень, 2013).

Публікації в інтернетних виданнях демонструють неусталеність деяких граматичних норм. Незважаючи на рекомендації провідних лінгвістичних інституцій, які досліджують нові тенденції розвитку української мови в умовах глобалізації, правила «Українського правопису» й приписи Держстандарту України, на численну довідкову літературу (словники, довідники, порадники), ЗМІ часто підтримують ненормативні елементи, напр. уживання активних дієприкметників: *керуючий партнер* (доцільно вжити *партнер-керівник*) (Економічне право, 08.11.2013); *МВС спростив вимоги до аптек, що реалізують* ***знеболюючі*** (треба *знеболювальні*) *препарати*. На жаль, ці граматичні форми у їхньому термінологічному значенні підтримують і сучасні економічні словники: *керуючий санацією, керуючий арбітражний, галопуюча інфляція, закон спадаючої інфляції, конкуруючий біржовий маклер, магазин керуючих* («Економічний словник» Г. В. Осовської, О. О. Юшкевич, Й. С. Завадського). Небажаним є вживання іменників з суфіксом **-к-** на позначення дії, натомість публікації на економічну тематику поширюють такі словоформи, напр.: *Однак дедалі більше проектів намагається одержати* ***відстрочку*** (треба *відтермінування*) *щодо оплат*; ***Розробка*** (треба *розроблення*) *та впровадження* ***ресурсозберігаючої*** (треба *ресурсозбережувальної*) *технології* (Маркетинг в Україні, квітень, 2013). Поширені в аналізованих публікаціях ненормативні прийменникові конструкції на зразок *прострочення по кредиту* (треба *заборгованість за кредитом*); *при розгляді скарги* (треба *розглядаючи скаргу, під час розгляду скарги*).

В електронних ЗМІ засвідчено також багатоваріантність у написанні номенклатурних назв — найменувань установ, організацій, підприємств: ***ТОВ «МініМакс»****, юристи* ***ПриватБанку*** *акцентують увагу...* (Експрес онлайн, 21.11.2013); ***ТзОВ «СПК-Геосервіс»*** (Реальна економіка, 08.11.2013); ***«Райффайзен Банк Аваль»*** (Ipress.ua, 26.02.2013); ***«НАЕК «Енергоатом»*** (Реальна економіка, 21.11.2013); ***«ПрімоКоллект»*** (Ipress.ua, 18.02.2013). Зауважимо також графічну строкатість в оформленні номенклатур різними мовами: *ГФК-ЮКРЕЙН, ТОВ «English by Phone», Міжнародний банк «Platinum Bank»*, клуб ресторанів *«EGOїсти» «Пицца Челентано»*, *ВАТ «Миронівський хлібопродукт»*, *ТМ «Наша Ряба»*, *Холдинг Українська маркетингова група.* Вибір незвичного орфографічного оформлення, очевидно, має певну рекламну мету, проте в будь-яких виданнях — від реклами до офіційного оголошення — треба дотримуватися вимог щодо правопису складних назв установ, організацій, підприємств, а тому виділені назви правильно записати *НАЕК «Енергоатом», «Примоколект/ПримоКолект» (колекторська компанія), Холдинг «Українська маркетингова група».*

Тексти публікацій на економічні теми далекі від ідеальних й щодо точності слововживання, яке ускладнюється помилками в пунктуаційному оформленні речень: ***Згідно документації*** (треба *згідно з документацією*) *торгів, у конкурсі, окрім переможця, взяла участь ще одна* ***компанія «Елеганс Україна»*** (має бути *ще одна компанія — «Елеганс Україна»*) (Ділова столиця, 18.11.2013); *Такі рішення члени МС зможуть приймати, якщо участь України в зоні вільної торгівлі з ЄС буде* ***наносити шкоду*** (треба *завдавати шкоди*) ***їх*** (треба *їхній*) *промисловості* (Ділова столиця, 18.11.2013).

До типових помилок можна зарахувати порушення в уживанні стійких сполучень слів: *Нами в першу чергу* ***ставився акцент*** *на гривню* (треба *Ми в першу чергу* ***робимо ставку*** *на гривню*) (Ipress.ua, 26.02.2013).

Автори недбало ставляться до мовного оформлення публікацій, зокрема не відмінюють власні імена людей: *Навіщо* ***Клименко*** (оскільки йдеться про Олександра, треба *Клименку/Клименкові*) *всіх прощати?* (Ділова столиця, 18.11. 2013), порушують граматичне узгодження на зразок *півтора роки* (треба *року*).

Інформаційні джерела в Укрнеті можуть подавати інформацію кількома мовами, пропонуючи варіант електронного перекладу, наприклад, російського чи англійського тексту українською мовою. Користування електронними перекладачами прискорює обмін інформацією, робить її швидко доступною для користувачів онлайнових джерел, проте мовна практика засвідчує потребу в розробленні досконаліших програм перекладу, які запобігали б ненормативному, а іноді абсурдному формальному перекладові: ***В якості голови*** (можливо, *Як голова, у ролі голови*) *Всесвітньої федерації палат...Торгово-промислову палату України відвідав Петер Мігок* (Дзеркало тижня on the web); *Загалом,* ***все*** (треба *усе*)*, що було нажито, але до цих пір* ***випадало від пильного ока фіскалів***... (можливий варіант *не потрапляло на/під пильне око фіскалів*); ***Вищий*** (***Вища***) *Євразійська економічна рада* ***дозволив*** (***дозволила***) *кожному з членів Митного Союзу самому вводити захисні заходи відносно українських товарів...*; *Незалежно від джерела походження коштів і* ***нанесеного бюджету збитків*** (треба *завданих бюджету збитків*) *власників капіталів не стануть* ***залучати*** (треба *притягати*) *ні до кримінальної, ні до адміністративної відповідальності. Надмірна балакучість* ***може бути чревата для них*** (треба *загрожуватиме їм*) *обмеженням волі...* (Ділова столиця, 18.11.2013). Нестійкість мовних навичок у авторів текстів спричинює помилки на зразок *сокерівник* (очевидно, *співголова*), *обсяг інвестицій* ***склав*** (треба *становив*) і под.

Отже, навіть побіжний огляд інтернетної економічної преси дає змогу зробити висновки про необхідність її унормування. Автори й редактори зважають на те, що сучасний економічний лексикон активно реагує на виклики часу, постійно поповнюється новими елементами, проте вони повинні враховувати також і те, що українська економічна лексика, як загальновживана, функціонує згідно з фонетичними, морфологічними та синтаксичними законами літературної мови, що в мові відбуваються динамічні процеси, спрямовані на її увиразнення, удосконалення. Хотілося б, щоб дописувачі статей пам'ятали: жоден економічний текст не будують тільки на термінах, він створюється й функціонує як літературно-мовний витвір. Крім того, сучасна мовна практика потребує нових довідників з українського

правопису, де б деталізувалися правила, що регулюють, написання слів, уживання їх граматичних форм, а ілюстративний матеріал охоплював би приклади не тільки з художньої літератури, а й містив унормовані зразки, що функціонують в офіційно-діловій мові, зокрема в економічному дискурсі.

Мирослава Мамич

БЕРУСЯ ЗА ПЕРО, АБО ПРО ЩО ПИСАЛИ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛАХ 80-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Мікрожанр, характерний для журналів — листування з передплатниками, читачами, загалом — дописувачами, які прямо чи опосередковано ведуть ту чи ту рубрику у виданні, активізують читацьку аудиторію до роздумів, висловлюють свої міркування.

Час, ситуація, атмосфера в суспільстві, спеціалізація журнального видання позначаються на тематиці листів. Найвиразніше відзначені моменти виявляються на часовій відстані, і тексти сприймаються вже в контексті історії України, вони відбивають реалії доби в характерних мовно-предметних, мовно-психологічних знаках. Наприклад, у журналі «Радянська жінка», що виходив з 1946 року до 90-х років XX ст., наприкінці вісімдесятих років минулого століття дописи до редакції об'єднували рубрики з узагальненими назвами «Читач продовжує розмову», «Повертаючись до надрукованого». Були й тематичні рубрики для тих, хто хотів розширити коло спілкування «Хотіла б мати добрих друзів», хто був стурбований господарськими, економічними проблемами у суспільстві («Читач рецензує товари ... які розвалюються на очах», «Рецензія на товари»), хто опікувався здоров'ям своїх близьких («Невже це кінець?») тощо.

Ці листи мали різне оформлення. Деякі містили клішовані зачини, що прямо вказують на епістолярний жанр тексту, як-

от: ***Беруся за перо*** *не з найкращим настроєм: роботи сьогодні немає, суміжники не забезпечили деталями, то мусимо брати відгул*; ***Довго збиралася написати цього листа****, а сьогодні таки зважилася. Працюю дояркою десять років*; ***Добрий день, шановна редакціє! Пишу вам уперше****. Дуже прошу, надрукуйте, будь ласка, мого листа* тощо. Як правило, кінцівками листів були узагальнення, що виражають спосіб розв’язання проблем, з приводу яких і звернувся читач до журналу, зокрема: *Необхідні кошти* ***мали б виділити*** *виробничі підприємства міста, зокрема і ваше.* ***Але це стане можливим лише тоді, коли*** *завод матиме прибутки. Власне, коли всі без винятку працюватимуть як слід: організовано і чітко, сумлінно і завзято*; *Можна довго описувати безпорядки в нашому господарстві. Мабуть, вони не скоро переведуться. Я так думаю:* ***нашому колгоспу потрібна допомога*** і под.

Чимало тем і проблем порушено в текстах дописів до редакції журналу «Радянська жінка». Вони актуалізують мовні засоби, характерні для думок, настроїв дописувачів, і таким чином формують лексико-тематичне тло видання, його «портрет».

Старше покоління пам’ятає, що саме у 80-х роках ХХ ст. була актуальна тема якості товарів і послуг. Дописувачі, критикуючи куплений товар, висловлювали негативні емоції загальномовними фразеологізмами (*Зате місцевих — херсонської взуттєвої фабрики — повно, та купувати їх —* ***викинути гроші на вітер***; *Розстібнеш комір, і всі ці деталі* ***б’ють в очі*** *несмаком*; *А багатьом до смаку саме простота. Однак не та простота, що* ***сокирою тесана****, а та, що дає можливість бути елегантною попри вік, вади фігури, попри всі примхи моди*), спеціалізованою професійною фразеологією (*Не знаю, кого й запитувати: чому все взуття у нас виготовляється, як кажуть, «****на одну колодку****»?*; *Чому мало випускають чобітків осінньо-зимового сезону? Чи не тому, що ціни на них нижчі, а треба* ***давати «вал»****?*), ситуативними стереотипними висловленнями (*А от уже диван цієї ж фабрики — наче й не там виготовлений: кривий, ніжки не підходять, довелося гвіздками прибивати.* ***Та це ще нічого****,* ***справжні муки почалися****, коли взялися збирати шафу, виготовлену Кутською меблевою фабрикою, що в Косівському районі*; *Хто має повну ногу, високий*

підйом — довго шукає підходящі чобітки, босоніжки, туфлі. Або — немає, або ***таке пропонують, що дивитися сумно, не те що носити****; Різниці між виробами практично ніякої.* ***Приміряю, приміряю, а купити не хочеться****;* ***Подивишся — полиці забиті товаром, а купувати нічого***).

Автори листів вдаються до засобів іронічної оцінки (*Я своїй обнові раділа* ***аж ... п'ятнадцять хвилин*** *— поки йшла від дому до роботи*; *149 карбованців коштує* ***цей виріб, котрий височить тепер посеред кімнати купою дров****; Зайдеш в універмаг — товарів «видимо-невидимо».* ***Тих, які не потрібні — «видимо». Тих, що потрібні — навпаки — «невидимо»***), до використання риторичних стилістичних фігур (*І чому на Херсонській взуттєвій фабриці не додумалися покласти в коробку запасні?*; *Що робити?*). Засобом сатиричної критики одноманіття товарів чи їхньої нестачі виступають метонімічні найменування — частини одягу замість цілого: *Невже ж таким жінкам личить тільки* ***спортивний рукав, відкладний комірець і відкладні бортики****!* Експресивності надає листам й переосмислене вживання вже усталених образних виразів, якот із художньої літератури: *Та почалось для багатьох жінок* ***«ходіння по муках»*** (*про те, що для людей з повною ногою не можна придбати взуття потрібного фасону — повсюди лише модне вузьке, з видовженим носком*).

Традиційним негативним чи позитивним засобом оцінки товарів чи послуг були епітети (*Більшість цих шуб мають підборти із* ***неякісної*** *штучної шкіри або сукна*; ***Одноманітні*** *моделі черевиків і босоніжок — Коли в наших херсонських магазинах з'являються кімнатні капці, виготовлені в Києві, — їх розкуповують умить. Бо не тільки* ***гарні****, а й* ***зручні***), зменшувально-пестливі словоформи (*І тканина милує око, й пошито з різними* ***оборочками, кнопочками, шнурочками***). Характерні для цих ситуацій і висловлення, в яких актуалізуються образні асоціації, як-от: *Так було приємно — іти тротуаром у новеньких черевичках на шпильках —* ***цок, цок, цок****...*

У листах жінок-вісімдесятниць на тему «більше гарних товарів» були й роздуми про моду, модні речі. І це природно, бо йдеться про листування на сторінках жіночого журналу. Характерно, що у висловленнях дописувачів протиставлялося

'модне' як тимчасове (це влучно відбиває метафора *зигзаг моди*) та 'зручне, практичне, жіночне'. Пор., як це відбито в одному з листів, де маркерами зазначених оцінок є характерні мовно-предметні знаки: *У продажу — чимало* ***модних сумочок****, та спробуйте дібрати* ***елегантну — не надто яскраву, середніх розмірів, не на двометрових ремінцях****... Те ж саме — із взуттям*; *Мода! Молоді жінки, дійсно, хочуть придбати* ***шубу*** *обов'язково* ***з шкіряними*** (***чи під шкіру***) ***вставками або комбіновану — хутро з тканиною****... Мода ж! Але, поспішаючи за нею, не варто забувати про тих покупців, котрі з модою мають спокійніші стосунки. Більшість жінок купують шубу не на один-два сезони. Вони прагнуть мати річ, котра була б до душі навіть у разі нового несподіваного* ***зигзагу моди****.*

У вісімдесяті роки був поширений вислів *ганятися за імпортом*, що відбивав водночас і нестачу потрібних товарів, і тенденції моди.

У листах простежуються виразні гендерні й вікові особливості оцінок реалій часу: *модне* — для молоді та *елегантне*, *дороге*, *якісніше* — для жінок середнього віку й старших, як-от: *Складається враження, що наша легка промисловість орієнтується тільки на* ***молодіжну моду****. Однак молодість, на жаль, минає, після тридцяти жінка формує свій* ***гардероб із речей і дорожчих, і якісніших.***

Крім теми якості, асортименту товарів та моди на речі, у вісімдесяті роки суспільство цікавили питання економії в широкому значенні цього слова. От, приміром, експресивне висловлення учителя фізики: *Дивуюся, як деякі директори прагнуть якнайбільше* ***напхати*** *— інакше не скажеш — навчальні кабінети посібниками, дорогою проекційною технікою*; *Отже,* ***даремно*** *витрачають кошти на папір, друкування цих книжок*; *А я дивлюся й думаю: той же директор підприємства* ***десять разів подумає****, чи придбати щось для червоного кутка, робітничого гуртожитку — адже* ***грошей на дорозі****, як відомо,* ***не знаходять****. А коли йдеться про школу, цих* ***грошей*** *часом ніхто* ***не лічить****.*

Наскрізною в громадсько-політичному журналі «Радянська жінка» була тема виховання дітей. У мові епістолярію відбито і час, для якого були характерні соціальні, ціннісні стереотипи: *Існує давній, випробуваний спосіб навчити наших синів і до-*

чок розумітися на ***домашній економіці****: довіряти їм покупки*; *Отож Світлана чудово обізнана з* ***цінами на модні одяганки й диски на чорному ринку****, зате досі не має уявлення, скільки коштують у магазині буханець хліба, пляшка молока, кілограм картоплі*; *Як же тоді інакше* ***привчати*** *їх* ***цінувати трудові гроші, зароблені батьками****?*

Звичайно ж, зберігають листи вісімдесятих і орієнтацію на позитивні морально-етичні якості, висловлені в характерних публіцистичних кліше: *На цю дівчинку, ученицю восьмого класу середньої школи № 5,* ***можна покластися у будь-якій справі****, а це, на мою думку, чи не найголовніша* ***ознака дорослого ставлення до життя***; *Тетянку цікавить усе, що відбувається навколо, вона* ***бере активну участь у житті класу, школи, міської комсомольської організації***.

В усі часи актуальна тематика материнства і щасливого дитинства, виховання в родині. Показова вона й для листів дописувачів названого журналу: одні тексти засвідчують гармонію в сім'ї, що відбивається в позитивно-оцінних мовних засобах: *Хіба може бути* ***мама лагідніша, миліша за мою****. Яка вона* ***добра, щира****, з якою повагою всі ставляться до неї;* ***Батько*** *ніколи* ***не образив*** *мене. Коли щось і не так робила, тільки повчальні слова чула від нього*. Інші ж, навпаки, виявляють протилежну — негативну оцінку явищ родинного життя: *Та всі ці роки мене мучить одне — я ніколи не бачила своїх батьків,* ***не знаю материнської ласки, не чула доброго слова батька****. Мати відмовилася від мене ще в пологовому будинку*. Ці висловлення зберігають і певну стереотипність у словесному оформленні думок.

Ще один тематичний блок листів — «алкогольні», як їх називають самі редактори журналу. Мовно-предметними маркерами цієї проблеми є назви закладів громадського харчування, торгівлі — *горілчаний магазин*, *кафе «Зустріч»*, перифрази на позначення алкоголю (*зелений змій*), пияцтва (*викорінення цього зла*), вживання алкогольних напоїв (*топити своє дозвілля у бокалі пива*; *заглядати до чарки*), суспільно-політичні кліше-гасла (*будемо безкомпромісними до пияцтва, самогоноваріння*; *викорінення пияцтва сприймають як глобальну проблему в межах держави, республіки*; *тут громадськість не сказала свого останнього слова*), а також асоціативно-образні засоби

(*крутяться, немов мухи біля меду, п'янички*), що надають листам безпосередності, пожвавлюють виклад, роблять його емоційнішим.

У радянській пресі велику увагу приділяли проблемам підприємств, організацій, колективів. Маркерами такого тематичного спрямування текстів-листів є професійно-ділові кліше: *Завод одержує неякісне литво*; *говорити на зборах двох суміжних бригад*; *працювати на бригадному підряді*; *працівники держприймання*; *ми ж іще недавно посідали призові місця у соціалістичному змаганні*; *часу на розкачку в нього немає*; *працюємо з особистим клеймом якості*; *кошторисом міськвиконкому це не передбачено* тощо. Поширеним було вживання оцінних синтагм з причиново-наслідковими зв'язками: *Падали надої молока — шукали причину й старалися, щоб цього більше не було. Виправлялися — і це ставало спільним здобутком*; *Самі не виконують планових завдань і нам не дають* і под.

Для так званих «проблемних» листів на виробничу тематику характерні засоби внутрішньої діалогізації, функцію яких виконують речення-самозапитання, що забезпечують змістову зв'язність висловлення, розвиток думки, перехід від однієї мікротеми до іншої, як-от: *Керівництво каже: «Нема в колгоспі грошей».* ***А звідки ж вони будуть?*** *Збудували кормоцех, витратили не одну тисячу, а від нього залишилася купа металобрухту. Вже двічі ремонтували новий молокопровід, а толку ніякого — не працює...*

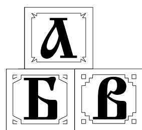
Органічні на сторінках журналу й листи-вітання, листи-подяки, зокрема опубліковані в переддень Нового року: *Під Новий рік завжди згадується щось хороше, світле. І думаєш: хай буде завжди — людське добро, сімейний затишок, взаєморозуміння на роботі. Сьогодні нам із чоловіком хочеться від усієї душі привітати з Новим роком Наталю Анатоліївну Іванчишин, учительку, що є для нашої Ганнусі другою мамою.*

Чимало текстів листів відбивають позитивний суспільний дух, мораль, стереотипи мислення, що виражають константи 'дружба' (*Свою першу пенсію перерахувала у Радянський* ***фонд миру***. .. *Коли сталася трагедія в Чорнобилі, ми з чоловіком перерахували 300 карбованців з особистих заощаджень. Свою місячну заробітну плату 70 карбованців я перерахувала* ***брат-***

ньому *грузинському народу. .. Бо це в дусі нашого,* ***радянського способу життя****, бо сильні ми* ***згуртованістю, дружбою народів нашої багатонаціональної Батьківщини****!*), ‘добро’ (*Згадую час, коли прийшла сюди. З яким задоволенням поспішала на роботу! Бо знала: ніхто не образить, завжди* ***зустрінуть добром***; *Він* ***жив одним життям*** *з нами і* ***старався кожному допомогти***).

Зафіксовано чимало листів, де дописувачки висловлюють обурення з приводу хамства, словесної грубості: *Йду я щаслива, окрилена, з букетом — і як сніг на голову оце «****роззуй очі****». Повірте, світ в очах затьмарився... А чоловік втішає: звикай, не можна ж такою ніжною бути! Невже до хамства можна звикнути?*

Це лише один образок з різноманіття мікрожанрів популярного свого часу журналу «Радянська жінка», в якому відбито відповідний проміжок історії життя народу й мовні форми його вираження. Більшість із цих висловів залишаються часовими маркерами історії літературної мови та культури.

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Оксана Таран

ЛИПА ЛИПОВА? (З ІСТОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ Й ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛЕКСЕМ *ЛИПА, ЛИПОВИЙ*)

В усній повсякденній мові взаємодіють кодифікований і некодифікований варіанти національної мови. Останній представлений одиницями територіальних і соціальних діалектів (молодіжний, шкільний, студентський сленг, професійно-корпоративні жаргони, арго), просторічними елементами, а також елементами суржику. У цьому живомовному котлі змішуються, взаємодіють різні підсистеми національної мови, причому вибір мовцем того чи того мовного коду зумовлений, як слушно зазначає С. Бибик, «взаємодією одночасно кількох чинників: психолінгвального, соціального, територіального, ситуативного, тематичного тощо» (Бибик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. — К., 2013. — С. 21). Однак співвідношення й взаємодія різних підсистем національної мови має історично мінливий характер, оскільки опосередковано відбиває соціальні процеси в суспільстві, — це зумовлює змінність мовних норм, а тому дослідження цих процесів треба здійснювати і на синхронному, і на діахронному зрізах.

На взаємозв'язку понять *арго* й *національна мова* наголошував Б. Ларін. Факт проникнення до стандартного словника елементів «класових і соціальних діалектів», зокрема зі слов-

ника фабрично-заводських робітників, матроського словника, селянського словника, «блатного» жаргону людей «темних професій» — констатував Є. Поливанов. Згаданий соціолект мовознавець ілюструє прикладом арготичних за походженням лексем *липа* і *липовий*, тобто несправжній, що набуло семантичного розвитку: несправжній → підроблений, а звідси й уживання іменника *липа* в значенні «фальшивий документ». Як одиницю російського арго цю лексему фіксують відповідні джерела кінця XIX — початку XX ст.: так, С. Максимов (1871 р.) тлумачить лексему рос. *липовый* як ‘фальшивий’, вислів *липовый глаз* як ‘фальшивий паспорт’ (одиниця байкової мови петербурзьких мазуриків). У монографії В. Дорошевича «Язык каторги» (1903 р.) знаходимо інформацію про те, що «“липовим” каторга називає все несправжнє: гроші, паспорти, імена». Порівняймо фіксацію у словнику В. Трахтенберга «Блатная музыка: “жаргон” тюрьмы» (1908): рос. *липа* — «будь-який фальшивий, підроблений документ»; у рукописі «Исследование жаргона преступников» П. Ільїна (1912): рос. *железная липа* — «добре підроблений паспорт, безпечний для пред’явлення в поліційному відділку для прописки» (див.: Грачёв М. А. Забытая рукопись // Русская речь. — 2001. — № 3. — С. 52); у роботі П. Фабричного «Язык каторги» (1923): рос. *липовые очки* — «підроблений паспорт», *липовые деньги* — «фальшиві (у сибірських тюрмах нерідко були в обігу фальшиві гроші)».

Існує кілька версій походження арготизмів *липа, липовий*, що визначають дериваційні відношення між ними (в арго вони можуть бути відмінні від прототипів у літературній мові).

Російський вислів *липовый чай*, тобто несправжній чай (у цьому випадку арготизм *липа* є похідним) у 1931 році фіксує Є. Поливанов.

На думку С. Транковського, арготичне значення пов’язане зі своїм літературним прототипом: з липи як деревини, найбільш придатної для обробки ножем і стамескою, виготовляли фальшиві печатки для підробки документів (справжні виробляли з міді, але їх підробка вимагала багато часу, спеціальних навичок і значних витрат у зв’язку з дорожнечею металу). Тож досвідчений дяк міг за відбитком на папері відрізнити справжню печатку від виготовленої з липи, тобто липової.

У словнику М. Грачова і В. Мокієнка («Русский жаргон: историко-этимологический словарь», 2008) зазначено, що загальновідоме слово в мові декласованих елементів (і, відповідно, зміна значення) з'явилося в останній третині XIX ст. — на початку XX ст. Автори словника пов'язують його з лексемою *ли́пок* — «у шулерській грі липка мазь, якою склеюють дві карти», а також наводять факт витіснення арготизму *липовий* германізмом, пор. російське *ли́нковый*, що є перекладом іншого російського арготизму *лівий — linken*, проте зауважують, що в сучасному російському арго відсутні слова з коренем *линк-*, натомість широко вживані лексеми з коренем *лип-*: рос. *липовать, липкий, липняк*. У цій версії арготизми пов'язані з деревом липа спільною етимологією, адже липа отримала таку назву за липкою властивістю соку (Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, 2004; Етимологічний словник української мови, 1989).

У загальномовних тлумачних словниках російської мови лексеми *липа* в значенні 'щось фальшиве, підроблене' і *липовий* — 'підроблений, фальшивий, який є липою; несправжній, удаваний, поганий' вперше зафіксував Д. Ушаков (як омоніми до слів з денотативною семою «дерево») зі стилістичними позначками «просторічне», «вульгарне», «зі злодійського арго» (словник В. Даля такі значення не подає). «Толковый словарь русского языка» за редакцією Д. Ушакова вийшов друком у 1935 — 1940 pp. і відбиває лексику епохи чергового зниження, варваризації російської мови, початок яких датується 1917 роком, що уможливлювало вихід арготизму за межі замкненої соціальної групи, його функціонування в просторіччі. Це було зумовлено насамперед соціальними чинниками (суб'єктами публічного мовлення ставали люди з неналежним рівнем освіти, у чиновники вибивалися колишні ув'язнені тощо). У 1931 році В. Стратен засвідчує вихід арготизму в узус, зокрема його побутування в мові школярів і бездомних. У 1928 році А. Селищев говорив про вживання лексеми *липовий* в революційному середовищі.

Аналогічні процеси демократизації розмовної мови відбувалися і в Україні (адже вона з 1922 р. входила до складу СРСР), про що свідчить фіксація лексеми *липовий* у словни-

ку О. Горбача «Східноукраїнські арґотизми міської вулиці та школи» (49—50-ті рр. XX ст.) зі значенням «фальшивий, фальшований». Словник української мови в 11-ти томах подає переносне значення слова *липа*: «що-небудь фальшиве, підроблене». У межах однієї лексеми *липовий* наявне також як переносне значення «підроблений, несправжній», але з позначкою «розмовне» (СУМ, IV, 1973). Із такими тлумаченнями й стилістичними позначками лексеми внесені до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (К.; Ірпінь, 2001, 2005 рр.). Словник Б. Грінченка (1907—1909) їх не фіксує. Цікаво, що в тлумачних словниках сучасної російської мови лексеми з аналізованими значеннями подані як омонімічні до *липа*, *липовый* — стосовно дерева («Словарь русского языка» С. Ожегова, 25-е видання, 2008; «Большой толковый словарь русского языка» С. Кузнецова, 2009). Словник С. Ожегова подає їх із ремаркою «просторічне».

Непослідовно відбиті лексеми *липа, липовий* у сучасних українських соціолектних словниках: *липа* — «фальшивка», *липовий* — «фальшивий» (Пиркало С. Словник українського молодіжного сленгу. — К., 2002), *липа* — «підробка, щось несправжнє, фальш», *липовий* — «підроблений, підставний, несправжній» (Кондратюк Т. Словник сучасного українського сленгу. — К., 2006). Дослідник Л. Ставицька подає похідне від *липа* із вказівкою на загальномолодіжний жаргон: *липуха* — «фальшиве посвідчення» (Ставицька Л. Український жарґон. Словник. — К., 2005), щоправда, без наведення контекстів уживання. У «Словнику луцьких жаргонізмів і сленгізмів» Г. Аркушина (Луцьк, 2011) ці лексеми не зафіксовані.

Аналізовані лексеми сьогодні часто вживані в різних дискурсах, наприклад, у мовленні політиків: *Я показала всі документи про корупцію, я показала* ***липове*** *банкрутство, я виграла суди, я зберегла державну власність, я звернулася до Генпрокуратури — і мовчок* (О. Кужель, «Свобода слова», ефір від 28.09.2009), у художній мові: *— А може, це* ***липа*** *якась?* (Люко Дашвар, «Село не люди», 2010), але особливо в ЗМІ: *Чи можна купити* ***«липовий»*** *лікарняний?* (заголовок статті в інтернет-виданні «Буковинська правда», 24.11.2011); ***«Липовий»*** *пільговик не доїхав до Лавочного* (заголовок статті в інтернет-

виданні «Панорама Мукачева», 27.04.2012); ***«Липовий»*** *агент ЦРУ прийшов в кіно у бронежилеті і з пістолетом* (заголовок новин «ТСН», ТК «1+1», 05.08.2013). Характерно, що в текстах і заголовках ЗМІ слова *липа, липовий* часто беруть у лапки — саме так виокремлюють переносне, але неусталене вживання або вказують на позалітературний статус лексеми.

Отже, бачимо складний рух лексем *липа*, *липовий* із розмовної мови загального вжитку до арго з розвитком нового значення, а потім у зворотному напрямку — з арго до розмовної мови. Частотність уживання з часом стирає експресію, зумовлену свіжістю метафоричного образу, слово не сприймається в узусі як ненормативне і через просторіччя поступово входить до розмовної сфери літературної мови.

На нашу думку, арготизми *липа*, *липовий* правильно кваліфікувати як омоніми до однозвучних слів із денотативною семою «дерево».

Тетяна Черненко

З ІСТОРІЇ СЛОВА *ГОСТИНЕЦЬ*

У сучасній українській літературній мові слово *гостинець* уживається в значенні ‘подарунок’, але мало хто із сучасників знає, що воно ще донедавна побутувало як географічний термін із семантикою ‘тракт, дорога’.

Гостинець — це давнє спільнослов’янське слово, яке утворилося ще на праслов’янському ґрунті. Словотвірно воно пов’язане зі словом **gostь*. У праслов’янській мові, як і в латинській — *hostis*, ця лексема спочатку мала значення ‘чужоземець’, ‘ворог’, а потім — ‘приїжджий, купець, гість’. Від слова **gostь* у цей період утворюються похідні слова шляхом додавання суфіксів: **gostь* + *-inъ* → **gostinъ* ‘гостинність’, ‘гостинний’; **gostinъ* + *-ьсь* → **gostinьcь* ‘тракт, дорога, якою їхали гості-купці’.

У давньоруський період (приблизно в XIII ст.) лексема *гостинець* практично втрачає зв’язок зі словом *гость*, але зберігає сему ‘дорога’ і стає географічним терміном зі зна-

ченням ‘тракт’, ‘дорога’, ‘велика дорога’. Це засвідчують дві староукраїнські грамоти XIV ст. (див.: Грамоти XIV ст.). В одній з грамот (з території Волині), датованій 8 грудня 1322 р., знаходимо інформацію про те, як князь Любарт Гедимінович дарує села на соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку: *...отъ Бакъшыны горы до дороги Лисчинъское, а тою горогою до перереского* ***гостинца*** *съ Луцка до Олыки, а покинувши* ***гостинецъ*** *Олышский въ право, а другую дорогу до Поддубецъ,* *поехати* ***у****кгрунтъ Тременский на левой руце, а по правой Поддубецъкий, просто ку* ***гостинцу*** *до Жыдичына отъ Олыки, а покинувъши* ***гостинецъ*** *Колковъский, взяти въ лево* ***гостинцемъ*** *до Жыдичына на западъ летний, по левой руце. Теремский, а едучи дорогою зъ полмили на западъ зимный на* ***гостинецъ*** *Луцкий — полеский, а оттоль до дороги, которая идетъ зъ Жыдичына до Крупой, прозываемое Острозкое, по половицы зъ Яровицею — по левой стороне Тременское*. У грамоті, написаній після 1349 р., йдеться про те, як Казимир, король польський, дарує своєму слузі Івану дворища Заньво та Микитино: *…ω(т) бреховича дуб*. *по дол҄ѣшьнии коньць. деречину гаику. а по путь польдъгаѥцьскыи. а по* ***гостиньць*** *по кольбаѥвьскыи*.

У XVI ст. (1587 р.) зустрічаємо аналогічне вживання слова *гостинецъ* на Київщині: *...ани жадного члвка подданого єго мл. пна Харлинского, ишли єсмо* ***гостинцєм*** *вєликом Києвским, нє бываючи у Хабном, алє пєрєшєдши мость чєрєз Ушу…*(див.: СРУ, 78).

Староукраїнський географічний термін *гостинецъ* часто поєднувався з топонімами: ***гостинецъ*** *Олышский*, ***гостинецъ*** *Колковъский*, ***гостинецъ*** *Луцкий*, ***гостинцєм*** *Києвским*, утвореними суфіксальним способом від назви міста (поселення).

Дослідник О. В. Крупка зазначає: «Гостинці споруджувалися для руху гужового транспорту і проходили основними торговими шляхами; були головними магістралями й сполучали великі міста та сусідні землі». В. В. Пришляк умовно поділяє гостинці на ‘великі’, ‘вільні’, ‘добровільні’, ‘дозволені’ і ‘недозволені’ та ‘королівські’.

З XVII ст. слово *гостинецъ* у значенні ‘дорога’ засвідчують і Житомирські актові книги, напр.: ... *дорогою добровольною* ***гостинцемъ*** *звыклымъ чєрєз сєло*…, 1602 р. (див.: ЦДІАУ,

ф. 11, оп. 1, спр. 2, с. 65); *...па*(*н*) *Якубъ Лакгє*(*в*)*ни*(*ц*)*ки*(*и*) *єха*(*л*) *зъ сєла Половє*(*ц*)*кои до Котє*(*л*)*ни на я*(*р*)*марокъ самовторъ с хлопъцє*(*м*) ***дорогою*** *доброво*(*л*)*ною,* ***гости*(*н*)*цє*(*м*)** *звы*(*к*)*лымъ на сєло Жу*(*р*)*би*(*н*)*цы...*, 1605 р. (ДМ, 47); *...чл҃вка дєсєти на доброво*(*л*)*но*(*и*) ***дорозє*** *мєжи Чу*(*д*)*нова и Глубо*(*т*)*ца, которыє, дє*(*и*)*, єхали* ***го*(*с*)*ти*(*н*)*цє*(*м*)** *звы*(*к*)*лы*(*м*) *до Чу*(*д*)*нова на то*(*р*) *гъ...*» (т.с., с. 102); *...приєтє*(*л*) *мо*(*и*) *Мупру*(*н*) *Да*(*ш*)*кєви*(*ч*) *до сєла пн҃а Григо*(*р*)*я Кє*(*в*)*лича до Старосѣлє*(*ц*) *ѡ потрєба*(*х*) *свои*(*х*) *ми*(*мо*) *до*(*мъ*) *пн҃а Сє*(*р*)*ховє*(*ц*)*кого // вє*(*ц*)*ко*(*г*)[*о*] ***го*(*с*) *ти*(*н*)*цє*(*мъ*)** *звы*(*к*)*лы*(*мъ*), 1609 р. (т.с., с. 135).

В пам’ятках *гостинецъ* функціонує як синонім до слова *дорога* (*єхали,* ***дорогою гости*(*н*)*цє*(*м*)** *звыклымъ*; *єха(л) зъ сєла Половє*(*ц*)*кои до Котє*(*л*)*ни на я*(*р*)*марокъ самовторъ с хлопъцє*(*м*) ***дорогою*** *доброво*(*л*)*ною,* ***гости*(*н*)*цє*(*м*)** *звы*(*к*) *лымъ*). Проте тексти засвідчують диференціацію слів *гостинець* і *дорога* (*и* ***на го*(*с*)*тинъца*(*х*)**, *и* ***на дорогахъ***). Семантика поняття *гостинецъ* звужується, що, очевидно, і стає причиною поступового його переходу до пасивного фонду лексики.

У державному архіві Житомирської області в опрацьованих справах 1858 — 1917 рр. слово *гостинецъ* заступає лексема *дорога*: *...у прочаго прописана граница отъ урочища Кичокъ, отъ* ***дороги*** *противу Села Гаевичъ, с грунтомъ Княгини Вишневецкой* (1858 р.); *...отъ границы полей моихъ съ другой стороны* ***дороги*** *выкопать ровъ во всю длину до границъ своихъ садебъ...* (1882 р.); *...на хуторѣ Услоковкѣ, по Старой Кіевской* ***дорогѣ****...* (1902 р.).

Відомі дослідники Полісся ХХ ст. М. І. Толстой та М. В. Никончук також не фіксують географічного терміна *гостинець* зі значенням ‘дорога, шлях’. Не зберігають його ні говірки сучасної Житомирщини, ні інших областей України (див. праці Т. А. Марусенко, Є. О. Черепановій, О. К. Данилюк, Т. В. Громко, І. М. Потапчук та ін.).

Поодиноке вживання слова *гостинець* зі значенням ‘бита дорога’ виявив М. Й. Онишкевич на Стрийщині у бойківських говірках (Онишкевич, 188). Дослідник В. П. Шульгач фіксує апелятив *гостинець* з семантикою ‘шлях’ на Західному Поліссі, зокрема, у кількох населених пунктах Волинської області та на Рівненщині у с. Новосілка Володимирецького р-ну (СГТЗП, 220).

Зміну значення слова *гостинець* відбивають і лексикографічні джерела. Вони засвідчують, що з XI до XVIII ст. слово *гостинець* функціонувало як географічний термін на позначення дороги. І лише з XVI—XVII ст. це слово набуває значення ‘подарунок’.

У «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» (див.: ССУМ, 1, 257) наведено форми: *гостинєцъ, гостинець, гостиньць* з однією семантикою ‘битий шлях’. Є. Тимченко зауважував, що в писемній та книжній мові XV — XVIII ст. іменник *гостинецъ* вживався у значенні ‘дорога, тракт’, П. Білецький-Носенко (XIX ст.) на першому місці подає значення ‘подарунок від приїжджого гостя’, а на другому — ‘велика дорога’ (Білецький, 105).

У словнику Б. Грінченка (1907 р.) слово *гости́нець* зафіксовано зі значеннями: ‘подарунок, презент, гостинець’; ‘велика дорога, стовбова дорога’; ‘корчма’.

«Словник української мови» в 11-ти томах (XX ст.) лексему *гостинець* тлумачить так: ‘якась річ або ласощі, які звичайно привозять, приносять або передають звідки-небудь як подарунок’; ‘удар, постріл, предмет, яким завдають удар, травма від удару’; ‘великий битий шлях, шосе’. Друге значення кваліфіковано як переносне, а третє — як діалектне (СУМ, II, 143). Аналогічну еволюцію спостерігаємо також у рос. *гости́нец* і блр. *гасці́нец*. Як географічний термін зі значенням ‘велика дорога’ функціонує пол. *gościniec*.

Еволюцію значень слова *гостинець* можна зобразити так: VI-VII—IX ст. ‘шлях, *дорога*’ → X-XI—XV ст. ‘дорога’, ‘тракт’, ‘велика дорога’, ‘битий шлях’ → XVI—XVIII ст. ‘велика проїжджа *дорога*’, ‘додаткова плата’, ‘*подарунок,* гостинець’ → XIX — I пол. XX ст. ‘*подарунок*, презент, гостинець’, ‘велика *дорога*, стовпова дорога’, ‘*корчма*’ → II пол. XX ст. — поч. XXI ст. ‘*подарунок* від приїжджого гостя’, ‘якась річ або ласощі, які звичайно привозять, приносять або передають звідки-небудь як подарунок’, ‘подарунки нареченій’, ‘хабар’; у перен. значенні: ‘удар, постріл, предмет, яким завдають удар, травма від удару’; ‘великий битий шлях, шосе’, ‘велика дорога, тракт’, ‘бита дорога’ як діалектне, застаріле, поетичне.

Отже, давній географічний праслов’янський термін *гостинець* у сучасній українській мові практично вийшов з ужитку.

Його місце заступили інші терміни (як питомі, так і запозичені): *дорога*, *тракт*, *шлях* тощо. У результаті семантичних процесів звужується також географія поширення цього терміна в українських говорах, подекуди його функціонування обмежується окремими населеними пунктами (наприклад, Волинь, Рівненщина, Львівщина).

Список умовних скорочень

АЖГУ — Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р. / Підг. до вид. В.М. Мойсієнко. — Житомир, 2004. — 249 с.

АКЖГУ — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / Підг. до вид.: А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. — Житомир: Пам'ятки укр. мови: Серія актових документів і грамот, 2002. — 390 с.

Білецький — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підг. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1966. — 423 с.

ГГ — Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. — Львів, 1997. — 232 с.

Грамоти XIV ст. — Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, коментарі і словники-покажчики М.М. Пещак. — К.: Наук. думка, 1974. — 255 с.

Грінченко — Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. — К., 1907. — Т. І. — 494 с.

ДМ — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Зб. актових документів) / Підг. до вид.: В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова та ін. — К.: Наук. думка, 1981. — 312 с.

Онишкевич — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2 ч. — К.: Наук. думка, 1984. — Ч. 1. — 495 с.

СГТЗП — Словник географічних термінів Західного Полісся // Ономастика України та етногенез східних слов'ян / Відп. ред. І. М. Железняк. —К., 1998. — С. 215—226.

СРУ — Селянський рух на Україні 1569 — 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков, Т. Ю. Гирич, Є. М. Гуменюк та ін. Відп. ред. М. Г. Крикун. — К.: Наук. думка, 1993. — 535 с.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 1. — 632 с.

СУМ — Словник української мови / За ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. ІІ. — 550 с.

Тимченко — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної мови XV — XVIII ст. / Підг. до вид.: В. В. Німчук, Г. І. Лиса. — К.; Нью-Йорк: «Літопис-XX», 2002. — Кн. 1. — 512 с.

ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

ТЕРМІН І СЬОГОДЕННЯ

Оксана Бугайова

З ІСТОРІЇ ТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНА *РЕКЛАМА*

Реклама впевнено увійшла в наше життя, стала невіддільною частиною сучасної культури. Її вплив на свідомість споживачів інформації можна порівняти з масовим гіпнозом: реклама впливає на спосіб мислення та спонукає до конкретних дій.

Що ж таке «реклама»? Яким змістом наповнене це поняття? Це різновид комунікації чи діяльності?

В одному з перших енциклопедичних словників (Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь.— С.-Пб., 1890—1907. — Т. 52) рекламу розглядали як оголошення про товари, що продаються, або запропоновані послуги з метою залучити споживачів розхвалюванням, часто перебільшеним, якості товару. У такому тлумаченні реклама постає як засіб масової комунікації, що реалізується через повідомлення, які не завжди відповідають реальному станові речей.

Згодом поняття *реклама* набуло значення діяльності, пор.: «Реклама — діяльність, завданням якої є широке ознайомлення споживачів з товарами або обслуговуванням певного підприємства. Реклама особливо поширена в торгівлі» (Большая советская энциклопедия. — М., 1941). У виданні 1955 року вже розширено змістове наповнення терміна *реклама* — це ‘різноманітні заходи, які мають на меті повідомлення про що-небудь, популяризацію чого-небудь’. Тут також конкретизовано та розширено перелік предметів рекламування, а саме: товари

(реклама торгова), видовища (театральна, кінореклама), послуги, які надає хто-небудь підприємствам тощо. На комунікаційних можливостях реклами наголошено у третьому виданні цієї енциклопедії (1975 р.), напр.: 'Реклама — це інформація про споживчі властивості товарів і різних видів послуг для їх реалізації, створення попиту на них'. Тут рекламу потлумачено також як 'діяльність, спрямовану на поширення відомостей про осіб, організації, твори літератури та мистецтва тощо для їх популяризації'.

Простежується еволюція змістового наповнення поняття *реклама* і в «Українській радянській енциклопедії». У першому її виданні (1963 р.) визначено, що реклама — 'система оголошень або оповіщень з метою популяризації товарів, видовищ, послуг, що їх надають підприємства, культурні, побутові та інші заклади'. У другому виданні (1983 р.) обсяг поняття *реклама* аналогічний інформації у «Великій радянській енциклопедії».

Як бачимо, об'єкт реклами в енциклопедичних виданнях з часом зазнав кількісних і якісних змін. Спочатку вартим уваги рекламодавця вважався лише товар як конкретний предмет, який мав споживчу вартість та послуги. Поступово цей перелік був доповнений.

Градацію предмета рекламування можна відобразити:

- предмет, послуга;
- предмет, послуга, видовище;
- предмет, послуга, видовище, особа;
- предмет, послуга, видовище, особа, твір літератури та мистецтва.

Відбулося поступове розширення формулювання мети реклами: від інформування про товар (у широкому розумінні цього поняття) до його популяризації та до створення на нього попиту і, як результат, перерозподілу суспільного продукту.

Розвиток семантики поняття *реклама* спостерігаємо в тлумачних і в галузевих словниках.

«Толковый словарь русского языка» С. І. Ожегова (М., 1960) поняття «реклама» трактує насамперед як комунікативний процес («сповіщення різними способами для створення широкої популярності кому- чи чому-небудь з метою залучення споживачів, глядачів тощо»), який має вигляд звичайного оголошення.

У сучасному «Великому тлумачному словнику» (К.; Ірпінь, 2001) наведено два значення реклами: 1) ‘діяльність, спрямована на популяризацію товарів, видовищ, послуг тощо з метою привернути увагу покупців, споживачів, глядачів, замовників’; 2) ‘спосіб реалізації цієї діяльності — плакат та оголошення’.

Отже, у тлумачних словниках рекламу представлено як частину масової комунікації, спрямованої насамперед на привернення уваги споживачів до товару, видовищ, послуг тощо задля їх популяризації; спосіб реалізації рекламної комунікації — оголошення.

«Економічний словник-довідник» (за ред. С. В. Мочерного. — К., 1995) рекламу тлумачить як ‘різновид комунікації, метою якої є популяризація та збут товарів і послуг’. Тут розширено інформацію про спосіб реалізації реклами, пор.: «це будь-яка форма повідомлень, які використовує фірма для інформування, переконання або нагадування людям про свої товари, послуги, ідеї суспільної діяльності».

У «Великому комерційному словнику» (за ред. Т. Ф. Рябової. — М., 1996), рекламу розглянуто як складник маркетингу, що забезпечує просування товару на ринок. Рекламу представлено як форму відкритого повідомлення про товари, послуги, яке здійснюється за допомогою різноманітних засобів. Розширено спектр засобів рекламування: окремі видання (проспекти, каталоги, плакати, листівки), кіно, телебачення, радіо, зовнішня, пряма поштова реклама тощо.

У «Словнику основних рекламних і маркетингових термінів» (Х., 2003) Є. В. Ромат наголошує на комерційному характері реклами як ‘будь-якої платної форми неособистої пропозиції та представлення ідей, товарів і послуг від імені відомого спонсора’. Цей вид комунікації намагається перевести якість товарів і послуг на мову потреб покупців. Тут названо такі різновиди реклами: *аудіо*-, *радіорекламу*, *регіональну*, *на місці продажу*, *рубричну*, *селективну*, *стверджувальну*, *що вводить*, *нагадує*, *світлову*, *телевізійну*, *транспортну*, *несумлінну*, *контррекламу*, *банерну*, *анімаційну*.

Про комерційний характер реклами зазначає С. М. Шестова у «Словнику рекламних і маркетингових термінів» (Х., 2005) і наводить такі значення: а) ‘неособисті форми комунікації, які

здійснюють за допомогою платних засобів поширення інформації, з чітко вказаним джерелом фінансування’; б) ‘будь-яка платна форма неособистого представлення організації, товару, послуги або ідеї від імені конкретного спонсора’; в) ‘платна форма односторонньої масової комунікації чітко визначеного спонсора, завданням якої є пряма або непряма підтримка дій фірми’. Подано такі різновиди реклами: «*під обріз*», *бізнес для бізнесу* (*ділова реклама*), *у місцях здійснення купівлі*, *кінцевого продукту*, *на місці продажу*, *на обкладинці*, *на транспорті*, *прямого відгуку*, *соціальна*, *аудіо-*, *аудіовізуальна реклама*, *безкоштовна*, *зображальна*, *інтернет-реклама*, *конкурентна*, *корпоративна*, *зовнішня*, *неправдива*, *промислова*, *професійна*, *пряма*, *регіональна*, *переконувальна*, *усна*.

Отже, спільними ознаками в трактуванні поняття «реклама» в тлумачних і галузевих словниках можна назвати поширення відомостей різними способами про кого-, що-небудь з метою їх популяризації, залучення споживачів, глядачів тощо. У галузевих словниках на перший план виходить інформація про товари, фізичну чи юридичну особу, ідею, яка має не лише формувати або підтримувати інтерес до них, але й сприяти реалізації товарів, ідей, починань, допомагати збільшувати обсяги продажів товару в ринкових умовах. Зазначено також, що «рекламна комунікація здійснюється через неособисті форми за допомогою платних засобів поширення інформації, з чітко вказаним джерелом фінансування».

Реклама стає об’єктом вивчення і в монографічних дослідженнях.

У праці «Реклама в сучасному суспільстві» (Х., 1999) Н. М. Лисиця розглядає рекламу як соціальний інститут сучасного українського суспільства, спосіб реалізації суспільних відносин, специфічний різновид людської діяльності, соціальної комунікації, процес залучення людини до явищ дійсності й інструмент ринку. На думку науковця, реклама не лише пояснює, як споживати продукт, але й допомагає адаптуватися до нових форм життя, які швидко змінюються. Вона бере на себе роль посередника в підтримці відносин між суспільством як упорядкованою структурою та індивідами — споживачами реклами.

У монографії «Маніпулятивні ігри в рекламі: лінгвістичний аспект» (Дніпропетровськ, 2004) В. В. Зірка наголошує на тому, що першою визначальною ознакою реклами є її інформативність, проте не будь-яка інформація — це реклама. Друга особливість — спосіб поширення реклами. Третя — наявність об’єкта: з одного боку — товари та послуги, з другого — особи, організації, твори мистецтва. Четверта — наявність суб’єкта, тобто рекламодавця.

У дисертації З. В. Кузнєцової «Управління рекламною діяльністю в Україні: організаційно-правовий аспект» (Одеса, 2005) підкреслено, що визначення реклами в Законі України «Про рекламу» 1996 р. як «інформації про особу чи товар, розповсюдженої в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначеної сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару» не охоплює всі аспекти поняття. Вона пропонує не ототожнювати рекламу з будь-якою інформацією, а лише з тією, що стосується існування певного товару, товарного знаку або особи, їхніх характеристик тощо та спонукає до купівлі товару.

Отже, у наукових розвідках переважає інформаційний складник реклами, яка впливає на поведінку людей у суспільстві, створюючи попит на певні групи товарів.

У сучасних навчальних та науково-популярних виданнях ширше представлено походження та зміни в уживанні поняття *реклама*.

Автори підручника «Історія реклами, або метаморфози рекламного образу» (С.-Пб., 1999) В. В. Ученова та Н. В. Старих тлумачать рекламу як різновид масової комунікації, однією з найважливіших функцій якої є переконати споживача інформації здійснити потрібний для рекламодавця вибір. Так, В. В. Ученова та Н. В. Старих відзначили, що це слово латинського походження (від лат. — reclamar), що означає «кричати», «вигукувати». У сучасній німецькій лексиці на позначення цього терміна використовується лексема «werbung». У мові східних слов’ян існує споріднене слово — вербувати. У романських мовах (французькій, італійській, іспанській) для позначення цього явища використовуються лексеми, похідні від латинського publicus — publicite (фр.), pubblicita (іт.), publicidad

(ісп.). В англійській мові до початку XIX ст. увійшло в ужиток дієслово advertise, похідне від латинського advertere, що означало «звернути увагу». Характерною ознакою реклами названо її призначення повідомляти, поширювати відомості про щось (когось) для залучення покупця або популяризації товару або виробника.

Автори навчального посібника «Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX — початок XX ст.)» (К., 2010) В. В. Георгієвська, Н. М. Сидоренко акцентують увагу на еволюції поняття *реклама*, пор.: 1) 'будь-яка форма неособистого пропонування та просування комерційних ідей, товарів чи послуг коштом чітко визначеного замовника'; 2) 'рекламна справа'; 3) 'публікація рекламних повідомлень у пресі'. Ці визначення проілюстровано цитатами із газет початку XX ст.: *Вона — ліра XX ст., маяк та опора торгівлі й промисловості*; *Реклама в час вільної конкуренції не розкіш, вона є одним із найголовніших рушіїв торгівлі й промисловості, збільшуючи попит на оголошені товари, оскільки люди споживають більше корисних речей відтоді, як почали з'являтися оголошення про різні продукти*; *Реклама — вид мистецтва, яким послуговуються великі промислові фірми: вони залучили талановитих художників, у руках яких звичайна торгова реклама перетворилася на художнє виробництво*. У виданні зазначено, що вже на початку XX ст. в Україні відбулася диференціація реклами на *добросовісну*, *надто патетичну* (з перебільшенням ознак товару), *зловмисну* та *брехливу*. Культивувалося поняття *розумна реклама*.

Рекламу образно порівнювали із *шумом* від черпака, що ним б'ють по відру з помиями (Дж. Оруелл), з *ім'ям речі* (В. Маяковський), з *могутнім психологічним інструментом з гіпнотичним впливом* (Ценєв Віт), зі *стимулом до продуктивності праці з метою забезпечення своєї родини всім найкращим* (У. Черчілль).

Отже, реклама — це суспільний феномен, відображений в енциклопедичних, тлумачних, галузевих словниках, науковій, навчальній, науково-популярній літературі. Рекламу тут репрезентовано як форму звернення, різновид маркетингових

комунікацій, як певні заходи, оголошення, діяльність, форму комунікації, психологічний інструмент, інформацію, оповіщення тощо. Реклама — це насамперед засіб масової комунікації. Його потребують суспільні відносини, еволюція яких і позначається на змінах у тлумаченні реклами як поняття комерції. Основне завдання реклами — популяризація різними способами, різноманітними засобами чого- чи кого-небудь з метою створення попиту (перш за все комерційного) на товар, послугу, особу (осіб), подію, ідею тощо.

[А] Я́ УСНА МОВА. ВИМОВА. НАГОЛОС

Світлана Бибик

ПОВСЯКДЕННА АУДІОКУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКІЙ РАДІОПУБЛІЦИСТИЦІ

В українському повсякденні велику роль відіграє аудіоінформація, яку ми отримуємо з радіо- та телеефіру, під час навчального процесу, у напівофіційному чи приватному спілкуванні. Кожна із ситуацій має специфічні способи передавання знання, виявлення зацікавлення предметом розмови. Серед усіх відомих сфер поширення певних відомостей саме радіопубліцистика є універсальним тематичним джерелом, орієнтованим на різновікову аудиторію слухачів, на людей із різним соціальним статусом та зацікавленнями. Особливість сучасних радіоефірів — це інтерактивність, тобто вияв бажання й готовності мовців до висловлення своїх позицій з обговорюваної проблеми у прямому ефірі, готовність сприйняти чи не сприйняти позицію партнера, готовність до активної взаємодії, «живого» спілкування, яке сприймає численна аудиторія радіослухачів.

Повсякденну аудіокультуру в радіопубліцистиці можна розглядати з кількох позицій: як етикет спілкування, як жанровокомпозиційні рамки передачі, як культуру усної мови. Перші два підходи поєднуються в реальній комунікації, оскільки учасники радіодіалогів — ведучий-журналіст та інтерв'юер чи додзвонювач — виконують певні ролі, що зобов'язують їх вживати чи не вживати конкретні звороти, кліше, або стереотипні висловлення. Третій підхід до аналізу аудіокультури радіоефіру примушує нас зробити акценти на ситуативних особливос-

тях живомовного спілкування, які в писемній практиці нерідко вважають помилкою.

Отже, які типові мовні формули характерня для радіоінтерв'ю, в його вступній, основній діалогічній та завершальній частинах?

Вступ, або ознайомлювальна інформативна частина типового інтерв'ю, охоплює такі тематичні блоки: репрезентаційна інформативно-ознайомлювальна, контактовстановлювальна етикетна. Репрезентаційна частина — слова ведучого, який окреслює тему, проблему інтерв'ю, знайомить аудиторію радіослухачів із гостем студії. Цей сегмент передачі може починатися так: *Про долю головного фінансового документу* [Тут і далі по тексту збережено й подано орфографічний запис висловлень учасників радіоефіру без редакції; правильно — *документа*] *країни на наступний рік / можливість ухвалення парламентарями закону про вибори Президента України та перспективи зміни голови НБУ до президентських виборів говоритимемо сьогодні з Володимиром Бондаренком*; *У студії Ірина Коваль і гість / народний депутат України / голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і самооборони Анатолій Гриценко*. У цій частині радіопередачі журналіст презентує і себе: *У студії Тарас Андрухович*. Ефір може починатися з актуалізації місця події: *Шановні слухачі / у нас в ефірі передача обласного радіо «Маю що сказати»*; *Говорить Вінниця. В ефірі радіокомпанія «Місто над Бугом»*. У такому разі слухач сприймає радіоефір як спільний з працівниками радіо та гостями в студії часопростір.

Невіддільний складник аудіокультури — це контактовстановлювальна етикетна частина, коли ведучий звертається: *Вітаю радіослухачів*; *Вітаю*; *Добридень / Віталію!*; *Вітання / Ірено*; *Пані Олю / я радий вітати вас в нашій студії*.

У діалогічній частині жанру радіодіалогу-інтерв'ю основне — запитання, що стимулює спілкування. Запитання складається з кількох частин: контактовстановлювальна етикетна, власне запитальна. Контактовстановлювальна етикетна частина запитання містить такі компоненти: кліше-констатація факту запитання (***Пані Олю / вам запитання*** */ яке стосується / практично / того ж самого*; ***Пане Олександре / ви як*** *пред-*

ставник Компартії / ***скажіть / будь ласка***); кліше-інтенція (***Хочу запитати / отче / у вас***; ***Я хотіла би / щоб ви прокоментували*** *зміни до Закону про пенсійне забезпечення звільнених від військової служби*); кліше-заохочення (***Можливо / Володимир Дмитрович знає?***; ***Степане Ількович / ваша точка зору з приводу*** *грипозного фінансування?*); кліше-імператив (*Отже / пані Ларисо / про які документи іде мова?* ***Назвіть / будь ласка*** */ перелік документів*); сценарні кліше, характерні для жанру радіоінтерв'ю, спрямовані на повернення до теми, мікротеми (***Давайте повернемось до*** *крутянської трагедії*; ***Я пропоную від*** *грипу* ***перейти до*** *виборів / тому що в нас ці дві теми дуже щільно переплітаються*).

Власне запитальна частина містить: інформаційно-констатаційний складник (***Отже / Президент України Віктор Ющенко вимагає від уряду негайно внести на розгляд Верховної Ради проект держбюджету на 2010 рік***. *Які загрози / на ваш погляд / несе неухвалення цьогоріч головного фінансового документа країни на наступний рік?*; ***Давайте поговоримо про мрії***. *Про що ви мрієте*) або становить лише питання (*Чому / дійсно / якщо ви змогли виділити 600 мільйонів на боротьбу з грипом / не можете коаліцією зібратися і ухвалити держбюджет на наступний рік?*).

Той, до кого адресоване питання, відповідаючи, також дотримується етикетних рамок. Це виявляється у його мовній поведінці в контактовстановлювальній етикетній частині відповіді, наприклад: ***Дякую за запитання***. *Я чудово розумію нашу позицію*. Основна відповідь містить різноманітні метадискурсивні висловлення, тобто елементи, що забезпечують структурування спілкування. Отже, вживає журналіст висловлення-зачини з нагадуванням того, про що вже говорилося попередньо (***І сьогодні до мене зверталися з тим же питанням*** *вдови загиблих*); характерні для мови ведучого програми аудіальні метадискурсивні висловлення (***Я хотів би сказати / що*** *уряд тиснув на НБУ специфічними…*), візуальні (***Давайте глянемо / як*** *держбюджет надійшов до Верховної Ради і як він розглядався*); кінестетичі (***Давайте / ми / е / якраз вернемося*** *до / е-е / початку створення світу / до Книги буття і якраз для того / щоб зрозуміти ці слова*); дигітальні (***Я думаю / що це*** *буде*

складне питання / тому що ті гроші / які виділені сьогодні / використані не будуть); структурувальні (***Перше***. *Я особисто / партія «громадянська позиція» / яку я очолюю / зробить усе / щоб це відбулося*) та деякі інші.

Має свої особливості і завершальна частина радіодіалогу. Так, прикінцеве слово ведучого складається з кліше-подяки (***Дякую*** */ Віталію*; ***Я дякую за участь нашому гостю*** *— народному депутату України / голові Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і самооборони Анатолію Гриценку*. ***Радіослухачам — за увагу***); кліше-побажання (***Залишається побажати вам*** *творчих успіхів і реалізації усього задуманого*; кліше-прощання (*На цій не зовсім позитивній ноті* ***ми маємо попрощатися***) або ж висловлення, де узагальнюється зміст передачі.

Інтерактивний радіодіалог з масовою аудиторією передбачає спілкування з «третіми особами» — додзвонювачами (рідше — дописувачами, тобто тими, хто надсилає листи, SMS-повідомлення до студії або ж через Інтернет в онлайн-режимі). Ці моменти у спілкуванні ведучий також виділяє: зауважує про приєднання до діалогу інших мовців, про технічні можливості спілкування студійців із широкою аудиторією. Тому ведучий вживає спеціальні кліше-нагадування: *Як у кого виникнуть питання до Миколи Васильовича або виникне бажання висловити свою думку щодо обговорюваної проблеми / телефонуйте до нас за контактним телефоном у студії 52-46-81. Повторюю 52-46-81*; *Телефон у студії / за яким можна поставити запитання — 26610*. За допомогою кліше-звертання, кліше-імператива ведучий (журналіст) констатує початок ефірного спілкування зі студією (*Є наш активний телефонний слухач вже на лінії. Я прошу його представитися / сказати / кому ви адресуєте своє запитання і лаконічно його сформулювати. Будь ласка / говоріть / ви в ефірі*; *Ще один слухач з нами на зв'язку за номером телефону 235-41-41. Доброго дня вам*). Важливий етикетний момент — висловлення вдячності за участь у діалозі: *Дякуємо вам за дзвінок*.

Слухач також по-своєму включається у спілкування з радіостудією. Традиційно вживають кліше-привітання (*Добрий день*), кліше-самопрезентації (*Це пан Василь зі Львова*), кліше-

подяки (*Саме перше / дуже дякую / що запросив Миколу Лазаровича / який говорить змістовно / дотепно і розумно*) тощо.

Важливу й специфічну функцію в живомовному спілкуванні під час радіоефіру виконують вказівні займенники, які підкреслюють тему висловлення, виступають у ролі посередника між мовними та немовними компонентами радіопубліцистичного дискурсу. Для мовця в ситуації безпосереднього спілкування вказівні займенники *це, оцей, той, цих, ці, ця, це, оці* є своєрідним опертям у побудові висловлення: *І я / власне / думаю / що* ***оці*** *всі* ***питання*** */ що їх піднімав пан Мазур / вони всі вирішуються у великій концепції*; *Разом з тим* ***цей транспорт*** *не може рухатися у відповідний час у зв’язку з тим / що навколо припарковані автомобілі / які унеможливлюють нормальний рух*.

Особливими функціями координаторів внутрішньотекстових зв’язків наділені частки, які виділяють намір до говоріння, тему висловлення, відокремлюють її від реми, сегментують висловлення. Насамперед відзначені активністю вказівні частки *от, ото, то, це, оце, ось*: *Пане Анатолію / у нас небагато часу. Буквально 3 хвилини. Але я не можу вас не спитати:* ***от*** *ви зможете в опозиції об’єднатися до парламентських виборів?*; ***А от*** *я хочу вашу точку зору коротко.* ***От ви*** *прокоментували /* ***от ваші*** *слова шоб прокоментувати*. Анафоричні частки надають висловленню не лише експресивності, але й створюють у радіоефірі відчуття повсякденності. Ці одиниці мови є знаками спонтанності висловлення, оскільки засвідчують паузацію мовного потоку у зв’язку із затримкою мовомисленнєвих процесів.

У досліджуваних аудіотекстах виокремлено й роль часток *от, ось,* які посилюють фрагментацію висловлень, їх постпозицію в ритмічній структурі висловлення. Ці частки квазісемантичні, оскільки в усній мові фактично виконують функцію вокального жесту, вербалізують певну зупинку в мовомисленнєвому потоці. Вони є частками-демонстраторами, додатковими до інтонації засобами логічного виділення. Наприклад: *Зовсім недавно я докоряв себе тим, що / я не прочитав «Братья Карамазови».* ***От***; *З тих же кубиків дитина може створити зоопарк.* ***Ось***.

Ще один важливий засіб координації внутрішньотекстових зв'язків — видільно-підсилювальна частка *ну*. Її також кваліфікують як вокальний жест. Ця частка нерідко передує іншому сполучному елементові висловлення — вказівній частці: ***Ну це*** */ мабуть / займе багато часу / але я думаю / радіослухачі всі розуміють / про що йде мова.*

Зафіксовано випадки, коли частка *ну* засвідчує невпевненість, нерішучість у осковленні думок, як-от: ***Ну*** *сама конструкція питання / що в Тернополі / де до влади прийшли консолідовано регіонали і представники Балоги / що від організацій не приймають...* ***Ну*** *є обласна рада / і чому вона мовчить / якщо таке є? Чому ці питання відносяться до прем'єра?*

Відзначаємо виокремлювальну функцію часток *знову-таки, все-таки, просто* в усному спонтанному радіопубліцистичному висловленні: ***Все ж таки*** *я отак подумала / що якщо колектив створювався восени / то має бути відповідний настрій такий меланхолічний / осінній / такий...*

Локальний прислівник *там* в усному спонтанному висловленні також виконує функцію частки: *Батьки купують ті іграшки / які діти бачать у мультиках /* ***там*** */ які поширені. Тому частіше купують /* ***там*** *Кітті / Барбі.*

Прислівник *дійсно* так само набуває в усному спонтанному мовному потоці виокремлювальної функції, уподібнюючись до частки: *А це якраз ми пожинаємо плоди отих всіх / вибачте на слові / але я не можу іншим назвати / як бредових якихось ідей реформування і політичного / і адміністративної реформи / яку нам нав'язували / давайте / проведемо / замість того / щоб /* ***дійсно*** */ передати на місця владу народу. Тобто / ну / передати всі функції /* ***дійсно*** */ органам самоврядування / які б вибиралися / які б створювали виконкоми.*

Як питання культури мови та специфічний момент в усному спілкуванні розглядаємо ***порядок слів***. Характерно, що репліки радіодіалогів мають такі характерні ознаки усно-розмовного синтаксису: а) позиція прикметника після іменника на зразок: *Тому доповнилися тексти* ***лірикою українською*** */ доповнилися* ***піснями патріотичними***; б) позиція дієслівного присудка *є* в кінці висловлення, як-от: *Руйнуються тротуари / величезні*

*ями **є***; в) позиція видільних часток у кінці речення на зразок: *І пані Олю / я хотів також сказати про те / що політологи прогнозують / що найжорсткіша боротьба вестиметься саме між БЮТом і мегаблоком / оскільки питання йде про кандидатуру прем'єр-міністра **знову ж таки***; *Воно стає нецікаво **просто***; г) інверсійний порядок слів, зумовлений потребою висунення на перше місце того, що є інформативно важливим: ***Витягуються** всі програми соціальні / важко / але витягуються*; ***Бондар** як поет прекрасний / **Євгенія Кононенко** дуже радує такими простими і такими дуже якимись справжніми речами*; ґ) відсунення оцінних акцентів на кінець висловлення: *Жоден інвестор не вкладне гроші у будівництво паркувальних зон / поки у нас паркування **є стихійне***.

Радіодіалог-інтерв'ю — це живомовне усне спілкування. Характерно, що усність «провокує» появу у висловленні розмовної лексики. У статусі літературної вона може виграшно увиразнити думку, а позалітературна — небажана в публіцистичному стилі. Ця лексика виступає знаком розкутості, безпосередності в мовній поведінці учасників діалогу. Пор. такі іменники (*І якби не оці політичні **козні** / які в нас будуються зараз / якби не оце протистояння політичне / я вважаю / що результати діяльності навіть того ж уряду Віктора Януковича були б набагато кращими / і вони були б на користь України*; *Знаєте / ми тут не у **війнушку** гратися зібралися / тому про ненапади і все інше / це трошки / можливо / скажемо / не ті слова*; *Якщо є **покидьки** / а вони є в будь-якій команді / то треба їх просто позбавлятися*), прикметники (*А це якраз ми пожинаємо плоди отих всіх / вибачте на слові / але я не можу іншим назвати / як **бредових** якихось ідей реформування і політичного / і адміністративної реформи / яку нам нав'язували*; *До тих пір / поки ми не відкрили вулицю Винниченка і не пустили частину транспорту тудою / ми мали **страшні** проблеми на вулиці Підвальній і не знали / що робити*), здебільшого ж — це дієслова (*Ну в нас прем'єр-міністр взагалі на закони і Конституцію може **наплювати** / вона може сказати / що не буде закон виконувати / для неї це нецікаво / вона конституцію не виконує і так дальше*; *А **гавкати** з усіх підворотен на цей бюджет ну всі вже звикли*).

Розмовна лексика — це й поширені в мові універбативи, що економлять мовні зусилля, наприклад, у такому контексті: *Жоден студент / жоден пенсіонер /* ***бюджетник*** *не постраждав / нікому не була затримана навіть на один день виплата коштів*.

На жаль, сучасний радіоефір не позбавлений периферійних позалітературних елементів — жаргонізмів (*Але головне не зовсім* ***обломатися*** */ якщо ти це хочеш далі робити / а зрозуміти / ну / що власне тут є твоє*) та сленгізмів (*Гроші вони взяли / а потім зробили те / що в Донецьку називають* ***кидалово***; *Ну це вже такі якісь* ***лейбли*** */ знаєш*; *Шось ну / звичайно / там впливає / тому шо помінявся* ***лайфстайл***). Пейоризована лексика в мові депутатів, письменників, тобто інтелектуальної еліти, обнижує стилістичний регістр висловлення до фамільярно-розмовного. У «чужому» радіоефірному середовищі такі мовці позиціонують свої оцінки як у сфері повсякденно-побутової культури, звично, без «купюр», що, безумовно, порушує стильову норму спілкування.

Отже, в усному живому спілкуванні, яким є радіоефір, інтерв'ю, поєднуються різні елементи повсякденної аудіокультури — лексико-фразеологічні, синтаксичні, ситуативні, що сприяють ефективності спілкування та взаєморозуміння як у студії, так і поза її межами — з широкою аудиторією радіослухачів.

Наталія Вербич

ПАУЗА В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

Важливе значення під час реалізації комунікативних стратегій промовця (незалежно від жанру його виступу та ступеня підготовленості тексту) мають суперсегментні одиниці, зокрема інтонація як важливий складник усного мовлення, його структурний компонент, носій семантичних значень, спосіб вияву і передання емоційно-експресивного характеру фрази, виразник функціонального навантаження тексту.

Головний інтонаційний засіб членування усного тексту — пауза. З одного боку, це перерва у звучанні, а з другого, — «компонент звукового сигналу, що, як і будь-який інший компонент плану вираження, є наслідком смислової функції мови» (Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. — К., 1985. — С. 87; далі — Багмут).

Ілюстративними для дослідження різновидів пауз та їхніх функціональних можливостей є наукові дискусії під час захисту дисертацій. Для таких виступів, крім ознак точності інформації, логічної послідовності викладу, переконливості аргументації, характерні розгорнений виклад, відсутність економії мовних засобів тощо.

В основу класифікацій пауз покладено їхні функціональні можливості (місце появи та виконувана функція) та власне акустичні параметри (тривалість та заповнення). Розрізняють кілька видів пауз: граматичні, семантичні, паузи гезитації.

Граматичні паузи (або синтаксичні, синтагматичні, єднально-розділові, делімітативні, логічні). Це сигнал межі різних частин тексту — фраз або синтагм. Місце такої паузи зумовлене фонетично (залежить від довжини мовленнєвого сегмента); синтаксично (зумовлене синтаксичною будовою фрази/синтагми), семантично (пов’язане із впливом змістового чинника на виокремлення певної групи слів). Головна функція граматичних пауз — розділово-з’єднувальна, тобто членування потоку мовлення на сегменти певної довжини з наступним їх поєднанням у єдине змістове ціле. Дослідники потрактовують паузи цього виду як семантично нейтральні,

оскільки вони не маркують частини усного тексту семантично або стилістично.

Граматичні паузи поділяють на реальні (темпоральні), фізичним корелятом яких є припинення звучання на деякий час та падіння рівня інтенсивності до нуля; та нереальні (не темпоральні), виражені різкою зміною частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу або стиком двох відносно самостійних за змістом словосполук без особливих акустичних показників (Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации. — Рига, 1974. — С. 67).

У працях, присвячених ораторському й сценічному мистецтву та виразному читанню, акцентовано увагу на проблемах появи й функціонування синтаксичних пауз. Зазвичай розрізняють обов’язкові (на синтаксичних швах) і вірогідні (зумовлені семантико-інтонаційною структурою висловлювання) паузи. Місця їх реалізації та тривалість пов’язують насамперед із синтаксичною будовою речення. Зокрема відзначають, що в кінці речення мають бути триваліші паузи, щоб зробити глибокий, але не надмірний вдих; менш тривалі — на синтагмах та розділових знаках всередині речення для непомітного, безшумного добору повітря (Коваль Г. П. Методика читання. — Т., 2008). Водночас відомо, що паузальне й пунктуаційне членування речення не завжди збігаються. Так, спостерігаємо невеликі паузи між групою підмета й групою присудка, на місці пропущених слів, після обставин (зазвичай зі значенням місця, часу, причини) і додатків, що стоять на початку речення тощо.

У заздалегідь підготовленому виступі, виголошеному з опорою на написаний текст, паузи здебільшого виконують розділову функцію — відокремлюють одні синтаксичні одиниці від інших, а різні типи пауз виражають характер зв’язку між одиницями тексту. Межі інтонаційного членування (і місця появи паузи) усередині речення часто збігаються з межами частин складного речення й синтаксично актантних груп усередині простого. І навпаки, паузи дуже рідко трапляються всередині таких груп. За нашими спостереженнями, граматичні паузи в читаних текстах переважають — 70% від усіх зафіксованих пауз.

Частотні граматичні (реальні й нереальні) паузи зумовлюють сприйняття інтонації мовлення як унормованої, правиль-

ної, чіткої, плавної. Г. Н. Іванова-Лук'янова, дослідивши ритміко-інтонаційну будову текстів різних жанрів на матеріалі російської мови, зазначає: «що більше в тексті реальних граматичних пауз, .. що ширше його нейтральне поле, то вища його нормативність і, навпаки, що менше в тексті стилістично нейтральних пауз, то більшою мірою виявляються в ньому різноманітні стильові й експресивно-модальні ознаки» (Иванова-Лукьянова Г. Н. Ритмико-интонационное строение текста. — М., 1990. — С. 178).

У спонтанному науковому мовленні, спрямованому на чіткість формулювання думки, логічність викладу, максимальне дотримання послідовності викладених аргументів, зафіксовано 56% граматичних пауз (з-поміж них 51% реальних, 5% нереальних). Як і в читаному тексті, у спонтанному виступі місця появи таких пауз передбачувані, оскільки перерви у звучанні здебільшого спостерігаємо на синтаксичних стиках фраз (Багмут, 198), проте відзначаємо й позиційну варіативність граматичних пауз. Зокрема, маркером уведення нової теми виступають у постпозиції до паузи (на початку нової синтагми) сурядні сполучники, десемантизовані елементи на зразок *от*, *ось*, *ну* та особові займенники, а в препозиції до паузи (в кінці попередньої синтагми) — підрядно-пояснювальний сполучник *що* або деякі інші сполучники. Так, наприклад, спостерігаємо паузальний шов після підрядного або сурядного сполучника (з одночасним його акцентним виділенням) на межі частин складного речення або виділення такого сполучника паузами з обох боків (при нормативній паузі перед таким сполучником)[1]: *Я вважаю що* / *дисертація і* / *відгуки офіційних опонентів засвідчують те що* / *дисертація* ***відповідає*** *вимогам* / *які ставляться до такої роботи*/; *Сьогодні ми* / *сл* /*е*/ *слухаємо дисертацію про кримські говірки* / *і* / *дослідження це виняткової актуальне оскільки* ¦ ***вперше*** ¦ *схарактеризовано й о охоплено регіон Криму* / *зокрема новостворені українські говірки* //.

[1] У прикладах використано такі символи: // — міжфразова пауза; / — граматична реальна пауза; /* — граматична нереальна пауза; ¦ — семантична пауза; \ — незаповнена пауза гезитації; /е/ — заповнена пауза гезитації; півжирним шрифтом позначене акцентно виділене слово; а-а-а — нефонематичне подовження голосного або приголосного.

Наявність нереальних граматичних пауз (від 1 до 8 одиниць у текстах різних мовців) засвідчує певне деформування темпової однорідності текстів, адже більшість таких пауз виявлено в текстових сегментах, маркованих прискореним темпом вимовляння. Спостережено, що функціонування нереальних граматичних пауз пов'язане з акцентно-ритмічною організацією наукового мовлення, зокрема їх фіксуємо у місцях можливої появи нетипових для цього жанру неправильних акцентно-ритмічних фігур, що спричиняє вирівнювання складової динаміки фрази.

У науковому мовленні нереальна граматична пауза часто замінює вірогідну, але не реалізовану паузу з перервою у звучанні. У спонтанному мовленні немає чітких правил, які регламентують місце появи паузи та її тривалість, як у читаному тексті. Водночас типова під час читання довга міжфразова пауза (з абсолютною перервою у звучанні) або середня (рідше коротка) міжсинтагмова пауза, що відділяє вставні і вставлені конструкції, а також частини складного речення у спонтанному тексті представлені нереальними паузами: *У Крим у Криму не тільки в Криму ¦ **клубніка** ¦ вона є клубніка там тільки /* тобто полуниця у нас /* це дуже літературний я так би мовити кажу що це ду \ високий літературний ¦ **рівень** //*; *Діти вже пішли до школи тут і вже **втратили** /* дарма що вони до школи були ж ніби в тих родинах / чую підбігає до мами і каже не мамко як у них кажуть /* а кажуть ма тобто як у **нас** кажуть //*. Поява таких пауз сприяє чіткішій сегментації мовлення, полегшує сприйняття усного тексту.

Аналізуючи паузальне членування усного мовлення дослідники відзначають факт пропуску обов'язкових граматичних пауз. Таке явище актуальне для політичних виступів, коли промовець має обмежений час на представлення своїх думок й водночас прагне передати якомога більше інформації. У науковому виступі пропуск обов'язкової паузи виявлено у фонових сегментах тексту, де подано матеріал, який має другорядне значення щодо основної теми повідомлення: *Мене страшенно втішає те / що у **Криму** / там людина яка **живе** в Криму / а я там працював ви знаєте я знаю ту ситуацію яка там є ви знаєте на російське відділення ми не можемо набрати у Ялті так*

те саме і в Сімферополі говорять у раді так а на українське набираємо //. Тут пропуск обов'язкового паузального членування пов'язуємо з функціонально-структурними особливостями спонтанного мовлення.

Семантичні паузи (або неграматичні, психологічні, видільні, емоційні, емфатичні) здебільшого є засобом виокремлення найважливіших слів у тексті. Такі паузи багатозначні, а їхнє функціональне навантаження зумовлене і власне мовними чинниками (темою та жанром тексту, його лексико-граматичними особливостями), і позамовними (індивідуальними рисами мовця, мовленнєвою ситуацією тощо).

У спонтанному науковому виступі зафіксовано 15% семантичних пауз. При цьому більшість слів із логічним наголосом відокремлено паузальним членуванням.

Дещо відрізняється виокремлення значущих слів у текстах, виголошуваних чоловіками й жінками. Зокрема у мові чоловіків більшість семантичних пауз трапляються перед акцентно виділеним словом (32% випадків), що цілком закономірно, адже раптове мовчання привертає увагу слухачів до наступного сегмента мовлення: *…саме на цьому ґрунті* / *здійснено диференціацію матеріалу і це* / *направду є* ¦ ***новим*** *у сучасному мовознавстві* //; *І-і-і* \ *щодо* ¦ ***практичного*** *його застосування то* / *певен що воно знайде* / /е/ *с-своє продовження логічне* /. Зазвичай мовець за допомогою таких пауз уповільнює мовлення, привертаючи увагу слухачів до важливої, на його думку, частини повідомлення.

Мовлення жінок вважають більш емоційним, що відображено, зокрема, в способах виокремлення важливих сегментів тексту. Жінки найчастіше вичленовують ключові лексеми за допомогою пауз з обох боків (32%), що підкреслює інтонаційно-змістову самостійність логічно виділеного компонента та передає емоційне напруження думок автора, а також наголошує на значущості такого слова в контексті не лише окремої фрази, а й більшого мовленнєвого сегмента: / *а от якось у висновковій частині не прозвучало* / *що відбувається коли поряд опиняються* ¦ ***представники*** /е/ *носії різних говірок* //; *І от мене* ¦ ***два*** ¦ *клубніка заці* /е/ *зацікавила і* / *ще* / *те шо у нас зараз оце кизил кизил* /.

У наукових виступах зафіксовано й чималу кількість поліфункціональних пауз (9%), які поєднують функцію граматичної й семантичної паузи, розмежовують синтагми й водночас є маркером виокремлення акцентно виділеного слова: / *я буду голосувати за те щоб / науковий ступінь **мала** ¦ /сьогоднішня дослідниця /*; / *і гарно зреше зре зрежисерувала ваш керівник / от /¦ **материнська** основа / ніби взаємодія / от /*.

Закономірне явище досліджуваного матеріалу — відсутність дикторських пауз (як-от виокремлення за допомогою паузального членування останнього слова фрази), оскільки цей вид пауз характерний для начитаних досвідченими дикторами текстів, а їхнє функціональне навантаження до певної міри зумовлене особливостями відтворення усного мовлення за допомогою технічних засобів. Спостережено лише виділення за допомогою паузи останнього слова фрази, якщо воно позначене логічним наголосом (таку паузу кваліфікуємо як семантичну, а не дикторську): / *ми тоді серйозно працювали з дисертацією з текстом з авторефератом / і-і-і шо я хочу сказати /* я своєї думки після того ¦ **не поміняв** //*; *В нашому селі з'явилось дванадцятеро родин із Закарпаття / і от тепер / батьки їхні нарікають / шо наші діти уже **по-вашому** ¦ **казкують** //*.

Твердження про первинність усного мовлення й водночас орієнтування під час його аналізу на правила та норми писемного тексту зумовило розуміння функціонування пауз **гезитації** (обдумування, вагання) як недоліку, вади усного мовлення. Проте чимало досліджень спонтанного (офіційного й неофіційного) мовлення спростовують цю думку. Нині загальновизнаним є погляд на паузи вагання як на закономірне, а то й обов'язкове явище в спонтанному тексті.

Паузу вагання розуміємо як зупинку під час вимовляння, пов'язану з тим, що мовець через певні обставини не може відразу продовжувати думку. Місце появи такої паузи у висловленні не прогнозоване; вона допомагає мовцеві точніше оформити й озвучити свої думки та відображає сумніви щодо вибору можливих мовних засобів. Лінгвісти зазначають, що без таких пауз текст сприймається як штучний, неприродній (Багмут).

Непідготовленість спонтанного мовлення зумовлює функціональне призначення пауз гезитації — це перерви під час

мовлення з метою пошуку наступної граматичної структури або слова, що відобразить предмет, реалію чи дію; планування висловлення, вдалого формулювання думки; відновлення якості мовлення — редагування фрази чи її частини, сказаної, на думку мовця, неправильно (це стосується різноманітних доповнень, виправлень, повторів) тощо.

За результатами експериментально-фонетичних досліджень паузального членування усного мовлення О. О. Александрова визначила можливі джерела виникнення пауз вагання. Це насамперед позамовні чинники ситуації спілкування, які поділяють на об’єктивні та суб’єктивні. Об’єктивні пов’язані з умовами реалізації комунікації (офіційною / неофіційною), підготовленістю / непідготовленістю повідомлення, темою (офіційною / неофіційною, звичною / незвичною), з темпоральним фактором, обмеженим / необмеженим у часі, кількістю мовців, формою спілкування (безпосередньою / опосередкованою), частотою зміни ролей. Суб’єктивні чинники можуть бути стабільними та змінними. Стабільні стосуються наявності в мовців спільної апперцепційної бази, знань про світ загального характеру, обізнаності щодо теми повідомлення, статі, віку, професійної та класової належності, освіти, темпераменту, розумових і мовленнєвих здібностей, уваги, пам’яті. До змінних чинників належать фізичний та емоційний стан людини, настрій, ставлення до предмета мовлення, стосунки між співрозмовниками (Александрова О. А. Речекоммуникативный статус паузы колебания. — Великий Новгород, 2004. — С. 54—55).

У проаналізованих спонтанних наукових виступах виявлено близько 20% пауз вагання. Багато з них трапляються на межі синтагм і дублюють розділову функцію граматичних пауз. Зазвичай у такому разі міжсинтагмовий шов позначено реальною граматичною паузою й заповненою паузою гезитації: *Ареал не незвичайний / /е/ стосовно / діалектологічного розшарування оскільки уявлення про / кримський регіон асоціюється передовсім із його* ***російськомовністю*** ¦ */ із його російською материзною //*; *Є-є-є /е/ для певних слів / /е/ ми можемо встановити такі* ¦ ***ранги*** ¦ *літературності наближення //.*

Сигналом переформулювання думки або виправлення неточностей в узгодженні слів у фразі часто є поява заповненої

паузи вагання та наступної паузи із перервою у звучанні: *Сьогоднішня / /е/ або /е/ / дисертантка сьогодні **заперечує** цю вже усталену й утрадиційнену / і за на міркування декого окласичнену думку / і ¦ **руйнує** її /*; *І мені подобається що от /е/ / як поширюються оці ¦ **назви** ¦/*; */ тут видно що тут і у висновках / /е/ що ця робота / от /е // механізм наш мовний структурний / мовний / як лексичні варіанти залежать від фонетичних варіантів /*. Такі паузи є сигналом зміни мовленнєвої тактики, коли висловлене або ще не висловлене до кінця оратор під час говоріння перебудовує, змінює, корегує відповідно до зміни комунікативної інтенції — вимовляти / не вимовляти задумане або сплановане раніше чи взагалі сказати щось нове, що чіткіше, виразніше передасть думку.

У разі пошуку найбільш вдалого слова зазвичай спостерігаємо заповнену паузу вагання (переважно звуком [**е**]): *// А от цікаво все таки мені здається було б аби увиразнити ще / оцю **міждіалектну** ¦/ між /е/ говіркову взаємодію / ви ка[же]те є і / середньонадніпрянські є поліські є / /е/ ці /м-м/ із буковинські наддністрянські / а от якось у висновковій частині не прозвучало / що відбувається коли поряд опиняються ¦ **представники** /е/ носії різних говірок //*.

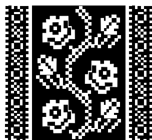
Відзначаємо також функцію паузи вагання як змістове виділення синтагми, що містить ключове слово: */ а чи не є там питомо українських значить / /е/ **діалектів** / /е/ де українці проживали здавна-а /е/*; *//е/ тут і правильно сформульовано / /е/ **актуальність** теми тому що / зараз звертають особливу увагу от / на експертній раді /*. Таким чином, пауза гезитації є і знаком суб’єктивного розуміння значущості інформації.

У науковому мовленні зафіксовано такий вияв паузи вагання як асемантичне подовження голосного (рідше — приголосного) у пре- або постпозиції до паузи гезитації (частіше незаповненої, хоча траплялися й поодинокі випадки заповнених пауз): *І-і-і \ щодо ¦ **практичного** його застосування то / певен що воно знайде / /е/ с-своє продовження логічне /*; *Є-є-є /е/ для певних слів / /е/ ми можемо встановити такі ¦ **ранги** ¦ літературності наближення //*.

Наявність пауз гезитації під час читання наукових доповідей спричиняє порушення логіко-семантичних зв’язків у тексті

та дратує слухачів, не дає змоги зосередити увагу на змісті почутого й, відповідно, може зумовити несприйняття таких повідомлень. Слуховий аналіз спонтанного наукового мовлення дає змогу стверджувати, що паузи вагання (попри значну їхню кількість у текстах) не деформують інтонаційну організацію тексту і не спричиняють негативне сприйняття виступу. Отже, для проаналізованого жанру паузи коливання — природне явище.

Використання в науковому мовленні пауз різних видів, що мають специфічне функціональне навантаження почасти увиразнює виступ, дає змогу слухачам краще зрозуміти та усвідомити почуте.

НАРІЧЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

Людмила Колєснік

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ТА ВІДОНІМНІ НАЗВИ ЛЮДИНИ В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Досліджуючи діалектну лексику на позначення рис людини, звертаємо увагу на взаємопереходи апелятивів у власні назви-прізвиська. Найчастіше це лексеми з характерологічним значенням, за допомогою яких вербалізують, ословлюють особливі виразні чи нестандартні риси зовнішності людини, наявність фізичних вад, специфіку вдачі людини. Дослідники зауважують, що «…номінативні процеси в цій тематичній групі лексики певною мірою відрізняються від тих, які виявляються в конкретно-предметній лексиці» (Лєснова В. В. Номінація рис людини в східнослобожанських говірках. — Луганськ, 2004. — С. 17; далі — Лєснова). Проаналізуємо функціонування відонімних та відапелятивних назв на позначення рис людини в покутсько-буковинських говірках.

Учені по-різному трактують поняття «прізвисько» (Шульська Н. М. Прізвисько як об'єкт наукового опису (до дефініцій терміна) // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філологія. — Вип. XXIX — XXXI. — Івано-Франківськ, 2011. — С. 292—296), але в кожній дефініції зазначено, що це характерологічна назва, яка відбиває характерні особливості позначуваного.

Самі діалектоносії всі номінації, якими характеризують людину, називають прізвиськами. Їх вважають образливими,

особливо порівняно з прізвищами та іменами. Тому в діалектологічних експедиціях можна почути: *Ў нас ти|пер п|р'ізвиск'іў ни|ма / ни в'і|гадуйут / ко|лис то |було ў|с'ако ĭ ниод|нако* (Вс) (Матеріал зібрано у 82 н.п. Буковини і Покуття; список населених пунктів наведено в кінці статті). Як зазначають дослідники, прізвиська, виконуючи комунікативну, емотивну, волюнтативну функції, залишаються і сьогодні «дуже важливим компонентом системи народно-побутового іменування» (Осташ Р. І. Із життя сучасних українських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: м-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 116).

У творенні характерологічних назв простежуємо два процеси: онімізацію — перехід загальних назв у власні та деонімізацію (зворотній процес).

За нашими спостереженнями, онімізації зазнають характерологічні назви з семою 'зовнішні риси людини'. У покутсько-буковинських говірках на позначення людини з великими губами поширений номен *гу|батий*. У говірці смт. Заболотів поширений тотожний відапелятив: *То буў Анд|р'ії |коло |баби / то Че|р'омух'ін / то буў Анд|р'ії Гу|батий* (Зб); *а ў нас там |було на |вулици / ка|зали: «|Митро Гу|батий п'і|шоў»* (Зб). Номен *но|сатий*, активно вживаний на позначення людини з великим носом, як власна назва функціонує в говірці с. Зелений Гай: *У нас |була од|на |ж'інка / ро|била до|йаркоў / но та|кий н'іс |мала |доўгиї / то ми так ка|зали йі |Ан:а Но|сата // то ўже см'і|йалиси / |кажут: «Кот|ра |Ан:а?» — «Но|сата»* (ЗГ). Іноді прізвисько стає основним засобом ідентифікації особи в мікросоціумі. Назва зі зневажливим відтінком *клан|цатий* < *кла́нці* 'ікла, зуби тварин' — очевидно, похідне утворення від [кла] 'ікла'; п. *kły* 'тс' (Етимологічний словник української мови.— К., 1985. — Т. 2. — С. 453), поширена на всій досліджуваній території на позначення людини з великими зубами, у говірці смт. Лужани функціонує як відапелятивне прізвисько. Це не єдиний, але найбільш поширений номен жительки села. Для порівняння — *Ли|с'ун'а Клан|цата* — явище поодиноке. Це підтверджує тезу Р. І. Осташа про те, що «…у побутовому мовленні деколи прізвисько бере на себе ніби функцію імені, іноли замінює прізвище…» (Осташ Р. І. Із життя сучасних укра-

їнських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: м-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 115). Зневажливий відтінок слова, яким названо жінку, виражає й неприязне ставлення односельчан. Як відапелятивна власна назва в одній із говірок поширений номен *шмар|катиӣ* 'сопливий, у якого течуть з носа соплі': *То ко|лис |наітᵏ' наз|вали / та|киӣ ў нас буў І|ван Шмар|катиӣ / так і ўмер // І|ван Шмар|катиӣ та|ке |було п|р'ізвиско / в'ін ўже ї ни буў шмар|катиӣ / |али так си ли|шиў до с|мерти І|ван Шмар|катиӣ* (Зб). Іноді в говірці як системі функціонують і апелятив, і відапелятивна власна назва. На основі метафоричних перенесень утворено чимало вторинних номенів на позначення рис зовнішності і вдачі людини, які часто містять оцінку позначуваного, «яка залежить від ситуацій, дій, характеристик, що лежать в основі переосмислення, і тому не випадково їх використовують здебільшого при негативній характеристиці людини» (Лєснова, 110). У буковинських говірках базою творення вторинних номенів нерідко є назви тварин. Так, для характеристики людини з курчавим волоссям у буковинських говірках найуживанішим є номен *куче|р'авиӣ*, у деяких говірках значення уточнено порівнянням *куче|р'авиӣ йак ба|ран* (Км, Рх), в інших — поширений вторинний номен *ба|ранчик* (Зб, Кж, Ркш); у говірці смт. Заболотів фіксуємо тотожну відапелятивну назву: *Хто то Ба|рашка буў? Саў|йак / то йо|му Ба|рашка ї со|годни |кажут // ма|лим ка|зали їму Ба|рашка ї цеї|во і ти|пер* (Зб). Інколи це не прямий, а лише асоціативний зв'язок між живою істотою (твариною, птахом, плазуном і под.) і людиною. Такі асоціації можуть бути часто передбачуваними, наприклад, за зовнішньою ознакою (довжина ніг) жінку називають похідними від апелятиву *б|рол'ер*: *Б|рол'ерка! / Б|роїл'ерка // тут |була та|ка |коло нас на роʸ|ботᵏ'і / ўна та|к'і |доўг'і |ноги |мала // ми |кажим: «А|ди / п'іш|ла Б|роїл'ерка» // проз|вали йі Б|роїл'ерка і ўс'о //* А чо бройлєрка? *// бо ўна |ноги |доўг'і |майе* (Зб). У говірці с. Зелена чоловік має евфемістичне прізвисько, похідне від зоономена: *Ў нас буў |шофер на бри|гад'і / таї та|киӣ ри|жен'киӣ / |шофером / таї моло|диӣ / а цеї маї с|таршиӣ |каже на |него: «Ти |Сон'ашник!» // А тої |доўго ни |думайе / йо|му прози|вались Коко|веўка / а в'ін |каже / ну / ни с|каже Коко|веўка / |али |кажи йо|му:*

«А ви — Ноч|на Пт’іца!» // І так то Ноч|на П|т’іца і |зараз |кажут // А коковевка — це шо таке*? // ну / цеї / шо моў|чит / |сови // а це йо|му |дали // а з|найіти чо нази|вайут йо|го? // ў |н’ого |оч’і |сив’і та|к’і і су|да пере|н’іс’:а |воно / йак ў коко|веўки / по|хожиї та|киї на коко|веўку* (Зл). Хоча мотивом називання в цьому випадку є зовнішня схожість, однак «…у прізвиська часто переходять назви, які в мовній традиції виступають символами певних фізичних і моральних рис…» (Сеник Г. В. Назви тварин як мотиви номінації (на матеріалі прізвиськ Наддністрянщини) // Традиційне і нове у вивченні власних імен: тези доп. міжнар. ономаст. конф. (Донецьк; Горлівка; Святогірськ. 13-16 жовтня 2005 р.). — Горлівка, 2005. — С. 31).

Описуючи зовнішність людини чи характеризуючи її вдачу, мовці спираються на усталені естетичні та етичні норми, відомі в суспільстві. Найчастіше об’єктом зневажливого ставлення, відповідно — і називання, стають негативні риси характеру, аморальна поведінка людини. Зокрема, на позначення людини, яка постійно обманює, загальновідома лексема *бре|хун*, яка в смт. Заболотів є прізвиськом одного з мешканців: *Ну / бо в’ін бре|хаў |добре[и] // і так йо|му ка|зали: «П’і|шоў Бре|хун!» / бо в’ін шо гово|риў / а ўсе бре|хаў / в’ін і |деколи п|раўду ка|заў / |али ўже ни |було |в’іри / шо в’ін |кажи п|раўду* (Зб). У значенні ‘відлюдькувата людина’ в покутсько-буковинських говірках вживають лексему *|дика* (Нл, СтЖ), яка також функціонує і як прізвисько: Інф. 1. *Це |тайак Ма|рус’а ца|во Йаро|ва* // Інф. 2. *А / |Дика!?* // Інф. 1. *Во|на |тожи ни |л’уби н’і ком|пан’ійу / ни|чо* (СтЖ). У говірці с. Рухотин фіксуємо прізвисько *Ко|п’ійечка*, утворене від вторинного номена, яким називали скупу людину: *Ў нас йе п|р’ізвис’ко Ко|п’ійечка / бо за ко|п’ійку ў|дависи* (Рх).

Іноді прізвисько однієї людини поширювалося всіх представників роду: *Нап|риклад м’ії |тато нази|ваўси Нико|лаї / а д’ід Олек|сандир / то |баба пес|тила |д’іда / таї ка|зала Сан|дулко / то так м’ії |тато і йа і |мойі |д’іти Сан|дулов’і / прози|валиси Сан|дула* (Мх). Прізвиськом діда *|Пас’ішник* (який справді був пасічником) у говірці с. Іспас називають усю родину, хоча ніхто з них зараз не пасічникує.

Не менш продуктивним способом творення характерологічних назв у діалектному мовленні є деонімізація — перехід

власних назв у загальні. Цей процес тривалий у часі: спочатку назва функціонує як прізвисько конкретної людини в конкретній говірці, і лише з часом оригінальна форма, семантика назви зумовлює її вживання стосовно інших людей. Наприклад, для позначення опецькуватого чоловіка в говірці смт. Лужани функціонує відонім *Стец'ˈко* (Лж) — головний герой твору «Сватання на Гончарівці», *Йазиˈката ˈФес'ка* (Гр) — казковий персонаж; у говірці с. Луковиця у значенні ‘рум'яна червонощока дівчина (жінка)’ поширене усталене порівняння *йак Чороˈп'ітова ˈмама: У одˈного чолоˈв'іка ўˈмерла ˈмама / ˈдужи чирˈвона ˈбула / і то суˈб'і ўˈз'али ў сиˈл'і таˈко ў пˈриклад* (Лк). У значенні ‘обірваний чоловік’ у говірці смт. Лужани вживають відонімну назву *сˈтарец' Леˈвонт'ії* (Лж), оскільки колись у цьому селі жив бідний чоловік Леонтій. Аналогічне пояснення в іншій говірці має порівняння *йак Ґаўˈрило Сафˈт'ічин:* Інф.1 *Йак Ґаўˈрило ˈходи // ми поˈр'іўн'уйемо / бо то хоˈдиў ˈбосиї / і таˈк'і неˈмит'і ˈноги / ˈн'іхт'і таˈк'і ˈдоўг'і.* Інф.2. *Йак Ґаўˈрило Сафˈт'ічин* (Лк). Втраченою для діалектоносіїв є мотивація лексеми *ˈрупташ,* поширеної для номінації неохайного, обірваного чоловіка в говірці с. Кам'яна. Однак, можемо припустити, що цей номен — наслідок процесу деонімізації, оскільки на Буковині поширеним є прізвище Рупташ (Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). — Чернівці, 2002. — С. 307).

Цей процес не всеохопний, тобто не всі прізвиська стають загальними характерологічними назвами. Наприклад, у говірці с. Луковиця була поширена відапелятивна власна назва *ˈРиночка* на позначення чоловіка низького зросту, пор. Ри́нка,-и, ж. 1. Каструля (невисока). 2. Невеликий глиняний горщик. 3. Сковорода (Словник буковинських говірок / [ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк]. — Чернівці, 2005. — С. 455). Однак вона не функціонує у говірці як загальна: *Йе оˈдин таˈкиї у нас / прозиˈвайутси ˈРиночка //* А чого? *«Йа ни зˈнайу чо ˈРинка назˈвали // одˈну л'уˈдину ˈРинка назˈвали // це ни ˈкажут на ўс'іх ˈнизких»*(Лк).

Прізвиська, якими називають людину, стають основою для творення інших власних назв не з характерологічним значенням. Зокрема, фіксуємо назву частини села, похідну від прізвиська

його мешканця: *Но от / з[|]найеш / де ми жи[|]йем? // Га[|]лан'іўка нази[|]вайеси // то[|]го / шо тут буў чоло[|]в'ік / жиў [|]нишче нас і маў [|]дуже кра[|]сив'і га[|]ландск'і [|]кури / ўни бу[|]ли чер[|]вон'і / і буў ку[|]гут [|]дуже ве[|]ликиї / і в'ін ўс'о ўр'ем'а ку[|]да п'і[|]де: «Ў [|]мени та[|]к'і [|]кури / ў [|]мени та[|]киї ку[|]гут / ў [|]мени та[|]к'і [|]кури / ў [|]мени та[|]киї ку[|]гут» // і от чо[|]гос йо[|]го / йо[|]му при[|]думали Ште[|]фан Га[|]лан //* Інф. 2*:Ни Ште[|]фан / а С'е[|]мн'он //* Інф. 1*: То С'е[|]мн'он буў // С'ім[|]н'он Га[|]лан / С'ім[|]н'он // Інф. 2: Ну / в'ін сам буў ве[|]ликиї чоло[|]в'ік і голо[|]систиї //* Інф. 1: *Голо[|]систиї [|]тоже // І то йак п'іш[|]ло / шо це Га[|]лан'іўскиї кут* (Пд).

Як зазначають дослідники, прізвиська — це завжди мотивовані назви (Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість // Проблеми сучасної ареалогії. — К., 1994. — С. 256). Здебільшого їхня мотивація прозора, хоча є випадки, коли номени втрачають первинну семантику, особливо якщо прізвиська мотивовані не лише зовнішністю, рисами характеру, а й якоюсь життєвою ситуацією. Наприклад, у говірці смт. Заболотів загальна назва *[|]файниї* стала відапелятивною: *[|]Була од[|]на ко[|]лис / йак йа д'і[|]вочила / таї приш[|]ла [|]мама на [|]танц'і / [|]хочи зак[|]ликати дон'[|]ку / таї [|]кажи х[|]лопц'ам [|]в'ікликати з к[|]лубу / таї [|]кажи: «Х[|]лопц'і / зак[|]личти^е нам ту Га[|]нушку» // — «[|]Вуїно / кот[|]ру Га[|]нушку?» // — «А ту / [|]файну» // Ту / [|]файну // — «[|]Вуїно / тут йе Гану[|]шок ба[|]гато [|]файних» // — «Та ту / наїк[|]рашчу!» // Так та Га[|]нушка [|]Файна ўже ста[|]ра / і [|]кажут Га[|]нушка [|]Файна // Бо [|]мама це [|]дала п[|]р'ізвис'ко і так Га[|]нушка [|]Файна* (Зб).

Мотивацію назв не завжди можна пояснити, в окремих випадках можемо говорити про подвійну мотивацію: з одного боку — подією в житті, з іншого — метафоричним перенесенням назви. У говірці с. Рухотин фіксуємо відонімну характерологічну назву *мо[|]тилик* 'неспокійний, жвавий чоловік': *Мотил'[|]ка не[|]ма / ў [|]болниц'і //* Це таке прізвисько? Інф. 1. *В'ін н'і[|]коли спо[|]к'іїно не їде / а ту-ту-ду-ту-ду...та[|]киї по[|]хапливиї //* Інф. 2. *Н'е / то в'ін / йак ро[|]диў / таї [|]мама йо[|]го наз[|]вала «мо[|]тилик» / та[|]ки [|]Вол'ка йо[|]го наз[|]вала мо[|]тиликом / ўна / йак ро[|]дила йо[|]го ў пастаї[|]ках у фасу[|]лин'у / таї [|]кажи: «А[|]ди / м'ії мо[|]тилик» // таї так мо[|]тилик і [|]зари мо[|]тилик / мо[|]тилик* (Рх). У цій же говірці у значенні 'відлюдкувата людина' вживають порівняння *йак ти[|]хон: Си[|]дит ў [|]хат'і / йак ти[|]хон / н'і до [|]кого*

/ н'і до л'у|деї / н'і до |Бога // |Али ти|хон / бо |тошо буў ко|лис та|киї Ти|хон / на|верно / і так ўже |зари |кажут (Рх). Втрату мотиваційного зв'язку між назвою та мотиватором вважаємо першим етапом переходу власної назви у загальну. Отже, прізвиська творяться за певними мотиваційними моделями, в основі яких лежать метафоричні та метонімічні перенесення властивостей предметів, тварин, плазунів, рослин на риси людини. Основою мотивації також можуть бути риси іншої людини, її професія чи спосіб життя.

Основною ознакою характерологічних назв (загальних і власних) є оцінність. Як зазначає Шаховський, «оцінка, зокрема й емоційна, є власне людською категорією, стосується людини і всього того, що якимось чином пов'язане з нею, торкається її фізичної, психічної і соціальної сутності» (Шаховский В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки. — 1998. — № 2. — С. 62). Оцінка у прізвиськах переважно негативна, хоча не завжди однозначна. Приклади засвідчують, що одні назви мають відтінок зневажливості (*б|роїл'ерка, гу|батиї, но|сатиї*), інші — легкої іронії (*ба|рашка*), оскільки «відбувається нарощення негативної конотації…при цьому активно діє також інтралінгвальний чинник, що полягає, зокрема, у бажанні мовців уживати експресивно-виразні одиниці замість емоційно-нейтральних та невиразних» (Мілєва І. Дисфемізація у фразеологічній номінації зовнішніх рис людини (на матерiалі східнослобожанських та східностепових говірок Донбасу) // Діалектологічні студії 4. Школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. — Львів, 2004. — С. 301). Однак, якщо для загальних назв-антропономенів з характерологічним значенням оцінка — стала категорія, то для відапелятивної лексики — збереження оцінності — це складний процес. Категорія оцінності є визначальною переважно на початковому етапі функціонування прізвиська. З часом така назва набуває ідентифікаційної функції, оскільки втрачається реальний зв'язок із мовною ситуацією чи реальними рисами людини, які закладені в основу номена. Зважаючи на коментарі діалектоносіїв, можемо припустити, що оцінка стабільніша в назвах, з семою 'рис вдачі', і менш стабільна — в номенах, які виникли на основі перенесення зовнішніх рис людини.

Отже, система оцінних народних назв покутсько-буковинських говірок різноманітна. Номінаційний акт акумулює в собі досвід людини, її ідеали і цінності, творче асоціативне мислення. Створення нових назв чи вживання предметних назв на позначення людини відбувається за традиційними, переважно метафоричними моделями. Діалектоносії творчо використовують вже наявний лексичний матеріал. Мотивація прізвиськ неоднозначна, часто несподівана. Взаємодія апелятивів і власних назв складна: у говірці як системі відбуваються взаємопереходи загальних назв у власні та власних у загальні або назва функціонує лише як загальна чи лише як власна. Загалом ці явища свідчать, що номінація — це живий, нестатичний процес, а назви людини за характерними рисами — відкрита лексико-семантична система, яка містить не лише застарілі діалектні назви, а й постійно поповнюється новими лексичними компонентами.

Список обстежених говірок та їх скорочення: Вс — Василів, Заставнівський р-н Чернівецької обл.; Гр — Горбівці, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Зб — Заболотів, Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; Зл. — Зелена, Кельменецький р-н Чернівецької обл.; ЗГ — Зелений Гай, Новоселицький р-н Чернівецької обл.; Іс — Іспас, Вижницький р-н Чернівецької обл.; Км — Кам'янка, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Кж — Княже, Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; Лж — Лужани, Кіцманський р-н Чернівецької обл.; Лк — Луковиця, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Мх — Михайлівка, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Нл — Нелипівці, Кельменецький р-н Чернівецької обл.; Пд — Подвірне Новоселицький р-н Чернівецької обл.; Рш — Рашків, Хотинський р-н Чернівецької обл.; Ркш — Рукшин, Хотинський р-н, Чернівецької обл; Рх — Рухотин, Хотинський р-н Чернівецької обл.; СтЖ — Стара Жадова, Сторожинецький р-н Чернівецької обл.; Яр — Ярівка, Хотинський р-н Чернівецької обл.

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

ЛІФТ — ПІДОЙМА

У «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського (К., 1993) на сторінці 187 знаходимо таку пару слів «Ліфт. див. ПІДОЙМА». Відповідно значення слова *підойма* витлумачено так: підвага, важіль, стимул; (у будинку) ліфт (С. 284).

За Словником української мови такої синонімічності не простежуємо. *Ліфт* — 'технічна споруда з спеціальною кабіною для вертикального переміщення людей або вантажів' (СУМ, IV, 532); *підойма* — '1. Найпростіше знаряддя у вигляді стрижня, що може обертатися навколо нерухомої точки опори і служити для піднімання, підвантажування чого-небудь, зрівноважуючи більшу силу за допомогою меншої; підвага, важіль' (СУМ, VI, 477).

Пояснюючи значення слова *ліфт*, використовують поняття 'підіймач', 'підйомник'; розрізняють *гідравлічні*, *гвинтові*, *пасажирські*, *вантажні*, *вантажопасажирські*, *промислові*, *домашні*, *котеджні*, *панорамні, кухонні, плунжерні* тощо ліфти за способами піднімання та перенесення вантажів, призначенням. І все ж у мовній практиці усталеним є називання звичної технічної споруди, якою ми піднімаємося та спускаємося, швидко долаючи поверх за поверхом, ліфтом.

Словники не фіксують нового значення цього загальновживаного слова, що формується в межах соціології і виражене на сьогодні у суспільно-політичній метафорі ***соціальний ліфт***, яка означає соціальну мобільність індивіда, що має ви-

східну вертикальну модель його розвитку, підняття, підйому, пов’язаних зі зміною статусу особистості, пор.: *У цивілізованому ж світі* ***соціальним ліфтом*** *вважають сукупність постійно діючих механізмів, які підносять людину соціальною драбиною, винагороджуючи в такий спосіб її старання та вміння*; ***Соціальні ліфти*** *треба не запускати, а організувати їх функціонування для найбільшої користі для держави і суспільства*; *Український* ***соціальний ліфт*** *— це система суспільно-соціальної мобільності української молоді, метою котрої є створення низки стимулів та заохочень для молоді, що має економічні, громадські, службові, наукові, а також досягнення у сфері мистецтва та культури* і под. Як бачимо, у семантиці цього новітнього поняття увиразнений значеннєвий нюанс ‘стимул’, зазначений у тлумаченні слова *підойма* у словнику С. Караванського.

Цікаво, що та сама ідея швидкого піднімання закладена ще в одному новому понятті менеджменту — ***презентація для ліфта / у ліфті***, що вживається на позначення короткого, переконливого представлення певної ідеї, розв’язку проблеми, щоб про неї можна було повністю розповісти за час поїздки в ліфті. Отже, така інформація має бути легкою для сприймання, переконливою, тривати приблизно 30 секунд — 2 хвилини, складатися зі 100—150 слів. Досі такі зразки давала нам класика американського кіно, пригадайте хоча би фільм «Ділова жінка» (1988 р.). Нині поняття *презентація для ліфта / у ліфті* входить у нашу мовну практику, що засвідчують і пропозиції щодо організації тренінгів. Ось рекламний текст одного з них: *Ви — молода талановита людина, що має чудову ідею, а грошей для її реалізації бракує. Підходите до ліфта, натискаєте кнопку виклику. Аж раптом наближається чоловік, і ви впізнаєте у ньому відомого інвестора, котрий може дати вам коштів на реалізацію проекту. На прийом до нього невідомо чи вдасться потрапити, але — о, удача! — він сідає з вами у кабіну і натискає кнопку останнього поверху. Це шанс! Та часу у вас — поки рухається ліфт!*

То ж, як бачимо, нові відтінки у значенні слова *ліфт* розвиваються зі збереженням асоціації з пасажирським транспортним засобом для вертикального переміщення. На нашу думку,

не так легко приживаються в загальнолітературній практиці власне українські відповідники деяких запозичень, згадаймо ті самі *наплічник* (рюкзак), *штрикавка* (шприц) і под., оскільки за своєю семантикою вони сприймаються як власне розмовні, що зберігають потенційну можливість номінувати й інші реалії, мати додаткові лексико-семантичні варіанти. Наведемо такі приклади, як *щербань* — лексема розмовної сфери вживання, що може називати не лише ‘посуд’, але й людину за ознакою стану зубів, а *носогрійка* — не лише різновид люльки, але й просторічна назва апарату для прогрівання носа. Цей ряд можуть продовжувати *мальованка*, *пістря*, *чорняк*, *приголовчик*, *чортопхайка*, *настільник*, *прошивка*, *підложжя* і т. ін. Отже, здебільшого йдеться про віддієслівні номінації розмовного походження, менше — відприкметникові. Так само і *підойма* — слово з широким номінативним потенціалом, що не може замінити, витіснити лексему *ліфт*, яка зайняла своє місце в номінативній системі мови і розвивається, як засвідчує сучасна мовна практика, і далі.

Світлана Бибик

ПРАВОПИС НАЗВ УКРАЇНСЬКИХ БАНКІВ

Становлення України як держави супроводжується створенням нових структур, навіть цілих галузей, зокрема — у банківській системі. Тож цілком закономірною є поява цілої низки нових назв.

Щоправда, ці новотвори іноді суперечать чинному правопису української мови. Найчастіше їх автори припускаються помилок, калькуючи правопис іноземних мов, що, звичайно, неприпустимо. Скажімо, у німецькій мові всі іменники пишуться з великої літери. Але це не дає підстав змінювати правопис інших мов, зокрема й української.

Написання власних назв правописом української мови в основному врегульоване.

Варто пригадати деякі його положення і з’ясувати написання офіційних назв банківських установ.

Почнемо з написання слів із великої і малої літер.

У пункті 14 розділу «Вживання великої літери» «Українського правопису» (К.: Наук. думка, 1993. — С. 53) зазначається: «У назвах міністерств і їхніх головних управлінь, а також у назвах інших установ та організацій, що складаються з кількох слів, з великої літери пишеться тільки перше слово: Національний банк України...».

Пунктом 15 передбачено: «...а) Якщо підприємство, установа, заклад і т. ін. мають символічну назву, номер чи мають чиєсь ім'я, то їх можна писати повністю або скорочено. При цьому в повних назвах початкове слово та перше слово взятої в лапки символічної (умовної) назви, ім'я тощо пишуться з великої літери, а всі інші слова — з малої». Наприклад: *Державний експортно-імпортний банк України*; *Волинський торгово-інвестиційний банк*; *Миколаївський комерційний акціонерний банк розвитку промисловості і соціальної сфери України*, *Український професійний банк*.

Останнім часом помітна тенденція у назві в лапках усі літери писати великими. Наприклад: *акціонерно-комерційний «РЕАЛ-БАНК»*. Таке написання допустиме лише з рекламною метою, скажімо, на вивісках, у рекламних оголошеннях у засобах масової інформації.

Стосовно складених назв іноземних фірм, компаній, банків в «Українському правописі» (С. 54, пункт 17) зазначено: «...вони беруться в лапки й з великої літери пишеться тільки перше слово чи власне ім'я, що входить до складу цієї назви: *...нафтохімічна компанія «Оксиденталь петролеум корпорейшн», банк «Гаранті траст компані».*

В «Офіційному списку комерційних банків України» та змінах і доповненнях до нього є чимало однотипних назв, які написані то разом, то через дефіс, то окремо. Наприклад: *«Корал-Банк», «Росток Банк», «ПриватБанк».*

Про вживання великої літери вже йшлося. Щодо написання складених назв разом, окремо і через дефіс, то ці питання чинним правописом, на жаль, повною мірою не унормовані.

У всіх редакціях «Українського правопису», виданих останнім часом, чітко визначено правила написання складених назв разом і окремо. Разом пишуться всі складноскорочені слова і похідні від них. Наприклад: *Нацбанк, Ощадбанк, Укргазпром-*

банк. Окремо пишуться підрядні словосполучення: *«Банк Велес», «Наш банк»*.

Щодо решти випадків рекомендуємо такий підхід.

Словосполучення із двох самостійних (сурядних) слів слід писати через дефіс: *«Кредит-Дніпро», «Мета-банк», «Корал-банк»*. На нашу думку, через дефіс треба писати і словосполучення, до складу яких входять іншомовні, а також незрозумілі, так би мовити, закодовані слова, утворені здебільшого з окремих складів чи літер, значення яких відоме лише людям, які їх придумали: *«АКСІ-банк», «ТММ-банк»*.

Вважаємо непорозумінням написання через дефіс деяких прикметникових форм від географічних назв, що входять до складу назви банківської установи. Наприклад: *Східно-український енергетичний банк «Мегабанк», АТ «Західно-Український Комерційний Банк»*.

В «Українському правописі» (С. 122—124, параграф 114) зазначено:

«1. Окремо пишуться: а) Географічні назви, що складаються з прикметника та іменника: *Біла Церква,.. Західна Європа...*

2. Разом пишуться: а) Географічні назви-іменники, що складаються з прикметника та іменника, з’єднаних сполучним звуком, а також прикметники, що походять від них: *Білопілля, Верхньодніпровськ,., верхньодніпровський...*

Примітка. Це правило поширюється й на складні прикметники, утворені з двох прикметникових основ, які означають назви морів, лісів, низин, областей, залізниць тощо й мають при собі номенклатурні терміни типу *море, гора, хребет, ліс, озеро, низовина, острів* і т. ін.: *...Південноукраїнський канал, Східноєвропейська рівнина...*

е) Прикметникові форми від географічних назв, що складаються з якісного прикметника та іменника або відносного прикметника [без суфіксів -**зьк**(ий), -**ськ**(ий), -**цьк**(ий) і суфіксів присвійності] та іменника: *...західноєвропейський* (від *Західна Європа*). Отже, слід писати: *західноукраїнський*, *південноукраїнський*, *східноєвропейський*.

А ось проміжні частини світу, як відомо, пишуться через дефіс: *північно-східний, південно-західний.*

Усі відповіді на питання можна знайти в довідковій літературі.

Назви усіх установ повинні відповідати нормам чинного правопису.

Надія Сологуб

СІМЕЙНИЙ — РОДИННИЙ

Явище абсолютної синонімії властиве усім мовам. Як уживаються слова пари *сімейний* — *родинний*? Пригадаймо, ***сімейний*** — 1. Який має сім'ю, не самотній; 2. Пов'язаний з життям сім'ї, у сім'ї; родинний; // Який належить сім'ї, переходить із покоління у покоління; // Який складається із членів сім'ї. 3. *перен*. Приватний, домашній; *перен*. Інтимний, душевний (пор.: СУМ, IX, 223). Ці значення засвідчує сполучуваність слова у сфері законодавства (*сімейне право*, *сімейні відносини*, *довідка про сімейний стан*, *сімейне законодавство*, *сімейний адвокат/юрист/детектив*, *сімейна справа*, *сімейний спір*, *адвокат у сімейних справах*; ***Сімейний кодекс*** *України визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів*), у сфері медичних послуг (*сімейний лікар*, *сімейна медицина*; *Всесвітня організація сімейних лікарів, сімейний алкоголізм*; *В Україні на теперішній час сформувалося соціальне замовлення суспільства на створення в структурі первинної ланки охорони здоров'я лікаря особливої категорії, який би міг відігравати роль авторитетного професіонала на первинному рівні, який би задовольняв медичні потреби широкого діапазону, тобто* ***сімейного лікаря***); у сфері соціології (*сімейне життя*, *сімейне дозвілля*, *сімейний клуб*, *сімейні форми виховання*; ***Сімейний клуб*** *«Пузата мама» покликаний популяризувати в місті Рівне материнство та батьківство та* ***сімейні цінності***), психології (*сімейний психолог*, *сімейні цінності*, *сімейна адаптація*, *сімейний гороскоп*, *сімейна зрада*), дозвілля (*сімейний ансамбль*, *сімейний альбом*, *сімейний відпочинок*, *сімейний вікенд*, *сімейний туризм*, *сімейний центр*), майнових відносин (*сімейна економіка*, *сімейна справа*, *сімейний бюджет*, *сімейний бізнес*, *сімейна аптека*, *сі-*

мейний автомобіль, *сімейний будинок*, *сімейний маєток*) тощо. Чимало словосполучень виражають значення ‘стосовно до сім’ї’, як-от: *сімейний гуртожиток*, *сімейний дитячий садок*, *сімейна драма*, *сімейний герб*, *сімейна енциклопедія*, *сімейний журнал*, *сімейний затишок*, *сімейний звичай*, *сімейний маркет*, *сімейний обряд*, *сімейний родовід*, *сімейний форум* і т. ін.

Слово ***родинний*** вживається у значеннях ‘1. Який належить родині, сім’ї; // Який переходить від покоління до покоління; // Який здійснюється, відбувається за участю родини, сім’ї; // Який складається з членів родини, сім’ї. 2. Пов’язаний із життям родини. 3. Притаманний, властивий рідним (про почуття, стосунки, ставлення); // Сповнений сердечності, інтимності; душевний; // Який існує між родинами’ (пор.: СУМ, VIII, 594): *родинний гурт*, *родинна молитва*, *родинні інвестиції* тощо. Отже, СУМ засвідчує абсолютну тотожність понять *сімейний* та *родинний*, цілком замінювані вони й у наведених вище словосполученнях. Щоправда, спостерігаємо, що в законодавстві усталене термінопоняття ***сімейний кодекс***. В одному визначенні, висловленні слова *сімейний* та *родинний* можуть вживатися поряд зі стилістичною метою — для уникнення тавтології: ***Родинні зв’язки*** *(кровне споріднення) є однією з підстав виникнення* ***сімейних правовідносин***. У такому разі увиразнюється ширша семантика слова *сімейний*, порівняно з конкретно-предметним, пов’язаним з поняттям роду, у слові *родинний*, пор. юридичне трактування: ***Родинна лінія*** *може бути прямою чи боковою та поділяється на висхідну та низхідну*. Натомість у літературно-критичних джерелах послуговуються поняттям ***сімейна лінія***: *Сімейна лінія роману в цілому списана з родини Потоцьких*.

У мовній практиці засвідчуємо як паралельне вживання численних словосполучень зі словами *сімейний*, *родинний*, так і тенденцію до використання в номінуванні торгових марок, різноманітних мереж слова *родинний* («*Родинна ковбаска*», «*Родинна аптека*», «*Родинна вода*», «*Родинна марка*», «*Родинне радіо*» тощо). Це, безумовно, впливає на масову мовну свідомість і створює певну конкуренцію у вживанні українського слова *родинний* на відміну від лексеми *сімейний*, яка має аналог у російській мові.

Світлана Бибик

СУСПІЛЬНИЙ — ГРОМАДСЬКИЙ

Ці слова — пароніми. Вони вживаються в суспільно-політичній сфері, є книжним поняттями, й тому їх важко розрізняти. Стрижень їх диференціації зберігають слова *суспільство* і *громада*. Перше вживають у значенні ‘сукупність людей, об’єднаних певними відносинами, зумовленими історично змінним способом виробництва матеріальних і духовних благ’ (СУМ, IX, 859), друге — ‘група людей, об’єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін.’ (СУМ, III, 173). Отже, об’єднані у *суспільство* люди — це народ, держава, натомість *громади* — менші за кількістю об’єднання у сфері освіти, науки, релігії, спорту, журналістики, правозахисту, творчих інтересів тощо, незалежні від держави. Ці відтінки у значеннях слів відображають характерні словосполучення: *суспільна думка*, *суспільні відносини*; *громадська організація*, *громадське доручення*, *громадська власність, громадський транспорт, громадський порядок, громадський рух, громадська будівля, громадська гуманітарна рада, громадське слухання, громадське радіо, громадське телебачення*...

У значенні цих слів є відтінок ‘для спільного, загального, широкого користування, призначення’, що й спричинює сплутування слів *суспільний* і *громадський*, їхню синонімію, наприклад, паралельно вживаються словосполучення *суспільне телебачення — громадське телебачення* (формат public radio). В одному повідомленні маємо кілька варіантів: *В Україні запрацює **громадське телебачення і радіомовлення***; *Депутати Верховної Ради у першому читанні підтримали законопроект про **суспільне телебачення і радіомовлення** України*; *Відповідно до законопроекту, **громадське телебачення** здійснює мовлення на двох загальнонаціональних телеканалах: суспільно-політичному і культурно-освітньому, а **громадське радіо** вестиме мовлення на двох загальнонаціональних радіоканалах*. Вікіпедія дає інформацію, що громадське мовлення (синоніми: суспільне мовлення, суспільно-правове мовлення) — «різновид телерадіомовлення, що служить суспільству (або громадськості), фінансується ним та є йому підзвітним» (http://uk.wikipedia.org/wiki/Громадське_мовлення). Цю синонімію засвідчують і

висловлення в інтерв'ю, як-от: Зрештою, не всі й розуміють, що таке ***суспільне мовлення***. Так що найголовніше, аби принцип ***громадського мовлення*** був чітко роз'яснений, тоді суспільство спокійно його сприйматиме. Інформація щодо законодавчих ініціатив, пор.: *Учора Кабінет Міністрів затвердив законопроект «Про* ***громадське телебачення і радіомовлення*** *» (ГТР), розроблений Держкомітетом з питань телебачення і радіомовлення*; *Верховна Рада України у першому читанні прийняла за основу урядовий проект Закону «Про* ***громадське телебачення і радіомовлення*** *». За даний законопроект проголосували 353 народних депутати*; *Сьогодні, 13 грудня, в парламенті зареєстрували законопроект № 1076-1 про зміни до Закону України «Про систему* ***суспільного телебачення і радіомовлення*** *України», повідомляє «Телекритика»*; *При цьому вчора, 12 грудня, у ВРУ було зареєстровано законопроект № 1076 «Про* ***суспільне телебачення і радіомовлення*** *України», який розробили в Кабінеті Міністрів на замовлення Адміністрації Президента. Законопроект про* ***громадське телебачення і радіомовлення*** *Кабмін затвердив 17 жовтня 2012 року* тощо (з інтернет-джерел).

Отже, в українській мові відповідно до світової тенденції еволюції форматів теле- та радіомовлення відбувається формування поняття для відносно нової реалії. Шведська дослідниця Т. Сівертсен проаналізувала понад 200 визначень громадського мовлення і зробила висновок, що існує понад 30 ознак, які мають характеризувати громадські медіа і бути підставою для їх дефініції. Один із розв'язків пропонує І. Кирич у статті «Суспільне чи громадське? Мовлення чи радіомовлення? Уніфікація термінів» (Теле- та радіожурналістика. — 2013. — Вип. 12. — С. 98—104): «Громадські чи суспільні? На це запитання вичерпно і логічно, на наш погляд, відповідає К. Лукаренко: «Громадський тут означає приналежність до громади, або інакше — колективний, зв'язаний з обслуговуванням громади. ... Прикметник «суспільний» виводить нас на соціальну філософію, на уявлення про структуру суспільства, його складові частини або складники» (Лукаренко К. Про терміни: [Електронний ресурс]. — Режим доступу до джерела: http://www.telekritika.ua/media-suspilstvo/suspilne-movlennya/2005-01-28/5551).

Переконливим є ще одне твердження на користь словосполучення ***громадське телебачення***: «Ми говоримо про громадські організації, громадське харчування, громадський транспорт і таке інше. У жодному з цих випадків ми не вживаємо «суспільний». Тому що йдеться про зручність і послуги, а не про обов’язок і залежність. «Громадський» має на увазі послугу громаді і передбачає незалежність громади від послуги. «Суспільний» уже несе в собі відтінок послуги, від якої не можна відмовитись. Коли ми говоримо про громадське мовлення, ми маємо на увазі послугу аудиторії. Можливо, ми керуємося нашими уявленнями про вірне, етичне, корисне, про служіння суспільству. Однак ми не маємо права нав’язувати громаді свої уявлення, при цьому вимагаючи від неї підкорятися та ще й платити гроші» (Там само).

Прислухаймось до цих міркувань і ми. З часом у законодавстві та у живій мовній практиці сполучуваність слів *мовлення, радіо, телебачення* з лексемами *суспільний*, *громадський* усталиться, набуде конкретики й саме поняття.

Світлана Бибик

ТИПОВІ СТИЛІСТИЧНІ ПОМИЛКИ ДОПИСУВАЧІВ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ ВИДАНЬ

ПИШУТЬ ТАК	ТРЕБА
Здійснюється бажаний ефект	Досягається бажаний ефект
В окремих випадках	Подекуди
Вони характеризуються	Їм властиві
Аналогічно А. Малишко метафоризує	Такі самі шляхи метафоризації

Невиразна рима	Невдала рима
В поодиноких випадках	Іноді
Великого значення вона приділяла	Великого значення вона надавала
Більша частина слів досить поширена	Більша частина слів широко вживана
Ця лексема постала в назвах творів	Ця лексема зафіксована в назвах творів
У природі відбувається похолодання	Настає похолодання
Стосовно похідних прикметників	Щодо похідних прикметників
Нормою для мовного сьогодення вже стали такі назви…	Усталилися у вжитку такі назви…
Над створенням реклами *повинні* працювати фахівці	Над створенням реклами *мають* працювати фахівці
Це має наслідки	Внаслідок цього
Він становить сукупність маніпулятивних прийомів	У ньому поєднано кілька маніпулятивних прийомів
Сюди зараховуються іменники	Сюди зараховуємо іменники
Значить, в іменнику…	Отже, в іменнику…
У подальшому	Згодом

Письменник контактував з різними місцевостями	Письменник мав змогу жити в різних місцевостях
Серед фонетичних діалектизмів у мові творів А. Крушельницького можна визначити	До фонетичних діалектизмів у мові А. Крушельницького належать…
Незважаючи на те, що в окремих творах А. Крушельницького відносно багато діалектизмів	Хоч у творах А. Крушельницького чимало діалектизмів
Зміна темпу виступає засобом управління аудиторією	Зміна темпу впливає на аудиторію
Сповільнений темп погано сприймається: тоді важко співвіднести головне і другорядне	Сповільнений темп не дає змоги виділити головне і другорядне
Прийоми привернення уваги	Засоби привернення уваги
Причиною появи пауз поряд із синтаксичними, є семантичні фактори	Паузи спричинені не лише синтаксичними, а й семантичними факторами
В окремих випадках	В деяких випадках
Разом з тим	Водночас

Тетяна Коць

РЕЦЕНЗІЇ

Ганна Воронич

ДИНАМІКА САКРАЛЬНОГО СЛОВА

(Український «Отче наш»: хрестоматія перекладів / Укладачі: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва. — К., 2013. — 140 с.)

Господня молитва — це та частинка Божого Слова, яка паростилася, попри орфографічну екзекуцію (написання одним словом і з малої букви — *отченаш*), навіть крізь щільну завісу атеїстичного спрямування духовного життя суспільства у недалекій ретроспективі, принаймні, у фразеологізмах (напр., *знати як отченаш*), про що згадано й у Передмові. Проникнення цієї молитви вглиб людського життя позначено виформуванням її назви одним словом: Отченаш, навіть Оченаш. В Україні відомі прізвища Отченаш, Оченаш, Отченашенко, Оченашенко.

Підготовлена до друку хрестоматія містить переклади молитви «Отче наш» українською (давніші й теперішні, вживані в різних конфесіях України) й церковнослов'янською мовами, а також найпоширеніші тексти грецькою (із Септугіанти) й латинською (із Вульґати) мовами й арамейську її реконструкцію. До хрестоматії додано передмови (В. В. Німчук та Н. В. Пуряєва), в яких досить ґрунтовно з'ясовано походження молитви «Отче наш», а також адаптацію її тексту в процесі перекладу; подано скрупульозну мовну характеристику перекладів. Також безумовним позитивом видання є додані до хрестоматії бібліографічні показники джерел; докладні коментарі щодо оригіналів, а також вказівки на конфесію-видавця молитовника; розгорнуті примітки та покажчик осіб.

Перспективою рецензованого дослідження могли б бути усномовні записи Господньої молитви, додані до хрестоматії у наступному її виданні, що дасть змогу дослідити напрямки й способи адаптації церковнослов'янської мови на різних ареалах функціонування української мови. Ця проблема давно перебуває в полі зору дослідників: Ю. Шевельов записував «Отченаш» на різних україномовних територіях як в Україні, так і поза її межами.

Використання усномовних, діалектних даних часом допомогло б прояснити окремі моменти розвитку лексичного й семантичного наповнення молитовного тексту. Скажімо, Н. В. Пуряєва звертає увагу на варіантність представлення сьомого прохання молитви в різних перекладах, зокрема йдеться про словосполуки **ѿ непризни** чи **ѿ лоукаваго**, оскільки лексема **непризнь**, як і **лукавыи** могла передавати і поняття зла, і назву диявола як ворога (неприятеля) людського роду, і цілком слушно знаходить підтримку у М. Фасмера, за яким стсл. **непризнь** — це мораво-паннонський елемент зі значенням 'диявол'. Аналогічне значення засвідчено й українськими закарпатськими говірками: *неприятиль/непрятиль* — '1. неприятель, ворог; 2. диявол' (*Великий пуст, а вун лем ходить та глипать на порзной. Най Бог заварує, чисто непрятиль скусує хлопа*). У цьому ж зв'язку варто звернути увагу також на говіркову семантику лексеми *скусити* — 'випробувати, перевірити, переконатися в якостях (моральних чи фізичних когось або чогось), апробувати' (*Так др**а**зу не ск**у**сить, же ці пор**я**нний чоловік ци д**а**ка брыдь: тр**е**ба м**а**ло д**о**вжий час*). Або: *Тр**е**ба б**ы**ло скус**и**ти, ці м**у**цна шп**а**рґа: а вна лем п**у**кла як сл**и**на, та в'яж тип**и**рь чим х**о**чеш*). Чи на одне із значень лексеми *лукавий* — 'неслухняний, непокірний' і под. Тобто у говірках можна відшукати багато цікавих, несподівано важливих мовних фактів також для з'ясування цієї й інших проблем.

Треба відзначити, що стиль викладу в Передмові до хрестоматії дуже доладний до об'єкта дослідження й характеру видання (науково-публіцистичний). Звертаємо увагу на сумлінне вивчення й ґрунтовне коментування перекладів, для чого залучено чималу кількість різножанрових наукових праць і джерел.

Думаємо, книгу схвально сприйме наукова громадськість і культурний світ загалом.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Науково-популярне видання

КУЛЬТУРА СЛОВА

Випуск 79

Друкується за ухвалою
вченої ради Інституту української мови
НАН України

Відповідальний редактор *С. Я. Єрмоленко*
Випусковий редактор *Т. А. Коць*
Технічне редагування *Л. І. Петренко*

Макет і комп'ютерна верстка *Є. Нестеренко*

Підписано до друку 21.10.2013 р.
Формат 60 х 84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура «Тип Таймс».
Обл.-вид. арк. 10,11. Ум.-друк. арк. 10,79.
Наклад 500 прим. Зам. № 1327.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
Тел./факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua
www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41